

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

I. HALVBIND

II. RÆKKE

1923

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

Sønderjydske Aarbøger

2. Række

1923

I.

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. P. Hanssen.

Thade Petersen.

Dr. Lausten Thomsen.

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Aabenraa.
Hejmdal's Bogtrykkeri
1 9 2 3.

Indhold.

Love for »Historisk Samfund for Sønderjyl- land«	Side.	1—5
Fred er ik Schrøder: Christiansfelds Grundlæggelse. 1773—1923	»	6—20
Viggo Brøndal: Sønderjydske Sted- navnes Skæbne gennem Tiderne	»	21—41
C. Eskildsen, Tønder: Peter Hansen Stensvang, en sønderjydske Bods- prædikant for 100 Aar siden	»	42—75
O. P. Schlichtkrull: Beretning om Op- lysningskontorets Virksomhed ..	»	76—109
Thomas Ries: Fra Aabenraa Byting ..	»	110—125
N. Hansen: Krigen og Kirkerne i Nord- slesvig	»	126—141
Harald J. Rud: Tysk politisk og kul- turelt Arbejde i Nordslesvig: ..	»	142—176

Love for „Historisk Samfund for Sønderjylland“.

---

§ 1.

Samfundets Formaal er at vække og nære Sansen for sønderjydske Historie

1. ved Udgivelsen af »Sønderjydske Aarbøger«;
2. ved Indsamling af Optegnelser til Brug for kommende Tidens Granskning, særlig vedrørende Sønderjyllands Historie, spec. ogsaa Breve;
3. ved at foranledige afholdt Foredrag over historiske, fortrinsvis lokalhistoriske Emner.

For saa vidt Samfundets Midler tillader det, kan der udgives eller gives Understøttelse til Udgivelse af særlige Fremstillinger af historisk Interesse for Sønderjylland.

Samfundet har sit Sæde i Aabenraa.

§ 2.

Indmeldelse i Samfundet kan ske ved Henvendelse til et af Bestyrelsens Medlemmer. Medlemsbidraget er 5 Kroner om Aaret eller mindst 100 Kroner en Gang for alle. Aarsbidraget opkræves en Gang aarlig i Oktober Maaned. Aarbøgerne skal med passende Mellemlum indeholde en Medlemsliste ordnet efter Distrikter.

§ 3.

Samfundet ledes af en Bestyrelse paa 9 Medlemmer, hvoraf mindst 6 skal være bosiddende i Sønderjylland. Bestyrelsesmedlemmerne skal have dansk Indfødsret. De vælges for 3 Aar ad Gangen, saaledes at der hvert Aar afgaar 3 Medlemmer. Afgangsorde-

nen er bestemt ved Lodtrækning. Valgene foretages paa det ordinære Aarsmøde, Genvalg kan finde Sted. Bestyrelsen vælger selv sin Formand og fordeler selv Arbejdet overensstemmende med sin Forretningsorden.

§ 4.

Aarbøgerne udsendes enten med to Halvbind eller et Helbind aarlig, mindst paa 20 Ark. Ethvert Medlem modtager Aarbøgerne gratis.

§ 5.

Kalenderaaet er Samfundets Regnskabsaar. Det aarlige Regnskab revideres af to for tre Aar ad Gangen valgte Revisorer og fremlægges i revideret Stand til Godkendelse paa det ordinære Aarsmøde. Et Uddrag af Regnskabet meddeles i Aarbøgerne.

§ 6.

Hvert Aar, saavidt muligt i Juli Maaned, afholdes ordinært Aarsmøde for Medlemmerne, skiftevis i de forskellige Egne. Indkaldelsen til Mødet sker ved offentlig Bekendtgørelse efter Bestyrelsens nærmere Bestemmelse eller ved direkte Underretning til Medlemmerne mindst 14 Dage forud. Paa Mødet gives Beretning om Samfundets Virksomhed i det forløbne Aar, hvorhos Regnskabet fremlægges til Godkendelse, og nye Valg af Bestyrelsesmedlemmer, eventuelt af Revisorer, foretages. Endvidere behandles muligt fremkomne Forslag fra Bestyrelsen eller fra enkelte Medlemmer efter Anmeldelse til Bestyrelsens Formand mindst 8 Dage forud for Mødet.

Ekstraordinære Aarsmøder indkaldes, naar Bestyrelsen finder Anledning dertil, eller naar mindst 50 Medlemmer stiller skriftligt Forlangende derom. Sagerne afgøres ved Aarsmøderne ved simpel Stemme flerhed, dog skal til Vedtagelse af Ændringer i Vedtægterne kræves enten 3 Fjerdedele af det afgivne Antal Stemmer, eller at Ændringerne vedtages med simpel Stemme flerhed paa to efter hinanden følgende Aarsmøder.

§ 7.

Beslutningen om Samfundets Opløsning kan kun tages paa et i Henhold til § 7 sammenkaldt ordinært eller ekstraordinært Aarsmøde, paa hvilket mindst Halvdelen af Samfundets Medlemmer er repræsenteret, og hvor Forslaget om Opløsning vedtages med mindst to Trediedele af de afgivne Stemmer. Om denne Sag kan Stemme afgives enten personligt eller ved skriftlig Fuldmagt til et mødende Medlem. Ved Opløsningen skal Arkivet deponeres i offentligt Arkiv eller Samling, saa vidt muligt i det sønderjydske Landsarkiv, og med Adgang til Udlaan. Over en eventuel Kassebeholdning ved Opløsning tager det afsluttende Aarsmøde Beslutning.

§ 8.

Forhold, som ikke er omtalt i disse Love, afgøres af Bestyrelsen.

Historisk Samfund for Sønderjylland.

Det Land, vi bor i, er vort. Vore Fædre har levet her før vi, i Tusinder af Aar. De har ryddet de endeløse Skove, og vendt hver Fure paa vore Marker. De har banet de gamle Veje og rejst de Hundreder af Kæmpehøje. De har trukket Skellet mellem Sysler, Herreder, Sogne og Byer og mellem deres og Naboens Mark. Og naar Fjenden kom i Landet, led og stred de for at værne om det. Volde, Grave og Bavnehøje vidner om deres tapre Færd, ikke mindre end de Tusinder af Vaaben, de Rustninger og Skibe, vore Moser gemmer. De har bygget de gamle Gaarde og rejst de smukke Borgerhuse, vi endnu glædes ved. Næsten paa hver Fodsbred Jord i vort Land finder vi Spor af deres Færd.

Alt dette og meget andet staar som Vidne om det Liv, vore Fædre har levet her før vi — men som t a v s e V i d n e r. Historieskriveren søger at give det M æ l e. Hvor det lykkes for ham, bliver vort Land levende for os. Der fortæller Skove, Marker, Veje, Høje, Kirker, Huse, Skel og Grøfter om, hvad der levedes her i Tusinder af Aar, før vi fik vort korte Spand af Tid at færdes her i.

»Historisk Samfund for Sønderjylland« vil opmuntre til saaledes at fortælle om vort Lands Historie, vil tilskynde til det og hjælpe til at udbrede det, der fortælles, baade om stort og smaat. Det vil søge at gøre vort Land l e v e n d e for os.

Men skal det lykkes, maa det h a v e m a n g e t i l H j æ l p: mange aarvaagne Øjne til at opdage, hvad

der kan tale om Fædrenes Liv, mange skarpe Blikke til at granske, hvad Minderne har at fortælle, mange flinke og føjelige Penne og Munde til at fortælle, hvad Granskeren finder, men — ikke mindst — mange villige Øren til at høre Fortællingen.

»Historisk Samfund for Sønderjylland kalder derfor ad alle Sønderjyder: »Vær med til at gøre vort Land levende! Meld jer ind i »Historisk Samfund for Sønderjylland«!»

Men Sønderjyllands Historie er ikke bare for os, der bor paa Sønderjyllands Jord. Den er hele Danmarks Historie. Derfor hæver Samfundet sin Røst og kalder ad alle Danske: »Vær med til at give Mæle til det Stykke af Danmark, hvor der maaske er lidt og stridt mest, hvor dansk Liv derfor tit har givet sig de stærkeste — omend ikke netop de rigeste Udtryk! Meld jer ind i »Historisk Samfund for Sønderjylland«!»

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig. Medlemmerne faar Samfundets Skrifter — mindst 20 Ark aarlig — frit. Indmeldelser kan ske til en af de undertegnede.

P. Eliassen, Dr. Marius Kristensen,
Kolding. Askov.

C. Eskildsen, Dr. M. Mackeprang,
Tønder. København.

H. P. Hanssen, Nis Nissen,
Aabenraa. Nordborg.

Thade Petersen, Thomas Ries,
Haderslev. Aabenraa.

Dr. Lausten Thomsen,
Tønder.

Christiansfelds Grundlæggelse.

1773—1923.

Imellem de mange højst interessante Dokumenter til Sønderjyllands Kirkehistorie i det 18. Aarh., som Brødremenighedens Arkiv i Moderbyen Herrnhut ligger inde med, er et af de betydeligste et Samlerværk af E. v. Ranzau: »Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen«. Erich von Ranzau (1719—96)*), der stammer fra det danske Monarki, var i sin Ungdom bleven vakt under gammelpietistisk Indflydelse, men det gik ham som saa mange i Datiden, at han ikke kunde finde Trøst i en pietistisk Helliggørelse, men først gennem de evangeliske Tøner, der mødte ham fra Zinzendorfs Kredse; han blev Arkivar i Brødremenigheden i Zeist og har da med samvittighedsfuld Punktlighed i Aaret 1771 sammenstillet de Beretninger, der af Brødremenighedens Udsendinge og Præstevenner var indsendt til Generalsynoden i Marienborn i 1769. E. Ranzau har gennem sin Afstamning saavel som ved sit Ægteskab med Margr. Rumohr følt sig stærkt knyttet til de danske Lande; man mærker det paa hans Fortælling, at han er særlig med i, hvad der angaar »Provinsen og Markgrevslandet Slesvig«. I Haandskriftet fylder »de historiske Efterretninger om Begyndelsen til Guds

---

*) Gem. Nachr. 1834 I 451—83, A. Glitsch: Geschichte der hist. Sammlungen der Brüder Unität (Herrnhut 1899).

Værk og dettes Fremgang« i Slesvig 63 skrevne Sider, medens alt, hvad der er at berette om de to Kongeriger, kan skildres paa 96 S., og Holsten tager 35 S. Dette er et Vidnesbyrd om, at det ogsaa for Brødremenigheden bekræfter sig, hvad A. D. Jørgensen saa stærkt har hævdet, at Sønderjylland gennem Tiderne ikke alene har skullet yde sej Modstand mod fremmedes Overgreb, men ogsaa var det Sted, hvor den fremmede Kultur blev optaget og omsat i en nordisk Form.

I det 18. Aarh. stod det langt fra alle klart, at der var en Væsensforskel mellem Slesvig og Holsten; det er da velgørende at se, at E. Ranzau, idet han gaar over til at skildre Diasporaarbejdet i Slesvig, føler Trang til at udtale, at selv om dette Land almindeligvis kaldes Holsten, er det dog ved Ejderen ganske adskilt fra det egentlige Holsten, og i gamle Dage er det bleven kaldt Sønder-Jylland*).

Herrnhuternes Forbindelse med Sønderjylland er af gammel Dato. Da deres Forstander Grev Zinzendorf i 1731 gæstede København i Anledning af Christian VI's Kroning, holdt han den 7. Maj en Forsamling i Rendsborg, hvor Generalsuperintendent Conradi satte sig til Klaveret med de Ord: »Naar Greverne præker og holder Syngetimer, kan Generalsuperintendenterne passende spille dertil«.

I 1734—41 var der en Flok mæhrske Brødre heroppe i Haab om at faa Lov til at bygge en Menighedsby; medens Forhandlingerne stod paa,

*) Es ist aber durch die Eider gänzl. von dem eigentl. Hollstein Separirt u. in alten Zeiten Suder-Juttland, so wie das izige Jüttland, woran das Schleswigische Land gegen Norden grenzt, . . . damals Norder-Juttland genannt worden.

rejste de en Del i Landet, besøgte pietistisk vakte Præster og blev af Conradi brugt til at bekæmpe separatistiske Sværmere i Frisland. I 1737 fik de Lov at bygge Pilgerruh ved Oldesloe i den kongelige Del af Holsten, men da Grev Zinzendorf imidlertid var falden i Unaade ved det danske Hof, blev det krævet af Kolonisterne, at de skulde bryde Samfundet med ham; dette førte dem ind i en uholdbar Stilling, saa Menigheden maatte opløses allerede i 1741*). Om end dette Forsøg saaledes ganske mislykkedes, blev det dog ikke uden Betydning for den følgende Udvikling i de vakte Kredse i Jylland og Hertugdømmerne. Det var ikke bare de Egne, der i de foregaaende Aar havde haft Besøg af de vandrende Brødre, som havde fundet Berigelse af at holde Forbindelse med det Menighedsliv, der trods indre Svaghed levedes i Pilgerruh, men ogsaa fra andre Steder søgte man personlig Styrkelse for sit kristelige Livshaab i denne Menighedsby, ja prøvede her og der at følge Brødrenes Eksempel i et Forsamlingsliv paa sin Hjemegn. Efter Koloniens Opløsning var Trangen til Brødrenes Sjælepleje stadig saa levende, at man for at imødekomme den fra Herrnhut sendte Ægteparret Handrup til Haslund 1742, men deres Arbejde tog hurtig en Ende med Forskrækkelse; der skulde gaa endnu en Snes Aar, inden der paany blev stationeret særlige Emissærer i Nørrejylland. Til Gengæld blev det Arbejde, Brødrenes Udsendinge paa Præsters og Lægfolks indtrængende Bønner optog i Sønderjylland des

---

*) Om dette Afsnit af Brødremenighedens Arbejde i Slesvig-Holsten fortælles der udførligt af Dr. phil. Max Wittern i Schriften des Ver. für schlesw.-holstein. Kirchengeschichte II Reihe IV. B (Kiel 1908).

mere indgaaende. Fra 1745 har en eller flere Menighedsarbejdere fast Station i S t e p p i n g Præstegaard, hvorfra Virksomheden ikke blot for Sønderjylland, men ogsaa for Nørrejylland, Fyn og Holsten ledes; i 1745 tog Ægteparret Zeidler Bopæl i B u r k a l hos Degnen »Broder« Paul Asmussen; 1750—62 var Ægteparret Höyer i Huset hos Pastor Lundius i L a d e l u n d ; i S k æ r b æ k er der af og til i et Par Aar en »Søster« i Arbejde. Frugtbare Arbejdsmarker finder de omrejsende Brødre og Søstre desuden særlig i Flensborg, Humptrup, Hvidding (Pastor Joachim Ewald 1764—1808), Sønderborg og Tønder, smaa Kredse bl. a. i Ballum, Daler, Farup, Løgunkloster, Løjt og Haderslev.

Paa de fleste Steder maa man nøjes med, at de smaa Kredse kommer sammen i det mindste hver Søndag for at synge nogen Vers med hinanden og læse en trykt Prædiken af Zinzendorf, ligesom »Menighedens Meddelelser« (Gemeinde-Nachrichten) kommer mange for Øje. Som Rettesnor for Arbejdet tjener Br. Layritz Instruction af 1. 9. 1765*), hvori det hedder:

»I betjener en Diaspora af den lutherske Religion. Derfor skal I altid bygge paa Evangeliets Grundsandheder, saaldes som de af den hellige Skrift er fremdraget i den Augsb. Conf., Luthers lille Katekisme og de gamle skønne lutherske Salmer og flittig holde alle dem, som I omgaas, fast ved, at de maa erfare den i deres Religion erkendte og bekendte ene saliggørende Naade i Kristi Blod og Retfærdighed og blive delagtige i en sand Helliggørelse ud fra Jesu fortjenstfulde Liv og Lidelse....«

De formaner til at beflitte sig paa godt Samarbejde under Henvisning til: »I er jo Tjenere for én Herre, vær da

---

*) Arkiv i Herrnhut R. 19 E. 15 b.

Lemmer paa ét Legeme«. Det indskærpes, at det er bedre at besøge Diasporasøskende i deres Hjem end at lade dem komme til sig; de skal foregaa andre med et godt Eksempel uden at vise Personanseelse; de skal leve nøjsomt og faa de vakte Sjæle til at arbejde med paa det store Guds Værk ved at yde Bidrag til Missionen, til Opdragelsesanstalter og lign.

Vi ser saaledes, at der er et rigt Arbejde i Gang fra Herrnhuternes Side paa en Række Steder i Nord-slesvig fra Midten af det 18. Aarh. Det ledes med stor Dygtighed og Klogskab efter Zinzendorfs smukke Kongstanke at vise den enkelte redelige Sjæl, hvad der indenfor hans Kirkesamfunds Overleveringer har den egentlige Frelsesværdi, og det er ganske i hans Aand, naar Layritz fremhæver Salmebogen, Menighedens levende Fælleseje, jævnsides med, ja vel i Grunden fremfor de autoriserede symbolske Bøger. Det var en stor Lykke, at de Mænd, der fik Overledelsen af hele den danske Diaspora betroet, først Andreas Grassmann (1745—52), siden Melchior Zeisberger (1752—71)*) begge var lutrede kristne Personligheder af den gamle ægte mæhriske Haandværkerstamme, der i Hjemlandet havde udstaaet Forfølgelser for deres evangeliske Tros Skyld; begge havde de lært gennem de mangfoldige Hverv og forskellige Vanskeligheder, de havde været ude for, at fare med Læmpe; om Grassmann siges der, at han var æret som Fader i hele det danske Land**), og en tilsvarende Tillid har de gudelig vakte ogsaa vist hans Efterfølger. Heri har vi vel Forklaringen paa, at det trods den Række Forbud, der fra Statskirkens

*) Gem. Nachr. 1845 I 568—615 og 1782 V ^o) 792—99.

**) Relation von Abraham [v. Gersdorf] 1750. Arkiv i Herrnhut R 19 E sml. T. Gneuss am Zeisberger ²⁹/₁₀ 1767.

Side udgik i Aarene 1741—46 for at hindre Lægfolks gudelige Sammenkomster og stoppe Herrnhuternes Propaganda, dog var muligt i det stille at udføre et saa stort opbyggende Arbejde og dermed berede Vej for Grundlæggelsen af en Menighedsby i Nordslesvig. Fra den anden Side var det en stor Hjælp, at de tre Mænd, der i denne Periode afløste hinanden som Generalsuperintendenter, trods store Forskelle i Karakter og kirkeligt Retningspræg, Conradi (1727—47), Reuss (1749—57) og Ad. Struensee (1759—91), »aldrig med Activitet har sat sig mod Frelserens Sag«, for at bruge Kastrups Ord; det var rummelige, frisindede Tilsynsmænd og varmhjertede, kristelige Personligheder.

Naar det til sin Tid blev Tyrstrupgaard, der blev indkøbt til at grundlægge en Menighedsby, hænger dette nøje sammen med, at der en Menneskealder igennem havde været et stærkt broderligt Fællesliv indenfor Statskirkens Ramme samlet om Stepping Præstegaard, der ligger godt en Milsvej Vest for Christiansfeld.

Vækkelsen i Stepping rækker tilbage til Præsten Claus Schumacher (1724—38), der var bleven pietistisk vakt omkr. 1735 og derefter arbejdede med saa stor Nidkærlighed, at »han fortærede Sinds og Legems Kræfter i sin Herres Tjeneste«; et Par Aar før sin Død havde han gennem Br. Gert Hansen lært at forstaa, at Mennesker intet andet bør vide til Salighed end Jesu Kors og Død. Hans Eftermand Jørgen Kastrup (1738—77) var allerede som Latinskolelærer i Kolding kommen i Forbindelse med gennemrejsende Brødre. Han var ikke stærk af Helbred, og han var blød af Sind og med ængstelig Samvittighed,

et Menneske med den ærligste Vilje til det gode, men ganske ude af Stand til selv med Myndighed at lede en Bevægelse; han trængte til at bæres oppe af et aandeligt Fællesskab. Derfor aabnede han gæstfrit sine Døre for gennemrejsende Brødre, søger Forbindelse med Pilgerruh og tigger og beder siden Herrnhuterne om at sende ham Medhjælpere til Menighedsarbejdet. Han omtales i 1750 af en herrnhutisk Visitator*) som en kær Broder, der har overmaade lidet prælatagtigt ved sig og gerne vilde ombytte Embedet med Stilheden i Herrnhut, medens Struensee i sin Visitatsberetning 1768**) erklærer, at Kastrups »dobbelte Foredrag«, hans Prædiken om Form og opbyggelige Tale ved Forsamling i Præstegaarden Søndag Em., var skriftmæssig; selv er han overbevist om vor Evang. Luth. Kirkes Sandheder. Enhver, der kender ham, maa holde af ham paa Grund af hans ydmyge og elskelige Sindelag og store Troskab i Embedsførelsen.

I Stepping-Frørup indretter man sig ganske efter Herrnhuts Mønster; der deles i »Kor« efter Køn og Alder, der holdes opbyggelige Møder om Hverdagene med Syngetimer, Menighedsefterretninger, Kærlighedsmaaltid osv. Til de store Fester kommer Folk agende langvejs fra, fra Aabenraa og Vejle, fra Ringkøbing og Nr. Nissum. I 1768 regner de med 111 Sjæle, hvoraf over 80 er tilflyttet og for Størstedelen sidder smaat i det***). »Der er et stort og skønt Guds

---

*) Relation von A. v. Gersdorf von seiner Reise durch Holstein u. von der dortigen u. der dänischen Diaspora dat. 26/5 1750.

**) Statsarkiv i Slesvig Acta A XVIII Nr. 1768.

***) jfr. Kastenhuber 24/1 1768.

Værk i Egnen, og naar Tiden engang kommer, at der skal blive en Menighedsby (Orts-Gemeinde), vil den kunne stiftes uden stort Besvær. Det herværende af Naaden udvalgte Folk higer efter Fællesskab, og hvis de ikke blev holdt tilbage, vilde de i endnu større Tal drage til Stepping for at nyde noget for deres Hjærte«*). Kastrups Kapellan Niels Mygind, der er Søn af en broderligsindet Præst paa Fyn, Jørgen Mygind i Dreslette, og som omgaas Sognepræsten som en Søn sin Fader, meddeler Br. Layritz: »Her er en charmant, køn, talrig Flok vakte Sjæle og Søkende«. Undertiden maa han synes, at han bor i en Menighedsby, som han kendte den fra sin Studietid i Barby**).

Det ligger nær at tænke, at Christiansfeld skulde være vokset ganske stille frem ud fra denne rige Begyndelse til et herrnhutisk Menighedsliv i Nordslesvig; man kunde tro, at den Svækkelse af det stramme statspietistiske Styre, der vitterlig udviklede sig under Frederik V, især fra 1764, da en Række af den pietistiske Slægts bedste Mænd omtrent samtidig døde, havde bevirket, at der ogsaa i Nordslesvig blev vist mere Taalsomhed mod Brødrenes stiltfærdige uegennyttige Indre-Missionsarbejde. Vi har imidlertid dels i Brødreneunitetets Arkiv, dels i Statsarkivet i Slesvig By en Række Dokumenter, der viser, at Brødremenighedens Arbejde har været haardt truet af Forfølgelser udefra, at nogle af Hertugdømmets mest fremragende Ordførere har lagt dem for Had, og at Brødrene har følt sig i den Grad presset ind i en

*) T. Gneuss ²⁹/₁₀ 1767.

***) N. Mygind til Layritz ⁵/₆ 1770 jfr. ³¹/₃ 1770.

Snævring, at de selv i Stepping har for en Tid maattet lade deres særlige Arbejdsformer falde for ikke at blive udvist. Det lader til, at der efter Tronskiftet har fundet en ret livlig U d v a n d r i n g Sted til tyske Menighedsbyer; en saadan Emigration var udtrykkelig forbudt ved kgl. Forordn. af $^{18}/_1$ 1745, da Staten saavel som private lider Tab ved Formueudvandring, hvorfor Emigranterne mister alle deres økonomiske Rettigheder i Hjemlandet. Der udbredes Rygter om, at der i H u m p t r u p sidst i Juli 1766 er bleven afholdt en Synode af m æ h r i s k e Brødre, hvor der skal have været 14 Præster til Stede, og hvor en i Embede staaende Præst skal være bleven udvalgt til Biskop; det er kommen selve Præsidenten for det tyske Kancelli J. H. E. Bernstorff for Øre, der ved Skrivelse*) af 11. Nov. 1766 beder Ad. Struensee foranledige en Undersøgelse. Det fremgaar af de Erklæringer, der gennem de respektive Provster afkræves de paagældende Præster, at det har været et almindeligt Konvent af »Præstebrødre«, der ved et Tilfælde var noget talstærkere end sædvanligt. Kastrup**), som ikke havde været med, men som af Rygtet omtaltes som den udpegede mæhriske Biskop, forklarer i sit lange Svar paa Dansk (det tyske Sprog synes han ikke fuldt ud at have magtet), at han lige fra sin Embedstiltrædelse har taget Del i slige Sammenkomster med ligesindede Præster. — Højesteretsadvokat H. Anchersen i København klager $^{28}/_7$ 1768 til Kongen over, at hans Søsterdatter Lise Fog, Dat-

*) Struensee Visitation 1768 § 2 Statsark. i Slesvig; Zeisberger $^{7}/_{1,2}$ 68 til Br. J. v. Weiss.

**) I Kastrup dat. Stepping $^{10}/_{12}$ 1766 Statsarkiv i Slesvig.

ter af afd. Spr. Andr. Fog i Skærbæk, med sin Curator Pastor Kastrups Vidende i flere Aar har opholdt sig i Herrnhut*). Endnu samme Aar anmeldes samme Præst, fordi han har en Datter i Herrnhut, medens begge hans Sønner studerer i Tyskland, den ene paa Brødremenighedens Pædagogium i Niesky**) Ikke sært, at Zeisberger i de samme Dage kan skrive: »Vi kommer overalt ind i Snævringen, og det lader til, at det endnu vil gaa videre«***) Provst Balthasar Petersen i Tønder raser over Herrnhuterne; under det Navn slaar han aabenbart alt sammen, hvad der i Vesteregnet findes af gammel gudelig Vækkelse, idet han anslaaer deres Tal til 30,000!) — Borgmester Clæden i Flensborg indfletter i sit store Værk Monumenta V der Kirchengeschichte der Stadt Flensburg (1767) under Henviisning til Forholdene i »en Naboby« en kraftig Opfordring til den ny Provst om at udrydde al Pietisteri og Herrnhutisme af Byen.

Naar Brødrene og deres Venner slipper godt fra alle disse haarde Angreb, er de selv tilbøjelige til at tilskrive Kong Christian VII's Besøg i Menighedsbyen Zeist i Nederlandene ²⁸/₆ 1768 Æren derfor. Det synes dog temmelig usandsynligt, at den sløve Konge skulde personlig have grebet ind paa et saadant underordnet Punkt i Rigsstyrelsen. Mere rimeligt er

---

*) Kastrups Forklaring til Struensee ¹⁷/₉ 1768 Slesvig; Anchersens Suplique, ²⁸/₇, Herrnhut.

**) Kastrups Erklæring dat. Haderslev ²⁶/₁₁ 1768, stilet til Amtmand Klingenberg og Provst Cretschmer, Arkiv i Herrnhut.

***) Zeisberger dat. ⁴/₁₂ 1768.

!) Struensee Visitatsberetn. 1768.

det, at Provst B. Petersens overilede Angreb, særlig paa sin nærmeste Embedsbroder Pastor N. Knutzen, der forsikrer ikke at staa i Connexion med Herrnhuterne,*) har bevæget Struensee og I. H. E. Bernstorff, der begge var hjærtensfromme Mennesker og intet havde mod Brødrene, blot de forholdt sig stille, iøvlydige og ikke forkyndte Meninger, der var fremmede for den lutherske Lære, til saa vidt gørligt at holde Haanden over Brødremenighedens Arbejde. Den første Virkning heraf var en »Mundkurv« til Provst B. Petersen paa Grund af hans hittidige uoverlagte og ukærlige Optræden overfor Knutzen med et almindeligt Tilhold til samtlige Præster i Slesvig om ganske at afholde sig fra alle Controverser og offentlige Udfald mod Herrnhuterne. Hermed vender Bladet sig.

Først paa Aaret 1769 kommer det overraskende Forslag til Unitetsdirektionen, at man skulde anlægge et Brødreetablisement paa Grev Schimmelmanns Gods ved Wandsbeck**); det skyldes antagelig I. H. E. Bernstorffs Omsorg for at fremme Landets Næringsveje, men det er værd at understrege, at Forhandlinger med Herrnhut officielt er indledet under det gamle Styre. Fra Unitetsdirektionens Side ønskede man meget at skabe et Samlingssted for Diasporasøskendene i Hertugdømmerne, men det er let forstaaeligt, at man, efter nylig saa stærkt at være bleven mindet om de bestaaehde Forordninger mod Brødremenigheden, ikke kunde indlade sig paa nærmere Forhandlinger.

*) Struensees Visitation 1768 § 1.

***) Jubelfejer des hundertjåhr. Bestehens der Gemeinde Christiansfeld (Herrnhut 1873) S. 48.

Da Joh. Fr. Struensee var bleven Kabinetsminister, blev Sagen taget op paany. Hans Broder, Justitsraad Karl August Struensee, der ledede det tyske Kancellis Pengevæsen, havde under et Ophold i Schlesien faaet et stærkt Indtryk af Brødrenes Iver for nyttigt Haandværk og Industri; det lykkedes ham let at overbevise Broderen om, hvor nyttige saadanne Mennesker kunde blive for Staten. Forbindelsen med Brødremenigheden blev hurtig bragt i Stand gennem Br. Justitsraad Lorenz Prætorius (f. i Burkal), der var Kommitteret hos K. A. Struensee. Den $\frac{3}{7}$ 1771 blev det ved Loddets Afgørelse besluttet af Unitetsdirektionen at modtage det foreløbige Tilbud; $\frac{20}{7}$ kunde L. Prætorius overrække Menighedens Betingelser til K. A. Struensee, og tre Dage efter forelaa en kgl. Resolution svarende til disse Ønsker. Ældstekonferencen udvalgte som sin Repræsentant ved de fortsatte Forhandlinger Johs. Prætorius, en Søn af Justitsraaden; i Altona mødtes han med Jonathan Briant, der efter Zeisbergers Afrejse havde overtaget Ledelsen af Diasporaen i de danske Lande med Bolig i Flensborg. De saa paa flere Ejendomme, men fik saa Underretning fra Lor. Prætorius om, at Domænegaarden Tyrstrupgaard var til Salg. De drog da straks til Stepping. Sammen med Kapellan Niels Mygind var de saa ude at se paa Ejendommen. Da de gik paa dens Grund, lød det i deres Hjerter, for hvert Skridt, de tog: »Her har Herren Lyst at bo«. Den 23. Sept. 1771 blev ved Auktionen Tyrstrupgaard med tilhørende 170 Td. Land tilslaaet Menighedens Fuldmægtig, Brand-

direktør Jens Hansen, Haderslev, for 1041 Rdl., 12 Sk.*)

Forhandlingerne om den kgl. Koncession til Oprettelse af en Brødremenighed paa Tyrstrupgaard blev væsentlig ført mellem Justitsraad Lor. Prætorius paa Regeringens og Johs. Prætorius paa Brødremenighedens Vegne. Det er da ikke sært, at Koncessionen,**) der den 10. Dec. 1771 blev underskrevet af Kongen personlig, i alle Maader maatte tilfredsstille Brødrenes Ønsker. Der tilsikres heri de Brødre, der bekender sig til den uændrede Augsb. Conf. lige Ret med Landets øvrige Undersaatte; enhver kan frit slutte sig til dem; de er intet andet Tilsyn underlagt end deres egne Biskoppers og staar iøvrigt direkte under Kabinetministeriet, de fritages for Edsaflæggelse, og den ny Menighedsby løses ganske fra Sognebaandet til Tyrstrup Kirke; civile Retssager maa de lade behandle af deres egne Tilidsmand, inden de kommer for Tyrstrup Herredsting; de fritages for Militærtjeneste og Indkvartering; Gæstgiveri og Apotek fritages for Afgifter i ti Aar; det er tilladt at drive alle Slags Haandværk; 10 pCt. af Bygningsomkostninger bestrides af kgl. Kasse i disse Friaar; deres Varer er toldfri, og de er fritaget for personlig Skat i samme Tidsrum.

Det er en Selvfølge, at de gamle Forordninger mod Herrnhuterne straks efter blev sat ud af Kraft.

Et Øjeblik var alle disse Privilegier dog stærkt truet paa Grund af J. F. Struensees Fald. Men da

---

*) Her efter M. Wittern S. 372; P. Rhode: Haderslev Amts Beskrivelse (1775) har 20,000 Rdl.

**) M. Wittern aftrykker Concessionen, n. Skr. 406—11, sml. J. Lundby S. 151.

en Undersøgelse af Koncessionen viste, at den havde Kongens egenhændige Underskrift, lod man den staa ved Magt. Det er troligt, at den Omstændighed, at Forhandlinger med Herrnhut var indledet i Bernstorffs Tid, har bidraget til dette for Brødremenigheden saa lykkelige Udfald.

1. Maj 1772 overtog Johs. Prætorius og Jonat. Briant Tyrstrupgaard. Paa Brødremenighedens store Festdag, 13. Aug. 1772, bekræftede Kongen med egenhændig Underskrift paany Koncessionen.

Nu kunde man for Alvor tage fat paa at bygge den ny Menighedsby, der blev kaldt Christiansfeld efter den regerende Konge. Byggematerialer blev udskibet i Hejlsminde; Br. Joh. Gottfr. Arndt fra Niesky overtog Tilsynet med Bygningernes Opførelse i den ejendommelige herrnhutiske Stil, med den korsformede Gadeføring og Kirkegaardens Anlæggelse alt efter Moderbyens Forbillede.

Den 1. April 1773 blev Grundstenen lagt til de første fire Huse; skønt man havde søgt at holde Festen hemmelig, var der dog strømmet en Mængde Søskenende til, særlig fra Stepping, og den 13. Nov. fandt den festlige Indvielse Sted af den første Menighedsal, som kunde rumme 150 Personer. Byen voksede hurtig i de første ti Aar; i 1774 blev Brødrehuset opført, i 1776 Søsterhuset og den store Menighedssal. Diasporasøskenende fra hele Nordslesvig stod Christiansfeld bi med Raad og Daad; som naturligt er, flyttede navnlig en Mængde fra Stepping herover. I 1780 fik Menigheden sin Synodalforfatning, hvormed Grundlæggelsestiden afsluttes.

Stedet er ikke her til at skildre den store Betydning, Christiansfeld gennem de følgende Aartier har

haft for hele den danske Menighed. Det blev en Stad paa Bjerget, hvis Virkninger ikke var skjulte. Medens Guds Ord var dyrt i Landet, kunde hungrende Sjæle her finde Næring for deres aandelige Trang. Menighedens Udsendinge opsøgte og plejede de stille i Landet. Dens Skoler og Pensionater gav Ly for de unge fra troende Hjem, der her levede fjernt fra Verdens Fristelser og Storme; nogle af dem, som Morten Pontoppidans Moder, længtes paa de gamle Dage tilbage til denne fredfyldte Plet*), og selv de, hvis Aandsudvikling førte dem ret fjernt fra Klosterbundetheden, som Henrik Wergelands Søster Camilla Collett**), har dog faaet blivende Indtryk af Herrnhuternes enkle skønne opløftende Gudstjeneste. Naar der i den danske Menighed først i det 19. Aarh. vaagnede en Trang til at være med i Arbejdet ude paa Missionsmarken, leder Sporene atter her tilbage til Christiansfeld.

F r e d e r i k S c h r ø d e r .

Literatur: J. Lundby: Herrnhutismen i Danmark (1903); Fr. Nygaard: Kristenliv i Danmark (1897), H. La-waetz: Brødre-menighedens Mission i Dansk-Vestindien (1902), J. Brodersen: Fra gamle Dage (1912), P. S. Nyborg: En fynsk Bondes Besøg i Christiansfeld 1798 Kh. S. 4 R. I. Fr. Chr. Høy: Christiansfeld i Kirkeby & Schack: Sønderjylland (1920), Fred. Schrøder: Brødre-menigheden i »Høj-skolebl.« 1922 sp. 1611 samt de ovenfor anførte Skrifter.

---

*) M. Pontoppidan: Minder og Oplevelser (1922). S. 153.

**) Camilla Collett: I de lange Nætter (1863), jfr. L. Schrøder: Om Brødre-menighedens Betydning for Kirkelivet i Danmark (1902).

Sønderjydske Stednavnes Skæbne gennem Tiderne.

At Stednavnene i Nord- og Mellemslesvig, for en stor Del ogsaa i Sydslesvig, er af nordisk og særlig af dansk Karakter, turde være en forlængst fastslaaet videnskabelig Kendsgerning. Da dette dog for nylig er blevet bestridt endog af en dansk Forfatter¹⁾, skal der her ganske kort gøres Rede for Spørgsmaalets nuværende Stilling.

Bortset fra Øst-Holsten, det gamle Wagrien, hvor det vimler med slaviske Navne (f. Eks. paa -o v, tildels fortysket til a u: R a t h l a u, R a n t z a u, K r u k o w; eller paa -i t z e; C a m i n Sten, osv.) er alle Stednavne i Slesvig og Holsten germanske, d. v. s. dannede efter germanske Sprogeregler og af Navne eller Ordstof, der har vundet fuld Borgerret i germanske Sprog. — I vore Dage beboes disse Egne af tre forskellige germanske Befolkninger: Danske mod Nord, Tyskere mod Syd, Frisere mod Vest. Og skønt visse Forskydninger har fundet Sted (idet Tyskerne fra Vest-Holsten er trængt stærkt frem i Middelalderen mod Øst paa Slavernes Bekostning, i nyere Tid mod Nord paa de Danskes, og idet Friserne er trængt en Del tilbage),

¹⁾ »Det er en meget almindelig Antagelse, at Slesvigs Stednavne stemmer overens med Danmarks, men dette er en dristig Paastand, der paa ingen Maade er fulgt af Beviser«. Johannes Neuhaus, Det nordslesvigske Spørgsmaal, Jena 1919. p. 31.

har dog disse Stammer — saa langt Historien naar tilbage — stadig boet grupperet paa denne samme Maade i Forhold til hverandre. Det ligger nær — her som andetsteds — at sætte Befolkningernes Fordeling i Forbindelse med Stednavnenes, ja at søge nøjere Grænsebestemmelser ved disses Hjælp. — Nu er imidlertid mange af de Ord, der indgaar i slesvigske Stednavne, fællesgermanske eller i al Fald tyske saa vel som nordiske; de kan altsaa, i og for sig, intet afgøre. Det gælder saa hyppige Stednavneled som Land og Sø, Dal og Bjerg og Hede, Hus og Have (jf. tysk *-hagen*), Busk, Holt og Rød (jf. tysk *-rode* og *-reut*), Sted og Torp (ty. *-dorp*, *-dorf*). Disse Led og ligeledes f. Eks. den vigtige, meget gamle Endelse *-ing* findes almindeligt i Slesvig og Danmark og Norden, men lige saa almindeligt i Holsten og Tyskland og England. Ord som Borg og Vig (at skelne fra Vig »lille Bugt«) findes i Stednavne baade helt nede i Rhinegnene (ogsaa paa romansk Grund og i England) og oppe i Vestjylland. Ord som Bæk og Holm, der er særlig hyppige i Norden, kan heller ikke regnes for særnordiske; thi Bæk er udbredt i Nordtyskland (jf. højtysk *Bach*) og Holm findes flere Steder i Holsten (dog maaske som Laan fra Nordisk?). — Det følger heraf, at Navne i Syd-slesvig som *Berghusen*, *Borgsted* og *Bünstorf* trods deres nuværende tyske Udseende ikke nødvendigvis er oprindelig tyske, men heller ikke nødvendigvis er oprindelig danske. Først naar mere karakteristiske Led kommer til, bliver en Afgørelse mulig. Saadanne findes nu netop: enkelte frisiske, nogle tyske, andre danske. Særlig frisisk

er f. Eks. D e l f (F r e s e n d e l f i Svavsted Sogn, 1462: Fresendelue). Men den Art Led er for faa, og Frisisk ligger i det hele Nedertysk for nær, til at nogen klar Grænse ad denne Vej kan drages. Særlig tyske er bl. a. H o, H o r s t og H u d e, H o f, B ü t t e l og K a m p. De mangler ganske i Mellem- og Nordslesvig og i de øvrige nu eller før danske Lande. De findes derimod almindeligt i Nordtyskland, specielt i Holsten; de gaar i nogle Tilfælde Nord for Ejderen. Saaledes

H o r s t: B r a n d e n h o r s t (ved Wittensee i Dänischwold).

H u d e (ved Svavsted, ogsaa i Hohn Sogn).

B ü t t e l: B o s e n b ü t t e l (en Ø i Ejderen; Slesvigbispens Jordebog 1436: B o s e n b u t t e l)

K a m p: K a m p e n (tidligere Sogn, ved Rendsborg)¹⁾

Disse Navne er sikre Vidnesbyrd om tyske Kolonisters Fremtrængen i Middelalderen, fra Holsten til de allersydligste Egne af Slesvig. Mangelen af disse Navne i nordligere Egne viser imidlertid ogsaa, at de ikke naaede længere. Hvad der findes af tysk Navnegivning i Mellem- og især i Nordslesvig (A u g u s t e n b o r g, G l ü c k s b o r g o. lign.) er af nyere Dato og af mere overfladisk Art; det vidner kun for tidligere Ti-

¹⁾ Det er næppe med Rette, naar J o h s. S t e e n s t r u p i sin ellers saa værdifulde og besindige Afhandling (»Stednavne« i F r a n z v. J e s s e n s Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaal) regner K a m p til de »ægte danske« Navne. Selv om K a m p oftere forekommer i norske og svenske Navne (i hvilken Betydning?), kan det sydslesvigske Navn, som paa dansk Grund staar isoleret, ikke skilles fra de talrige nedertyske og hollandsk-frisiske Navne med k a m p »Mark« (af lat. c a m p u s).

ders Vedkommende om Overklassens Fortyskning, for Nutiden om en vis Fernis fra Prøjsertiden.

Paa den anden Side gives der særnordiske, i denne Forbindelse oftest særdanske Stednavneled: Ø og A a og S u n d, K æ r og E n g og M o s e, N æ s og V i g, L u n d og S k o v, B r o og S p a n g, L y k k e og V r a a, B a l l e og B ø l, G a a r d og B y og T o f t. Dertil kommer S y s s e l og H e r r e d og O r d som g a m m e l og B o n d e, som ofte indgaar i Stednavne. De findes ikke i Holsten eller noget andet tysk Land. Men de er almindelige, ja fremherskende overalt paa dansk Grund og specielt i Nord- og Mellemslesvig. Her ligger E n g s k o v, T o f t l u n d, B a l l e g a a r d, G a m m e l b y, B o n d e b r o, K æ r H e r r e d — Navne, der hvert indeholder to særdanske Led. Her findes A a b r o (2 Steder), K æ r g a a r d (mindst 9), G r a v l u n d (3), S p a n g (4), L y k k e g a a r d (2), V r a a (7) — Navne, hvis Slægtninge findes overalt i Danmark, tildels i det øvrige Norden, men ikke andetsteds. Slesvig var til 1864 delt i Herreder — som Danmark; det var tidligere delt i Sysler — som Jylland; Herreder og Sysler findes ikke i Holsten. — De specielt nordiske eller danske Navne gaar nu i en Del Tilfælde helt ned i Landskabet mellem Sli og Ejderen. Her findes L u n d (B o g l u n d), S k o v (A s k o v, M o s k o v) og B ø l l e (N y b ø l l e); og særlig B y er rigt repræsenteret: S i s e b y, R i s e b y, B o r g b y, F l e k k e b y, V i n d e b y, H e d e b y, N ø r b y, Ø s t e r b y, H a b y, B o s b y, G o s e b y, I n g e r s b y, M i n n e s b y — de sidste 4 nu forsvundne. Navne paa -b y vides nu at have blomstret i Vikinge-

tiden, saaledes i Danelagen og Normandiet¹). Netop i disse to Bygder (og tillige i Dalsland og Värmland) findes de sydslesvigske Navnes nærmeste Frænder, ofte som her med Personnavne til første Led²). Dette i Forbindelse med baade ældre og yngre Navnetypers paafaldende Sjældenhed i denne Egn kan kun tydes som et Vidnesbyrd om, at de nordiske Vikingers Indvinding af nyt Land ogsaa har strakt sig til den gamle Ødemark (Jarnwith) paa Grænsen mellem Dansk og Tysk³).

At der i disse Egne har strakt sig Nationalitetsgrænser, synes ogsaa at fremgaa af Beliggenheden af en Række Navne, hvori Folkenavne indgaaer. Ligesom talrige *Wendorf* og *Wentorf* i Holsten (og vistnok *Wenkendorf* paa Femern⁴) maa have ligget nær Tyskernes Grænse til deres slaviske Naboer, Venderne, saaledes ogsaa *Wentorf* i Sehested Sogn. Mod Vest synes paa lignende Maade de Danskes Grænse til Friserne at markeres ved Navne som

---

¹) Sml. *Isaæ Taylor Words and Places (Everyman's Library)* p. 136—37 (-by ogsaa i Dumfriesshire paa Grænsen ml. England og Skotland og i den sydlige Del af Man) og *N. M. Petersen Bemærkninger om Stednavne i Normandiet (Nord. tidsskr. f. oldkyndighed II 1833)*, p. 207.

²) Saml. herom *Marius Kristensen Nogle sydslesvigske landsbynavne (Namn och Bygd II, 1914, p. 46—54)*. Dr. Marius Kristensen gør med Rette opmærksom paa, at Personnavne som Sakse og Fris tidlig forekommer langt fra den gamle Folkegrænse. Det hindrer dog ikke, at saadanne Navne først og hyppigst har været anvendt netop her ved Grænsen.

³) Sml. *P. Lauridsen i Sønderjydske Aarbøger 1893*, p. 141, og *J. Steenstrup Danmarks Sydgrænse (Universitetsprogram, Kbh. 1900)*.

⁴) Sml. *Dänische Bibliothek IX (1747)* p. 452 (*Hist. Nachricht von der Insel Femern, von J. M. S.*)

F r e s e n h a g e n (Læk S., 1407: Frishoghe) og F r e s t o r p p e (ved Tønder, 1445). Om de tyske Saxeres Fremtrængen ved Slien (efter Vikingetiden) vidner S a x t o r p i Riseby Sogn og vel ogsaa S a v s t r u p¹) lidt nordligere ved Sønder Brarup — Navne, givet af de Danske. Fremdeles maa J y d e b æ k, som P. K. Thorsen har gjort opmærksom paa, danne Jydernes Grænse til et andet Folk — vel snarest til de Svear og Göter, som efter Runestenenens Vidnesbyrd en Tid lang i Vikingetiden sad inde med Egnen om Hedeby, og hvis Navne mulig kunde være bevaret i G ö t e b y (Kosel S., 1592: Gøtebui) og S v e s i n g (1436: Swesum) — det sidste Navn givet af tilgrænsende Frisere, det første af Danske.

De slesvigske Stednavne, der saaledes for langt den største og vigtigste Dels Vedkommende selv i de sydligste Egne er af dansk eller dog af nordisk Herkomst, har nu i Tidernes Løb undergaaet den naturlige Udvikling, som alle Navne, ja ethvert Sprogstof er udsat for: de har ændret saa vel Form som Betydning. Formen har de ændret paa regelmæssig Maade efter de Udtaletilbøjeligheder, som til enhver Tid har været herskende hos den Befolkning, der især har brugt Navnet. Disse Tilbøjeligheder kan nu vises at stemme med, hvad der fremtræder dels i Dansk i Almindelighed, dels i Jysk og specielt Sønderjysk. Et Træk, der skiller Dansk baade fra Norsk-Upsvensk og fra Tysk, er Udviklingen af p, t, k mellem Vokaler til b, d, g og videre derfra. Denne Udvikling genfindes i slesvigske Navne: R i b e, som i tidlig Middelalder hed

¹) De sproglige Forhold i Mellem-slesvig, p. 13 (Mellem Flensborg Fjord og Danevirke, udgivet af Sønderjysk Kres af 1918, Kbh. 1919).

R i p e (lat. R i p a, udtales nu r i'v; K ø b e n h o v e d, der sikkert er afledet af en K ö b i n g (opr. k a u p i n g = isl. k a u p a n g r), udtales ligeledes med v. Flere Steder hedder æ g a' r (Højer, Nybøl og Gelting Sogne), hvori r gennem (aabent ?) d gaar tilbage til t (g a t e l. g a t a). Mandsnavnet H a k o n bliver i Slesvig som i Danmark til H a g e n eller H a a g e n, saaledes: H a g e n b j e r g paa Als (1423, 1483 Hakenberghe), der nu udtales h å w n b j æ r g. — Et aabenbart hermed sammenhængende Træk, som adskillige danske Dialekter, men ikke Rigssproget, har gennemført, er Udviklingen fra k t og k s (x) til w t og w s¹). I denne Udvikling deltager sønderjyske Maal og — som venteligt — ogsaa sønderjyske Stednavne: S a x t o r p i Angel udtales S a v s t r u p; et gammelt M a x s t o r p (1463) udtales nu M a v s t r u p; gammelt F l o c h t e (1463) hedder nu F l o v t. Medens dette Træk knytter Slesvig til Nørrejylland, knytter andre det til Øerne, saaledes Tabet af h foran j og v: Bynavne som H j a r u p H j a r d u m og H j a r p l u n d udtales uden h og har til Tider været skrevet J a r u p, J a r u m, J a r p l u n d. — Et i Sønderjysk fremtrædende Træk er Overgangen fra aabent d til j: man udtaler S t e d, L e d, M a d e V a d med j, derfor ogsaa F l a d s t e n [flajsten], L a d e g a a r d [laj'gård], M a d e b ø l [majbøl], R o d e [roi'] osv. — Men ogsaa dette Træk har — ligesom alle de andre — nøje Paralleler paa det øvrige danske Omraade (jf. Vejle og Vejleby fl. Steder, af ældre Wæthlæ).

At Befolkningen særlig i Angel i Løbet af 19. Aarhundrede er blevet fortysket, har i og for sig ikke

¹) Se om Udbredelsen: V. B e n n i k e og M. K r i s t e n s e n Kort over de danske Folkemaal Nr. 59—60.

ændret noget heri. Thi selv om den bevidste Orientering er ny, er dog de uvilkaarlige Vaner de gamle. Angelboernes Tysk er danskfarvet, eller maaske rettere: bag deres Tysk nu ligger samme Folkepræg som før bag deres Dansk og som bag deres endnu danske Naboers. Klangen af danske og tyske Slesvigeres Tale er efter manges Vidnesbyrd den samme¹). Kun en betydelig Indvandring vilde formaa at ændre dette Forhold, men en saadan har udenfor det allersydligste (og Købstæderne) ikke fundet Sted.

Hvad angaar Navnenes Betydning — for saa vidt de har bevaret nogen: Egennavne har jo egentlig kun den Opgave at henpege, ikke at betyde —, saa er ogsaa den ofte undergaaet Ændringer. Nye Endelser er blevet herskende i Folkets Bevidsthed og har fortrængt gamle; de derved skabte nye Klasser har opslugt Navne, som var kommet til at staa isolerede. Saaledes er *Svesum* blevet til *Svesing*, idet *-ing*, men ikke *-um* (frisisk, = *heim*), var velkendt for de i denne Egn fremtrængende Saxere. Paa lignende Maade er i en nordligere, rent dansk Egn det gamle *Jerstal* ganske vist kun i Skrift og først o. 1800 — blevet til *Jersdal*: *Dal* var som Stednævnelse mere kendt og forekom mere naturligt end *Stald* (jf. *Rudestald* i Nordsjælland, nu *Rudersdal*). At *-stall* er det gamle og ægte, viser baade for *Over-* og *Neder-Jerstal*'s Vedkommende saa vel alle

---

¹) Se herom L. R. Tuxen. Det plattyske Folkesprog i Angel, 1857, p. 7.

E. Hagerup. Om det danske Sprog i Angel, 1854 og P. K. Thorsen. De sproglige Forhold i Mellemslesvig, p. 36—37. Sml. ogsaa Hermann Möller i Nord. Tidsskrift for Filologi 1919 p.

ældre Nedskrifter (1542: Auer Jerstall, 1672: Offuer Jerstall; 1542: Nedder Jerstall, 1672: Neyer Jerstall) som moderne Udtale.

Mens vi for Nutidens Vedkommende kan gaa direkte til Kilden, til Folkets Tale og deri se den sproglige Virkelighed afspejlet, er vi for alle ældre Tider ugunstigere stillet: vi har kun Skrift at holde os til; kun ved Fortolkning af det Skrevne kan vi i nogen Grad danne os et Billede af det i sin Tid talte. Skrift, Retskrivning saa vel som Skriftart, er imidlertid underkastet de skiftende Tiders Moder. Disse er igen afhængige af politiske og især af kulturelle Strømninger. Et Studium af Folkenes og Kulturens Historie er da nødvendigt for at forstaa det vekslende Forhold mellem Lyd og Skrift, ogsaa i slesvigske Navne.

I den tidlige Middelalder, da man i Vest-Europa skrev saa godt som alt, Dokumenter saa vel som historisk og videnskabelig Litteratur, paa Latin, blev Stednavnene ofte for at støde mindre an i Stilen helt eller delvis latiniserede. (Den katholske Kirke, der i vore Dage er ene om at hævde Latinens Stilling som internationalt Sprog, bruger endnu den Art Former¹). Man forsynede Bynavnene med latinske Adjektivendelser: Slesvicensis, Ripensis (sml. Lugdunensis, Atheniensis). Der dannedes Afledninger efter klassisk Mønster: Jutia »Jylland« (sml. Anglia, Austria). Og man fulgte Skrivevaner, der afspejlede Vulgær- og Klosterlatinens Ud-

---

¹) Se Abbé Chevin Dictionaire latin-francais der noms propres de lieux. Paris 1897.

tale: *J u c i a* (sml. omvendt *D a t i a* for *D a c i a*). — Et Navn som *R i b e* lod man trods Udtalen længe beholde sit gamle *p*: *R i p æ*; det kunde nemlig derved opfattes som Flertal af det latinske *ri p a* »Bred«¹⁾. Ja, man tydede latinske Ord ind i Navnene, selv om det kun kunde ske ved voldsom og vilkaarlig Ændring af den nationale Form. Klosternavne som *L ø g u m* og *R y d* blev saaledes til *L o c u s D e i* »Guds Sted« og *R u s R e g i s* »Kongens Land« — ganske som i Nørrejylland *V i t s k ø l* kaldtes *V i t a e S c h o l a* »Livets Skole« og *Ø m C a r a I n s u l a* »den kære Ø«. Dog var kun Navne af politisk og særlig af kirkelig Betydning udsat for den Art Forvansking.

Alle Navne af blot national eller lokal Interesse blev nemlig — selv i latinske Dokumenter — skrevet med udpræget dansk Retskrivning. Det gælder alle de større middelalderlige Kilder til slesvigske Navne: Kong Valdemars Jordebog, Ribe Oldemor og Løgumbogen. De i Stednavne almindeligste Endelser skrives her: *-h æ r e t h*, *-s t a t h*, *-t h o r p*, *-r u t h*, *-w i t h*, *-w a t h*, *-h o u æ t h*, *-b j æ r g h*, *-b u r g h*, *-l e f*, *-n æ s*, *-b y*, *-b ø l*. Skriveformer som disse stemmer ganske med, hvad der fra samme Tid er overleveret fra de øvrige danske Landskaber. De gengiver netop den Sprogform, som vi ad historisk og sammenlignende Vej kan fastslaa som den olddanske. Karakteristisk er her Brugen af *t h* og *g h* for de aabne Lyd, der som nævnt i Dansk regel-

¹⁾ Om dette — som f. Eks. *P. T e r p a g e r* (*Ripae Cimbricae* 1736) mener — er Navnets virkelige Oprindelse (sml. *commercium in ripa*), skal ikke her afgøres. Man maatte da nærmest tænke paa Friserne som Mellemed.

mæssigt er indtraadt for ældre t og k mellem Vokaler. Ligeledes Tegn som æ, y og ø med deres nuværende danske Værdi.

I Løbet af Middelalderens senere Aarhundreder gjorde tysk Indflydelse sig som bekendt stærkt gældende i Norden. De Nedertyske Hansastæders Handel omspændte baade Nord- og Øster-Sø; den satte i mange Maader et Præg paa Kulturen, som de nordiske Sprog og særlig Dansk i Ordforraadet endnu bærer talrige Vidnesbyrd om. Intetsteds har denne Indflydelse været saa dybtgaaende og varig som i Sønderjylland. Stadig flere Dokumenter blev skrevet paa Nedertysk — særlig i den Form, som fastsløges i Lybæk. Den derved skabte Retskrivning foreligger for Navnenes Vedkommende endnu op i 16. Aarhundrede, hvor vi i Regnskaber og lign. har fyldige Optegnelser. Karakteristisk er det her, at der i Udlyd normalt efter tysk Udtale skrives ustemt for stemt Konsonant: Gammelgap, Wonsylt, Sylt, Arrylt, Twedt, -sundt, -rot, -lunt, -gartt, Wandlingk, Vltangk, -berch, -borch, Farkroch. O og u skrives baade for disse Lyd og for de tilsvarende fremskudte, ø og y. Saaledes Tondern, Norborg og Sonderburg for Tønder Nørborg (1410: Nørræborgh) og Sønderborg, Strandelhorn o: -hørn, Musput o: -pyt, -bull o: -bøl, Horlwcke o: Hørlyk, Oberch o: Øberg. Endnu mere indgribende er det, naar man sætter d for t (af gammelt th), saaledes -dorp for -torp, -trup el. -rup: Stedorp = Sterup, Sildorp = Sillerup, Gysedorp = Gestrup; Dorning for Tør-

ning, Drellborg for Trælborg¹⁾ — eller naar -er erstattes med -ar: Karharde = Kær Herred, -barch eller -barge = bjerg (sml. kaspel, karspel = Kirchspiel »Sogn«). Naar nu hertil kommer det 16. Aarhundredes almindelige Tendens til Forsiring ved Fordobling og Indskud af Bogstaver, bliver de oprindelige og aabenbart stadig levende Former ofte i forbavsende Grad tilslørede: Warnntze o: Varnæs, Mullsze o: Möls(e), Staffensberch o: Stavnsbjerg, Dunnewidtt o: Dynved.

Med Reformationsbevægelsen, der udgik fra Wittenberg og Magdeburg, blev det af Luther skabte, væsentlig højtyske Skriftsprog efterhaanden udbredt over hele Nordtyskland paa Bekostning af det der indfødte Plattysk. Denne Bevægelse mærkedes ogsaa i Slesvig, især fra omkring 1600²⁾. Administrationen paa Gottorp skrev fra da af alt paa Højtysk, ligeledes senere det tyske Kancelli i København. Den Fortyskning af al officiel Retskrivning, der derved vandt Indpas, affødte ganske vist senere, især mellem Krigene 1848—50 og 1864, en national Reaktion. Afstaaelsen af Slesvig til Prøjsen bragte ikke blot en Ende herpaa; der begyndte en Krig mod alt Dansk, selv mod Sproget og følgelig ogsaa mod Navnene.

---

¹⁾Det er betegnende for den Uvederhæftighed, der præger Johs. Neuhaus' Piece: »Det nordslesvigske Spørgsmaal« og især de deri givne Stednavnetydninger, at Drellborg tyder paa ét Sted, Trælborg paa et andet. Ældre Former ignoreres systematisk.

²⁾ Se herom C. F. Allen Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland, tysk Udg. p. 87 ff; Otto Schütt Die Gesch. d. Schriftsprache im ehemaligen Amt u. in der Stadt Flensburg bis 1650. Flensb. 1919.

Ved denne Udvikling er i de sidste 300 Aar højtyske Skriveformer trængt igennem i stedse stigende Grad. Man finder nu *sch* for *sk* (*Schads*, *Schmedeby*), *tz* for *d s* (*Atzbüll*), *w* for *v* (*Wiby*, *Wiesby*), *v* for *f* (*Viölö*: *Fjölde*), *h* efter lang Vokal (*Dahler*) — og saa fremdeles, lutter Ting, som meddeler Navnene en tilsyneladende Tyskhed, men som ofte skjuler deres virkelige Udtale. Deres helt igennem utyske Karakter er det dog ikke lykkedes at dække over; det vilde ikke kunne gennemføres og har heller næppe været Hensigten. Men de prøjsiske Generalstabskort, Køreplaner og Postlister faar derved et saa blandet og broget Præg, at de til Tider kan virke en Kende komisk. Ved Siden af *Schaugard* — i sig selv et underligt Amfibium — staar saaledes *Skovgaard*; ved Siden af *Schwenstrup* og *Schmedeby* staar *Sverdrup* og *Smedegaard*. Et Sted hedder officielt *Nywang*, et andet *Nyvang*. Det tyske *ü* gennemføres altid i *-büll* (for *-bøll*), men aldrig i *-by*. *Kegnæs* skrives uden Vaklen *Kekenis*, men *Kegnæshøj* vakler: snart *Kekenshøj*, snart *Kainashøj*. Man faar det Indtryk, at er en Lokalitet blot tilstrækkelig ubetydelig og afsides, har den i mange Tilfælde kunnet unddrage sig Forvaltningens Aarvaagenhed.

Fortyskningen indskrænker sig imidlertid ikke til det rent ydre, Bogstaverne; ogsaa Meningen forgriber man sig paa. Nu kunde ganske vist en Omtydning finde Sted paa ret naturlig Maade i de temmelig talrige Tilfælde, hvor Tysk har et til Dansk nøje svarende Ord: Saaledes traadte *See* ind for *Sö*, *Acker* for *Agger*, *Haus* for *Hus*, *Thal* for *Dal*, *Holz* for *Holt* (ogsaa ofte for *Skov*), *Dorf* for *Torp* osv.

Man fik saaledes Seegaard (men andetsteds i Slesvig Søgaard), Broacker (men Langager), Schafhaus (: Faarehus; men Skjelhuis), Behrendorf (men Bjerndrup). Vanskeligere og derfor vilkaarligere blev Omsætningen, hvor Tysk savnede et tilsvarende Ord eller benyttede det i en afvigende Betydning. Enten maatte man da lade Ordet staa som uforstaaeligt, som et blot Navn — hvad der ganske sikkert var det naturligste og da ogsaa ofte fandt Sted —; eller man maatte tyde et uvedkommende tysk Ord ind deri. Hjorkær (udtalt Jorkær, 1196: Hjorttekær) blev saaledes til Jordkirch; -aa til -au i Geilaw (Mejer), Gehlau (prøjsisk) for Gejlaa eller Gela. Skov blev, naar man ikke oversatte det til Holz, gengivet ved Schau — hvilket ganske vist snarere maa opfattes som en rent mekanisk Ændring af Orthografien end som en bevidst Omtydning (sml. det fra Plattysk arvede Sonderburg, hvori man næppe har kunnet lægge Præpositionen sonder).

Vi har her set en stigende Forvanskning af de ægte Former, en tildels bevidst Tilsøring af den sproglige Virkelighed. Denne har dog stadig — om end til Tider kun i ringe Grad — formaaget at gøre sig gældende. Ligesom det Tysk, Plattysk eller senere Højtysk, der har været talt i Slesvig, altid har været danskfarvet¹⁾, saaledes skinner dansk (tildels dialektal) Udtale atter og atter igennem den neder- eller højtyske Skrivemaade af slesvigske Stednavne. Allerede i 16. og 17. Aarhundrede, f. Eks. hos den i Husum fødte

---

¹⁾ Se herom Nikolaj Andersen: Det danske Sprogs Indflydelse paa Højtysk i Nordslesvig. Dania VI, 129.

Kartograf Johs. Mejer, hvis Navneformer har et plat-tysk Præg, kan man træffe Former som L ö h m c l o s t e r og H a r r e s l e, F r ö s h l e e, O r s c h l e e (o: -l e v). Den Art helt folkelige Former stikker af og til Hovedet frem, ogsaa senere, endda i Prøjsertiden. Ejendommelige er her især en Mængde Tilfælde, hvor i (o: j) staar for (aabent) d: L a y g a a r d, W a y g a a r d, K n u d s m a i, Q u e g m a y, E r t e b j e r g r o i, M e y n (= M e d e n); eller hvor u (o: w) staar for (aabent) g: K r a u l u n d (men andetsteds: K r a c k l u n d), L a u e n s b y (egl. L a n g e s ö b y)²). Naar den Art afslebne Former har vundet Indpas i officiel tysk Orthografi, beror det aabenbart paa, at man ikke har villet eller kunnet tage Hensyn til den naturlige Sammenhæng med tilsvarende Navne i de øvrige danske Provinser og med tilsvarende Ord i dansk Rigssprog (L a d e, V a d, M a d e, R y d, K r a g e, L a n g). — En anden lille Ting, der vidner om denne Løsrivelse fra Modersmaalets Midtpunkt og Udvikling, er forskellige Rester af lidt ældre dansk Orthografi, som de prøjsiske Lister — ganske i Strid med Tysk — har bevaret. Saaledes især Dobbeltkrivning af Vokaler: N i e h u s, S u u r b a l l e g a a r d, S l y n g s t e e n, S t e e n b e k, S t e e n o d d e, W e s t e r r i i s. Ogsaa saadanne Forbindelser som g g og k j e, der nu i Dansk er forældede: R o a g g e r, H e i s a g g e r, A g g e r s c h a u, S k j e l b e k.

Medens alle disse Fænomener for det meste har en ganske ubevidst og uvilkaarlig Karakter — eller, hvis de er bevidste, skyldes rent praktiske, især nationalpolitiske Motiver —, kan der paa den anden Side

²) Sml. om L a v i n d for L a n g e l a n d: V. B r ö n d a l Substrater og Laan. Kbh. 1917. p.

ogsaa konstateres bevidste, theoretiske Bestræbelser for at hævde, at Navnene har en bestemt national Karakter og bør skrives derefter. Tyske Forfattere som F. G e e r z¹⁾ har søgt at gøre de flest mulige Navne til tyske, ofte paa Trods af al Historie og Sprogvidenskab — hvilket ogsaa er erkendt af den virkelige Sagkundskab i Tyskland²⁾. En Forfatter som K. J. C l e m e n t³⁾ hævder, at Navnene i Slesvig er frisiske og angelske, ikke danske, og tager deraf Anledning til heftige Angreb paa de Danskes Forvrængninger af dem. Disse og lignende Paastande (ogsaa saa sent som i 1919 hos J o h s. N e u h a u s) skulde det foregaaende være tilstrækkeligt til at afvise. — Endelig er der fra dansk Side begyndt Bestræbelser for atter at gøre dansk, ogsaa i ydre Skikkelse, hvad dansk var og er. Som et Led i sin Kamp for Genindførelse af Dansk i Mellemslesvig støttede Etatsraad T. A. J. R e g e n b u r g — som det nu er blevet bekendt⁴⁾ — flere Præster i Angel i deres lokale Sprogstudier. Flere af disse kom ogsaa til at interessere sig for Stednavne og deres nationale Betydning. E j l e r H a g e r u p, Sognepræst i Store- og Lille-Solt, der 1853 udgav en Bog »Om det danske Sprog i Angel«, arbejdede saaledes — som senere Oluf Nielsen — en Tid sammen med Generalstaben for at rette Navnenes Skriveformer paa

---

1) Geschichte der Landkarten Nordalbingens. Berlin 1859.

2) Se Dr. F ö r s t e m a n n. Die deutschen Ortsnamen. 1863.

3) Schleswig, das urheimische Land des nicht dänischen Volks der Angeln und Frisen. Hamburg, 1862.

4) Se Holger H j e l h o l t. Sønderjydske Sprog- og Folkeminddeforskning mellem Krigene. Danske Studier 1919.

Kort, der den Gang var under Arbejde. J o h s. K o k, Sognepræst i Burkal ved Tønder, der i 1863 havde udsendt »Det danske Folkesprog i Sønderjylland«, føjede hertil i 1867 en anden Del, om Person- og Stednavne. Denne Bog blev længe et vigtigt Hjælpemiddel ved Studiet af Stednavne, tildels ogsaa for Kongerigets Vedkommende. Efter det Program, der var givet af N. M. P e t e r s e n¹⁾, samles her for hvert Navn Udtaleformer, gamle Former og Paralleler; en Tydning søges paa Grundlag heraf; og en Rettelse af Navneformen foreslaas, om det skønnes fornødent. Selv om Kok's Tydninger langt fra altid kan staa for vor Tids Kritik, og hans Rettelser ogsaa til Tider er omtvistede, var dog her en fortrinlig Begyndelse gjort. J. R o s e n d a l s Kort og M. C. M a t h i e s e n s Stedfortegnelse har hver paa sit Felt søgt at fortsætte Fordanskningen. Dog har disse, i sig selv saa naturlige og berettigede Bestræbelser hidtil savnet et tilstrækkelig bredt og sikkert Grundlag.

Et saadant Grundlag, som det vilde være meget vanskeligt, ja vel umuligt at skabe ved private Midler og Arbejdskraft, er nu imidlertid Stednavneudvalget²⁾ gaaet i Gang med at tilvejebringe, ogsaa for Sønderjyllands Vedkommende. Da Spørgsmaalet om det tabte Lands Generhvervelse sidst paa Aaret 1918 begyndte at træde stærkt frem, besluttedes det i Udvalget at sætte alle Kræfter ind paa en Supplering af Samlingerne, saa de hurtigst muligt kunde lægges til

---

1) Bemærkninger om danske og norske Stednavnes Oprindelse og Forklaring. Nordisk tidsskrift for oldkyndighed II, 1833.

2) Sml. G u n n a r K n u d s e n i »Namn och Bygd«, 1919, og i »Fortid og Nutid«, 1918, II, p. 143 ff.

Grund for en kritisk Revision af de sønderjydske Stednavnes Skriveformer. Man gik da straks over til — som en væsentlig Del af Kontorets Arbejde og med betydelig udvidet Personale — at tilvejebringe en topografisk ordnet Navnesamling, saa vidt muligt svarende til den kongerigske i Omfang og Karakter. Efter nogle Maaneders Arbejde indeholder Samlingen nu af nyere Former: alle Skrivemaader fra Trap: Slesvig (som Opslagsformer) og de dertil svarende Former fra tyske og danske Generalstabskort. Fra 18. Aarhundrede er benyttet Videnskabernes Selskabs Kort, fra 17. Johs. Mejers Kort i *Danckwerth's Landesbeschreibung* samt Teksten i dette Værk. Endvidere har man i stort Omfang udskrevet utrykte Jordebøger, Skattelister og Amtsregnskaber, dels fra Begyndelsen, dels fra Slutningen af 17. Aarhundrede. (Dette Stof, der findes i Rigsarkivet, maatte benyttes som det eneste, der i nogen Grad kunde erstatte de fortrinlige, fuldstændige Lister, der for Kongerigets Vedkommende foreligger i Christian d. Femtes Matrikel). Dernæst er for 16. Aarhundrede navnlig anvendt det Jordebogsstof, som Falkenstjerne og A. Hude har udgivet, dog saaledes at det helt igennem er revideret efter Originalerne i Rigsarkivet, idet den i Udgaven anvendte Normalisering ikke var fyldestgørende for et rent sprogligt Formaal. Endelig er der af middelalderlige Navneformer udskrevet en fuldstændig Samling efter Udvalgets Diplomatarium, der gaar til 1450. — Dette Stof bestaar af omkring 12,000 Sedler, hvis Indhold nu efterhaanden søges stedfæstet og dernæst indføres paa rette Plads i den topografiske Ordning.

Paa dette Grundlag, der ret hurtigt blev anvende-

ligt til Oplysninger om forskellige Tidets tyske og danske Skrivemaader, har man saa foretaget en Revision af de Navne, der kunde forudsættes i første Række at komme til at spille en praktisk Rolle. Man vedtog herved at forstaa samtlige Sogne-, Kommune- og Trafiknavne i de Distrikter, der af Fredskonferencen i Paris betegnedes som 1. og 2. Afstemningszone. — Ved denne Revision blev der ogsaa Lejlighed til at benytte Oplysninger om den stedlige Udtale, som det lykkedes Dr. Marius Kristensen at fremskaffe gennem sønderjyske Elever paa Askov Folkehøjskole. At herejse Landet paa sædvanlig Maade var nemlig paa det Tidspunkt endnu ikke muligt.

Den Liste, der fremgik af Revisionsarbejdet, blev vedtaget paa et Møde i Udvalget 23. April 1919 og derefter trykt i et Oplag af 1000 Eksemplarer; et Antal af disse blev tilstillet Trafiketaterne, andre fordeltes gennem Undervisningsministeriet til de forskellige Administrationsgrene til Brug ved de forberedende Arbejder i Anledning af Genforeningen.

Det er en Selvfølge, at den reviderede Liste banlyser ethvert Spor af tysk Væsen fra Navne i de rent danske Egne. Den skriver ikke ä og ü, men æ og y; og aldrig sch, tz og w. Den lader enhver Omtydning og Forvanskning, der skyldes Tilknytning til tysk Sprog, gaa tilbage. Og den knytter igen de Traade, som i Folkets Bevidsthed og Tale stadig har bundet det til Dansk. Der skrives derfor A a b e n r a a og N ø r b o r g, ikke A p e n r a d e og N o r b u r g (N o r d b o r g vilde være et halvtysk Kompromis¹). Meget

---

¹) Sml. A. D. Jørgensen. Hist. Afhandlinger IV, p. 193.

bliver atter officielt, som længe kun har haft Tilhold i Folket. Saaledes den hyppige Endelse -s k o v, som Tyskerne havde erstattet med -h o l z.

Revisionen i Tilknytning til det samlede danske Omraades Navne og til det fælles danske Rigssprog kan imidlertid ikke undgaa at medføre ogsaa andre Ændringer. Det vil være naturligt at skrive det slesvigske H e s s e l (Rabsted Sogn) som de kongerigske, ikke efter lokal Udtale H e i s e l. Ligeledes L a d e g a a r d og V a d g a a r d (efter L a d e, V a d), ikke L a y g a a r d og W a y g a a r d. Det vil være rimeligt nu at skrive V e s e, R i s e, F o l e, ikke W e e s, R i e s, F o h l; de er nemlig efter deres Oprindelse Tostavelsesord og behandles stadig i Udtalen derefter. Man vil af før nævnte Grunde skrive J e r s t a l, ikke J e r s d a l.

Endelig er der nogle ganske faa Tilfælde, hvor en Form, der paa enkelte Punkter kunde se ud som tysk, efter moden Overvejelse viser sig at burde foretrakkes for en, der kun tilsyneladende er dansk. Det bør saaledes hedde B o j s k o v, og hverken B e u s c h a u eller B ø g e s k o v. Den sidste Form er trods sin danske Klang, ikke historisk berettiget; det saa allerede J. Kok og gav gode Grunde derfor. Det maa ogsaa hedde R i n k e n æ s, og hverken R i n k e n i s eller R i n g e n æ s. Thi tilslører den tyske Form Efterleddet (som er -n æ s), saa lægger den danske en uhjemlet Mening i Forleddet (som trods en ret udbredt Mening absolut ikke kan være R i n g). Navnet skrives allerede i 15. Aarhundrede oftere med k [1436: Rinkenisse]; men dette kan ikke i den Stilling være nogen plattysk Ændring.

Den saaledes paabegyndte Revision kan og maa

fortsættes, baade i Bredden og i Dybden. Den vil kunne udstrækkes til samtlige Navne, ogsaa Marknavne, i det generhvervede Omraade, naar — forhaabentlig snart — en Berejsning har givet Lejlighed til den nødvendige Lydskriftoptegnelse. Den vil kunne naa til større Sikkerhed, efterhaanden som fortsat Arbejde med Stoffet afslører den sproglige Virkelighed, der ligger bag de skiftende Tidens Skrivebrug.

V i g g o B r ø n d a l.

Peter Hansen Stensvang, en sønderjydsK Bodsprædikant for 100 Aar siden.

Af Seminarielærer C. Eskildsen i Tønder.

Benyttede Kilder:

- P. H. Steenschwang: En liden Nytaarsgave. Kiel 1811.
» : Glædens Kilde. Sønderborg 1815.
2. Oplag Sønderborg 1816.
- H. H. Steenschwang: Breve fra Theologen P. H. Steenschwang paa hans udenlandske Rejse. Haderslev 1822.
» : Mit Liv og mit Levned (Haandskrift).
- J. F. Fenger: Peter Hansen Steenschwang, en rationalistisk Sværmer i Sønderjylland fra 1815. Dansk Kirketidende Nr. 97 og Nr. 109 fra 1847 og Nr. 137—138 fra 1848.
- Optegnelser i Felsted Kirkebøger.
Mundtlig Beretning af Jørgen Andersen Jørgensen fra Tombøl (død Efteraar 1922 i Bov).

Det var et eventyrligt Broderpar, som paa Kristi Himmelfartsdag 1816, endnu inden Dagen gryede, forlod Gaarden Stensvang, ved Landevejen lidt syd for Felsted, og satte deres Kurs efter Flensborg. Den 29-aarige Student Peter Hansen Stensvang, hvis Navn dengang var kendt over hele Landet, forlod sin Fædrenegaard for at søge en Gerning som Missionær i Afrika. Den 3 Aar yngre Broder, Hans Hansen Stensvang, der et Aar i Forvejen havde giftet sig og overtaget Slægtens Gaard, vilde ledsage

ham et lille Stykke paa Vejen; ogsaa hans Navn skulde senere blive kendt viden om.

De to Brødre havde fra deres Forældre modtaget en smuk Arv: efter deres afdøde Fader H a n s P e t e r s e n, om hvis Kæmpekræfter der endnu paa Egnen fortælles utrolige Historier*), et usædvanlig kraftigt og smukt Lægeme, efter deres Moder K i r s t i n e, en født H a n s e n fra Slingsten, den aandelige Begavelse, som allerede dengang og ogsaa senere har udmærket denne Slingsten-Slægt**).

Under dybe Samtaler, der var præget af den nær forestaaende Skilsmisse, naaede Brødrene tæt til Kværs (Landevejen Aabenraa—Flensborg var jo endnu ikke bygget dengang). »God Morgen!« sagde den yngste Broder og hilste til Siden. — »Hvem hilste du paa?« — »Paa den mærkværdige Mand, der gik der paa Fodstien ved Siden af Vejen, med Turban paa Hovedet, en broget Kjortel, lange Knive i Bæltet og hvide Bukser — jeg tænker, det var en Slagter fra Flensborg«. — »Ja, men vi mødte jo ingen!« — Begge Brødre saa sig om, der var intet Menneske! Det var Studentens Banemand, Broderen havde set saa tyde-

---

*) Af de mange Historier her blot en: Hans Petersen mødte en Dag paa Ladegaard for at hente 5 Tønder Byg. »Men hvor har du din Vogn?« spurgte Herremanden. »Vogn? Her har jeg jo dette Stykke Reb«. — »Ja, kan du bære de 5 Tønder Byg hjem i dette Reb, skal de ingen Ting koste!« — »Tak skal I have!« og saa slyngede Hans Petersen Rebet om de 5 Sække og bar dem den halve Mils Vej hjem!

***) Moderen Kirstine (f. 1765 d. 1851) var en Søster til den matematikkyndige Bonde Jørgen Hansen (f. 1757, d. 1849). Se Sønderj. Aarbøger 1909: Nik. Andersen, En matematikkyndig Bonde.

Om de senere Slægtleds Begavelse se smst. S. 148.

ligt; at han mange Aar senere i sin Levnedbeskrivelse skildrer ham helt nøje.

Solen stod op. »Se, dette majestætiske Syn!« udbrød den ældste Broder, »Se hvorledes dens venlige Straaler byder Godmorgen til alle Sider! Saaledes maa ogsaa vi, kære Broder, virke ved idel gode Geringer for alle Mennesker!«

De naaede Kobbermøllen ved Flensborg Fjord og spiste her det sidste Stykke Brød sammen. Den ældste holdt sit op mod Himlen og bad til Gud, at ingen af dem nogen Sinde maatte komme til at mangle det daglige Brød. — De skulde begge snart komme til at savne det! — I Skoven mellem Kobbermøllen og Flensborg tog de Afsked ved et Skovled, som Efterkommerne af Slægten Stensvang endnu viser. Den ældste Broder trøstede den yngste, hvis Øjne fyldtes med Taarer. Han vilde skrive hjem, saa tidt der fandtes Lejlighed dertil, og skulde de ikke ses mere, saa var det en Trøst, at Gud førte dem begge med sin Haand. — »Broder, husk altid paa denne Skov!« det var det sidste Ord. Saa skiltes deres Veje. Studentens Vej førte gennem Tyskland, Bøhmen, Østerrig og Ungarn til den ensomme Grav udenfor Konstantinopels Port. — Landmandens Livsvej førte ham først hjem, derfra i Forbindelse med en udstrakt Falskmøntnerbande paa Fyn, hvis Medlemmer tilhørte alle Samfundskredse, men tilsidst mødtes i Arresten i Odense. Paa en Maade, der vidner om stor Snildhed, usædvanlige Kræfter og staalhaard Energi, lykkedes det Hans. Hansen Stensvang at flygte. Efter store Farer og næsten ubeskrivelige Savn naaede han hjem og levede her i 25 Aar skjult i Huset og i en Hule paa Marken! Da Treaarskrigen kom,

foretog han som dansk Spion de dristigste Vovetog og blev derved bl. a. ført sammen med Kong Frederik den Syvende, Rye, Schleppegrel, Bülow og andre. En hjemmetysk Gaardmand denuncerede ham til Slesvig-Holstenerne, og han førtes til Porthuset i Tønder. Ved at stille sig vanvittig, lykkedes det ham at flygte ogsaa derfra, og han fortsatte sine dristige Spejdertog langt ind bag Fjendens Linier. Efter Krigen benaadede Kongen ham for den gamle Brøde, men han fik ingen Ro alligevel. Han solgte Fædrenegaarden og flyttede til Sønderborg, derfra til Bjerning ved Haderslev, indtil han 1862 endte sit eventyrlige Liv i Aftægts huset hos Datteren paa Tombøl Mark.

Hans Hansen Stensvangs Navn blev kendt over hele Sønderjylland, og om hans dristige Vovestykker fortæller man endnu helt op til Kongeaen*). Men Broderen, Studenten Peter Hansen Stensvang, vakte Opsigt over hele Danmark, og hans Navn finder man i alle større danske Kirkehistorier. I »Dansk Kirketidende« for 1847 og 1848 har J. F. Fenger skrevet et indgaaende Arbejde om ham, men dels tillader den større Tidsafstand nu en mere fordomsfri Bedømmelse, og dels har der staaet nogle nye Kilder til min Raadighed, som Fenger ikke kendte, hvorfor jeg synes, at denne ejendommelige Mands Minde burde genopfriskes i hans snævrere Hjemland.

Det var et Tidehverv, Studenten Peter Hansen Stensvang var bleven sat hen ved. Den nye Tids revolutionære Ideer brødes med den gamles paa politisk, aandeligt, kunstnerisk og religiøst Omraade, og

---

*) Se Sprogforeningens Almanak 1907: Fra Frederik den Sjettes Dage. Af Nikolaj Svendsen.

den unge, begavede Sønderjyde lærte dem alle grundigt at kende, baade ved Kiels og Københavns Universiteter og blandt Almuen i Sønderjylland og paa Fyn. Nationalitetsfølelsen, der var vakt til Live ved Napoleons Hammerslag og ved de engelske Bomber paa København, laa i Kamp med de gamle dynastiske Interesser; den konstitutionelle Tanke brødes med Absolutismen, Romantiken med Oplysningen, Følelsesreligionen med Rationalismen. Det var sandelig en bevæget og gærende Tid, der maatte føde baade Profeter og Sværmere. Profet blev Grundtvig, en af Datidens mange Sværmere vor Landsmand Stensvang. Men vi kan nu efter 100 Aars Forløb med en vis Stolthed paapege, at han var noget mere end det, Fengers Artikel i »Dansk Kirketidende« og efter den alle de danske Kirkehistorier gør ham til, noget mere end blot en ubunden Sværmer. I hans Skrifter findes mange Tanker, der viser ud over Samtiden og først langt senere som berettiget førtes ud i Livet, og i den Henseende viser Sværmeren fra Felsted Sogn ogsaa mange profetiske Træk.

Peter Hansen, der senere som Broderen Hans fjøede Fødegaardens Navn efter Datidens tyske Skrivemaade »Steen schwang« til sit, fødtes den 8. April 1787 paa Gaarden Stensvang, der før var betydeligt større end nu.*) Slægten har før og efter denne Tid indgaaet Blodsforbindelser med næsten alle endnu kendte gamle Bondefamilier i Tombøl, og Peter Han-

---

*) Baade Spang-Kroens Landerier og de to mindre Landsteder ved Landevejen syd og nord for Gaarden horte dertil.

sen Stensvang er saaledes saa rodfæstet i Felsted Sogn, som det er muligt at være. Der er ikke mange af de nulevende Efterkommere af vore gamle Bondeslægter, der ikke har en eller anden Slægtsforbindelse med den gamle Stensvangfamilie*). Da Peter Hansen var 13 Aar gammel, døde Faderen (17. Juli 1800), og han og den 3 Aar yngre Broder fik tidligt lært at tage fat og gøre Karlearbejde. Men ved Siden af tog de sig dog lidt Tid af til at lade den ualmindelige Begavelse for vovelige Eventyr, der altid udmærkede de to, give sig Luft i berømmelige Drengestreger. De tømrede saaledes, fortæller den yngre Broder i sin Levnedsbeskrivelse, en stor Baad, der kunde føre 6 Drenge, og udrustede den med Kanoner af gamle Bøssepiber. Den ene af disse »Kanonere« var saa »gevaltig« og tog saa stor en Ladning, at de to ikke engang vovede at affyre den. De lod det derfor gøre ved en stakkels Tiggerdreng, der engang gerne vilde med ud at sejle, for de syntes, det gjorde ikke saa meget, om han kom af Dage. Han slap dog med at falde halvt bedøvet af Skræk i Vandet. Med deres Skib sejlede de under Dannebrog paa »Store Sø« eller i den opdæmmede »Engkjær«, og deres Farter var saa berømmelige, at endog den gamle brave Pastor Meyland**) kom over for at se sit Sogns Vidunder.

*) Som Eksempel kan nævnes, at min Bedstemoders Søster paa fædrene Side var gift med en Søn af P. H. Stensvangs Søster, og at min Oldefaders Søster paa mødrene Side var gift med hans Morbroder, den matematikkyndige Bonde Jørgen Hansen.

**) Pastor Nicolay Meyland (1739—1819), Præst i Felsted 1767—1815, en af de dygtigste Præster, der er fremgaaet af Provst Balthasar Petersens Præsteinstitut i Tønder. Har bygget den nuværende Præstegaard i Felsted og som Enkesæde det lille hyggelige Hus med Trævinduesskodder ved Vejen ned til Præstegaarden.

Peter blev konfirmeret, og »dermed opstod i ham en ny Aand«, fortæller Broderen, »en inderligen Lyst til at udvide sine Kundskaber i Lærdom«. Men han skulde som den ældste Søn passe Landbruget og senere overtage Gaarden, og Moderen taalte ikke hans store Læse- og Skrivelyst. Dog Læselysten var ubetvingelig. Naar han og Broderen arbejdede paa Marken eller i Laden, maatte Arbejdet fremskyndes saa stærkt, at der blev en Times Tid tilovers til Studeringen, og hele Natten toges til Hjælp. Med den ham egne Energi og Opfindsomhed konstruerede han sig en Lampe af gammelt Vognbeg og Marv af gamle Aadselben, som han kaldte »Sparsommelighedens Lampe«, og som efter Datidens beskedne Fordringer nok kunde lyse tilstrækkeligt, men ogsaa efter Broderens Udsagn »stank værre end Dyvelsdreck og Fanden selv«. Moderen opdagede snart de ildelugtende natlige Studeringer og fordrev ham fra det ene Skjulested i Huset til det andet. Tilsidst flygtede det videbegærlige unge Menneske med sin Sparsommelighedens Lampe over i Felsted Kirkes Vaabenhus, og efter at have stoppet Nøglehullet til, saa intet Skin faldt ud paa Kirkegaarden, sad han her hele Nætter og læste.

Omsider bøjedes Moderens haarde Sind, og Sønnen kom paa Latinskolen i Flensborg, studerede saa 3 Aar i Kiel og derefter i København. Han brugte derved sin hele Fædrearv og mere til og anskaffede sig et stort Bibliotek, som desværre brændte med Jørgen Andersens Gaard paa Tombøl Mark den 25. Maj 1902. Det er os derfor ikke mere muligt efter hans Bøger at konstatere, hvilke Forfattere, der har givet ham Impulser til hans senere Optræden.

Imellem Opholdene i Kiel og København falder Peter Hansen Stensvangs Fodvandring til Italien. Af Brevene fra hans sidste Rejse fremgaar tydeligt, at han havde en uovervindelig Lyst til at se fremmede Lande, og det stadfæstes ogsaa ved de overensstemmende Meddelelser, Fenger i Fyrrerne modtog fra Folk paa Fyn, der endnu kunde mindes ham. Saaledes skriver han hjem fra Belgrad:

»O, at jeg kunde beskrive Eder, hvad jeg ser og erfarer en Dag fra Morgen til Aften, saaledes, at det gjorde samme Indtryk paa Eder som paa mig! Da vilde I opfyldes af de behageligste Fornemmelser og inderligen glæde Eder. Aldrig saa jeg saa mange Guds Undere i Naturen som paa denne Rejse. Jo længere jeg kommer imod Østen og Syden, des skønnere bliver Jorden«.

For at spare, gjorde han baade denne Rejse til Italien og sin sidste Rejse til Konstantinopel til Fods, og for at modstaa de store Strabadser havde han trænet sig og hærdet sit kraftige Legeme godt. Der fortælles fra Fyn, at han badede i det Fric hver Dag hele Aaret rundt, om Vinteren efter at have hugget et Hul i Isen. Hans Broders Dattersøn, Jørgen Andersen Jørgensen, hvem jeg har at takke for flere Oplysninger, ved at tilføje, at en anden Student engang vilde gøre ham Selskab ved denne Vintersport. Men med et højt Brøl forsvandt han ind i det nærmeste Hus, uden at tage sig Tid til Paaklædning, og han gik aldrig mere i Vandet paa den Tid! At han ogsaa paa anden Maade forberedte sig godt til sine Rejser, ses af et lille Træk, der fortælles fra Fyn. Han delte sine Rejsepenge i to lige store Dele og puttede hver Del i en Lomme, tærende saa af den ene Lomme, til den var opbrugt, og

vendte samme Dag om hjemefter, thi nu vidste han, at han lige kunde komme hjem for Resten. Dette skete efter Meddelerens Paastand midt i Svejts, saa han ikke naaede at se Italien. At dette ikke er rigtigt, ses imidlertid af hans sidste Brev fra Wien, hvor han skriver til sin Broder:

»Wien overgaar alle Stæder, jeg endnu har set, baade Berlin, Dresden, Hamborg, København og Mailand i Italien«,

saa han maa da i det mindste have naaet Norditalien. For Resten foretog han denne Rejse, da Napoleon bekrigede Tyskland, og det var nær ved, man havde nappet ham til Soldat.

Efter Meddelelser, jeg har faaet, foretog han denne Rejse for at opsøge den berømte svejtsiske Præst og Forfatter *Lavater*, hvem Samtiden paa Grund af hans ualmindelige Fremtoning lignede ved Kristus. Ogsaa Goethe havde jo sammen med Basedow plejet Omgang med Lavater paa en af dennes Rejser i Mellemtyskland. (»Prophete rechts, Prophete links, das Weltkind in der Mitten«)*). Der fortaltes mig, at Lavater var død, da Stensvang kom derop, men at der til enhver besøgende laa et Ord ved hans Dødsseng. Stensvang fik følgende:

»Eet Øjeblikkets Letsindighed kan ødelægge et Menneskes hele Liv«;

og dette Ord gjorde det dybeste Indtryk paa ham. — Meddelelsen er i Enkelthederne vistnok ikke nøjagtig; da Stensvang maa have været vidende om, at Lavater allerede var død 1801. Det er dog at antage, at han, der senere i Eisleben opsøgte Luthers Dødshus og i Wien sin Konges Opholdsværelse, ogsaa

*) Goethe: Aus meinem Leben, 14. Buch.

i Zürich har været i Lavaters Dødsstue. — Iøvrigt var Lavater en af de Forfattere, som hans Morbroder Jørgen Hansen særlig yndede (Sønderj. Aarb. 1909 S. 145).

Det synes, at Stensvangs Hovedinteresser efter Studiernes Ophør har samlet sig om de pædagogiske Spørgsmaal. Han fik Ansættelse som anden Lærer ved et Skoleinstitut, som Pastor Jens Paludan Müller, Fader til Digteren Fr. Paludan-Müller, havde indrettet i Kerteminde paa Fyn, og hans første Skrift var »En liden Nytaarsgave for Mette Maria P. Høj fra hendes Gudfader P. H. Steenschwang« (Trykt hos C. F. Mohr i Kiel 1811). Bogen indeholder først 50 virkelig gode, praktiske, moralske og gudelige Formaninger for Børn, og derpaa en moralsk Fortælling om to Søskende Maria og Peter, hvorved Gudfaderen vil give et Idealbillede for sin Guddatter og hendes Broder Peter Høj fra Traasbøl. Lille Mette Marie fik ingen Glæde af den smukke Nytaarsgave, thi efter hvad der fremgaar af Felsted Kirkebog døde hun allerede i Oktober samme Aar i en Alder af $8\frac{1}{2}$ Aar, altsaa inden hun har kunnet læse og fatte meget af den Opdragelsesmoral, den indeholder. Stensvang viser i dette sit første Skrift ret stærk Afhængighed af de store tyske Filantropister Basedow og Salzmann, og Enkeltheder i dette og andre Skrifter minder ogsaa om den store Franskmand Jean Jacques Rousseau. Det stemmer godt med, at der fra Fyn fortælles, at Salzmann*) var hans Yndlingsforfatter. Naar han prædikede i Omegnen af Kerte-

---

*) Salzmann, berømt tysk Pædagog, Grundlægger og Leder af den verdensberømte Opdragelsesanstalt Schnepfenthal i Thyringen, Udgiver af mange pædagogiske og religiøse Skrifter. »Der Himmel auf Erden« udkom 1798.

minde, i Rynkeby og Revninge, oplæste han for Bønderne hele Afsnit af Salzmanns »Der Himmel auf Erden«. Det syntes de først ikke om, men senere bad de ham, naar han kom til deres Byer, dog at tage den smukke Bog med. Ogsaa Stensvangs vigtigste Skrift »Glædens Kilde« har i flere Tanker og i sin Hovedidé Berøring med denne Bog. Maaske har han ogsaa benyttet den, da han engang prædikede i Felsted Kirke saa rørende, at efter Fortælling af gamle Folk alle Tilhørere brast i Graad.

Efter et Par Aars Ophold i Kerteminde blev Stensvang Huslærer paa Skovbølgård, der dengang ejedes af P. C. Egidius, hvis to Sønner Thomas og Hans han i et Par Aar underviste. Disse har senere overfor Fenger rost hans sædelige Opførsel og gode Opdragelse, men der var noget overspændt i hans Væsen, der syntes at tiltage, da han begyndte at skrive Bøger og prædike. Sin Interesse for Opdragelsen bevarede Stensvang indtil det sidste. I sin »Glædens Kilde« formaner han Præsterne til at tilse deres Skoler flittigt, og 1815 sysler han med Tanken om at oprette en Undervisningsanstalt for vorde Lærere. Han indgiver en Ansøgning om, at Eleverne fra denne Anstalt efter aflagt Eksamen maa faa samme Rettigheder til Ansættelse som Seminariesterne. Myndighederne affordrede ham en Erklæring om hans paatænkte Undervisningsanstalt, og han svarede bl. a.:*)

»Min Undervisningsmaade er af den Beskaffenhed, at jeg og to Medhjælpere lige saa let kan undervise Tusinde Disciple som nogle faa«.

---

*) Meddelt efter J. F. Fenger.

Naar Fenger anfører denne Udtalelse paa en for Stensvang nedsættende Maade, saa er det vistnok ikke fuldt berettiget. Mest sandsynligt er, at Stensvang agtede at benytte den nye Bell-Lancaster-Metode, den saakaldte »indbyrdes Undervisning« med dens udviklede Hjælpesystem ved ældre Elevers Hjælpekræfter. En Beskrivelse af denne Metode, der en Tidlang syntes at skulle kuldaste hele Skolevæsenet og senere praktisk prøvedes i Eckernførde, udkom i tysk Oversættelse 1808 i Essen under Titlen: »Joseph Lancaster: Ein einziger Schullehrer unter tausend Kindern in einer Schule«. Maaske er Stensvangs karakteristiske Svar formet efter Kendskab til denne Bog. Udtalelsen viser efter min Opfattelse, at Stensvang har været meget godt hjemme i Datidens nyeste pædagogiske Strømninger og har tænkt paa at føre den indbyrdes Undervisning praktisk ud i Livet, længe inden andre herhjemme optog denne Tanke.

Af Svarskrivelsens øvrige Indhold skal der anføres følgende karakteristiske Udtalelser:

»Efter at Historien og egen Erfaring havde givet mig den urokkelige Overbevisning, at det kun var Daarskab, Tidsspilde og et Middel til den menneskelige Elendigheds Udbredelse, at lægge sig efter de gamle Sprog, saa afholdt jeg mig stedse mere fra denne Kilde til de lærde Laster.« —

»Jeg kan ikke staa under noget Overopsyn, og det af den simple Grund: fordi de Lærde ikke forstaar sig paa min Bygningsmaade. Jeg ved det, de vil ikke være tilfreds med mig, thi alle de Bygninger, som de med megen Møje har opført for at udelukke Gud deraf, dem vil jeg sammenstyrte og gøre til hans Tempel.« »Fra min Undervisning skal kun de være udelukkede, som ikke kan eksistere blandt dydige Mennesker eller i Lyksalighedens Rige og altsaa ikke hører til Guds Rige, det vil sige, saa-

danne, som i Fremtiden skal være Jurister eller Krigsmænd.«

Det Sprog taalte man dengang endnu mindre endnu, og at Stensvangs Ansøgning om Oprettelse af en Undervisningsanstalt af denne Art fik et glat Afslag, kan man let tænke sig.

Det var imidlertid ikke Pædagogen, men Theologen Peter Hansen Stensvang, hvis Navn blev kendt over hele Landet. Skønt han selv var af rationalistisk Grundanskuelse, blev han dog ved sit lille Skrift »Glædens Kilde« en af Rationalismens Bane-mænd.

Da Rationalismen tiltraadte sit Sejerstog, kom den som en Befrielse fra Pietismens Snæverhed og overdrevne Sødladenhed, som et nyt Evangelium for den i Baand lagte frie Menneskeand. Men de rationalistiske Præster prædikede i Længden deres Kirker tomme og deres Menigheder ud i religiøs Sløvhed og Ligegyldighed. Snart rejstes direkte Modstand fra Menighederne mod den nye Lærdom og dens Produkter: i Hertugdømmerne Professor Cramers Salmebog fra 1781 og Generalsuperintendent Adlers Kirkeagende fra 1797, der hverken havde Plads for den apostolske Trosbekendelse eller for Fadervor i dens oprindelige Ordlyd. Et nyt Livsrøre i Almueen traadte i aaben og voldsom Kamp mod Rationalismens Lærdom og de vantro Præster endnu inden Henrik Steffens, Adam Oehlschlæger og Grundtvig i Danmark, Schleiermacher i Tyskland, Claus Harms i Hertugdømmerne førte den nye Tid frem. Bønder og Haandværkere, Peder Frandsen og Peder Laurssen i Jylland, Hans Nielsen Hauge i Norge, stred og led for den gamle Tro, men det var hernede

dog navnlig Herrnhuter-Menigheden, der siden 1773 havde sit Hjem i Christiansfeld, der dannede Midtpunktet i den religiøse Vækkelse fra Rationalismens Sløvhed. Størst Betydning af alle disse Almuebevægelser fik »De Hellige« paa Fyn, den saakaldte Kertem inde-Bevægelse, hvis Førere Christen Madsen, Snedker Klinch og Skomager Svane 1822 maatte vandre i Fængsel, men alligevel vandt en delvis Sejr. Deres Krav om et helligt Liv, deres Kamp mod Dans og Kortspil og mod de ugudelige Præster, »der viser os at spille Kort, drikke og danse«, deres Tale om Synders Vederstyggelighed og Verdens Ugudelighed stemmer ogsaa i Udtrykkene saa nøje overens med Stensvangs »Glædens Kilde«, at der sikkert bestaar en Forbindelse mellem ham, der som meddelt i et Par Aar virkede i Kertem inde, og denne Bevægelse.

Klinch begyndte allerede at holde gudelige Forsamlinger i 1804, uden dog at vække Opsigt og træde offentligt frem. Svane kom 10 Aar senere til og blev Leder af Møderne, men først efter at Christen Madsen 1819 sluttede sig til, kom der Fart i Kertem inde-Bevægelsen. Det er muligt, at Stensvang, til Trods for, at Paludan-Müller var en Modstander af »de hellige«, har hentet Tilskyndelser hos dem. Men det synes heller ikke umuligt, at hans »Glædens Kilde«, der blev meget udbredt paa denne Egn, kan have foranlediget denne Bevægelses Førere til at træde aabent frem. Et Indlæg mod »Glædens Kilde« i »Hempels Avis« (Odense) fra 9. Januar 1816 bemærker: »Endog her i Fyn skal virkelig findes dem iblandt Landalmuen, som har mistet Forstanden over dens Læsning.« Ligeledes fortæller Broderen Hans Hansen Stensvang, at han

solgte de fleste af »Breve fra Theologen Peter H. Steenschwang« til de mange Venner, denne havde paa Fyn. Det vilde være lønnende, at faa Stensvangs Forbindelse med Kertemindebevægelsen nøjere undersøgt, thi hvis han virkelig har bidraget til at fremkalde dens aabne Udbrud, vilde hans Betydning være meget større, end man hidtil har antaget.

»G l æ d e n s K i l d e« udkom i Sønderborg den 18. Dec. 1815 og maatte allerede i Begyndelsen af 1816 trykkes i andet Oplag. Den fuldstændige Titel er »Glædens Kilde eller en aandelig Tale af P. H. Steenschwang«. Den aandelige Tale er en Prædiken over Philipenser 4 v. 4: »Glæder Eder i Herren altid; atter siger jeg: Glæder Eder!« I Tanker, der for en stor Del ogsaa findes i Salzmanns »Der Himmel auf Erden«, viser Stensvang, hvorledes al Verdens Lyst ingen sand og varig Glæde kan give, men derimod kun Kærligheden til Gud og i Gud. Den »a a n d e l i g e T a l e« bringer ikke noget særligt nyt og har kun et Omfang af 25 Sider, men foran den staar en »F o r e r i n d r i n g«, der fylder 56 Sider, og bagefter »N o g l e S a n d h e d e r t i l O v e r v e j e l s e« (25 Sider) og en »S a m t a l e a f b l a n d e t I n d h o l d« (15 Sider), og i disse er det, at Forfatteren retter et saa skarpt Angreb mod Datidens hele Samfund, mod Konge og Øvrighed, Lærde og Jurister, Provster og Præster og Samfundets hele Moral, at Kancelliet allerede den 10. Februar 1816 forbød Skriftets Udbredelse.*)

---

*) I Tønder Bys Arkiv ligger endnu flere Eksemplarer af Skriftet, pænt sammenbundet med Sejlgarn og med vedhæftet Seddel: »Beschlagnahmte Exemplare der Schrift des Studenten Peter Hansen Steenschwang.«

»At nærværende Tale udgives, sker ikke i Haab om forfængelig Ære; thi denne giver Verden for de Ting, som er af Verden, men det er min Tale ikke. Den hører Guds Rige til og kan derfor ikke behage Verden, som ikkun elsker sit eget, Synden og det Onde. Jeg har altsaa ingen Grund til at vente Roes og Ære, men meget mere Had og Spot af Mørkhedens Børn, som ei kunne taale, at man nærmer sig dem med Ordets Lys, fordi deres stinkende Urenhed bevises derved aabenbar og opvækker Afskye. Jeg ved, at mange Verdens Præster gaae i Spidsen for denne sorte Skare og ville gale imod mig af Nattens Mørke, men det rører mig ikke. — Kommer de mig nærmere end jeg ønsker, lader jeg Sandheden straale dem lige i Øjnene, saa at de skulle vende beskæmmede tilbage og søge at skjules, som hidindtil, paa lave og mørke Steder, men forgæves. De skulle trækkes ud af Faareklædet og i deres sande Skikkelse, som glubende Ulve føres frem for Lyset.«

Saaledes begynder Steensvang sin Bog, og han slutter:

»Jeg har nu gjort imod Eder, som jeg vil, at andre skulle gjøre imod mig. Om det Ord, jeg har talet til Efterfølgelse, vorder ved min Vandel fra nu af og for bestandigt til et Exempel, skal Fremtiden vise; dømme mig skal det altid, baade for Gud og Mennesker, i Tiden saavel som i Evigheden.«

Og et andet Sted finder vi:

»Jeg fejlede vistnok ofte, endog i mange af de Ting, jeg her dadler, men dette Syndens Æble er ikke længere i min Haand. Nu dømmer jeg for at dømmes.« (S. XXVIII).

Vi maa tro disse hans selvbevidste Ord. Hans ulastelige Liv bevidnes baade fra Fyn og Skovbølgaard, og at han paa en Maade gik i Døden for sin Overbevisning, viser, at det var ham lige saa bitter Alvor at arbejde for et nyt Guds Rige paa Jorden, som det var for alle de andre Sværmere fra Kristendommens første Tid over Savonarola til de Hellige paa Fyn.

Det mærkelige er, at Steensvang forbinder sin strenge pietistiske Moral med en rationalistisk Tro og derfor ikke i første Linje angriber Præsternes Forkyndelse, men deres Liv udenfor Kirken. I sin »Forerindring« giver han en Forklaring af de brugeligste religiøse Begreber, Religion, Tro, Genfødelse, Retfærdighed, Naade o. s. v., af hvilke blot skal hidsættes følgende for at vise hans rationalistiske Grundopfattelse:

»Opstandelse er en figurlig Talemaade og vil sige saa meget, som at aabne sit Hjerte for Guds Ord og derved at lade sig forbedre. Det er en Vildfarelse, at ansee de Dødes Opstandelse for en Forandring med det Jordiske af Menneskene ved Verdens Ende... Ved de Døde forstaas de Onde og Lasterfulde; Synden er Graven, og den yderste Dag er den Tid og Stund, vi høre Guds Røst i vor syndefulde Tilstand..... At opvækkes af Jesus fra de Døde og at dømmes, er altsaa, ved hans Lære at overbevises om Synden, og at opstaa og at gaee frem til Livet er, at renses fra alle disse Ufuldkommenheder, at blive vise og gode, kjerlige og gudfrygtige Mennesker.« (S. XLV o. f.)

Til Gengæld tager han saa ogsaa meget haardt paa Præsternes sædelige Liv. Det var vel ikke helt uden Grund i en Tid, hvor mange af de rationalistiske Præster betragtede Søndagen som en ubehagelig Afbrydelse i Ugens Gilder rundt omkring paa Herregaardene og f. Eks. Pastor Meylands Efterfølger i Felsted tidt kom halvdrukken fra et Drikkegilde lige op paa Stolen.

»Ak, I utro Lejesvende«, tiltaler han dem, »hvor uværdigen betegnes I med Korsets Tegn! Om det end var Eder nok saa meget imod, saa faar I dog her at tillade, at jeg prædiker for Eder, som I vistnok vilde nægte mig i Eders Kirker; thi I ere bange for, at jeg skulde tale om Eders Skjødesynder, om

de Laster og Daarligheder, som I opofre mere Tid end Eders gejstlige Embeder....Gjører ikke Eders Huuse til Byens Dandseskoler!.... Gaaer ikke fra Alteret til Spillebordet, løber heller ikke fra Huus til andet i Eders Menigheder for at fyldes med Brændevin eller andet! Giver ingen Forargelse med at lægge Eders Begjærlighed efter Verdens Mammon for Dagen ved under Ofringen at see venligt til Een, der giver meget, og mørkt til en anden, som ikkun rækker en liden Gave, eller som I ogsaa gjører, ved af og til at skotte efter Pengehoben ved Siden af Eder paa Alteret, om den voxer og tiltager i forønsket Størrelse....Driver ingen Handel med Eders Kalds Forretninger eller sætter dem paa en uretfærdig Maade i Vejret....Snart hører man Eder klage over Mangel paa Tidsfordriv, snart over, at der paalægges Eder alt for mange verdslige Forretninger. Men saalænge Præsterne findes paa Torvene ved Siden af Hestprangerne, iblandt Gøglerne i et dramatisk Selskab, ved Spillebordet fra Morgen til Aften, især efter endt Gudsdyrkelse, flere Dage om Ugen borte fra deres Menigheder, paa lystige Steder, i Drankernes larmende Kreds, eller paa andre saadanne Veje, hvor Kjødet og Sandseligheden regjerer, da er verdsligt Arbejde en Velgjerning for dem, som de ej have Aarsag til at besvære sig over.... Stræber efter at komme i gavnlig Virksomhed og tilbringer enhver Dag i Skolerne, som I have tilovers fra Eders Embeds Forretninger, og hjælper saaledes af alle Kræfter at opdrage Ungdommen i det Gode, i Guds-frygt og Herrens Formanelse! Det er Eders Kald og langt bedre, end at fare fra By til anden for at dræbe Tiden eller at bortsove den hjemme i Sophaen. I Skolerne finde I desuden nuomstunder næsten overalt Mænd, der forstaa den Kunst at snakke, og som føle, at de have undfanget i tre samfulde Aar. Men da de undertiden ere uheldige i Fødselen, — o, saa rækker dem en hjælpsom Haand! Dersom I blive borte fra dem, ere de istand til at troe, at I vide ikke saameget som de; thi de have næsten allesammen den honette Ambition, der er nok omtrent det samme, som Tydskeren kalder Aufgeblasenheit. Det

er en slem Byld, og en Ynk at se, hvorledes de Stakler give sig, saasart den røres. Jeg troer, at tog man den hele Byld bort, bleve de fleste af dem saa lette, at de vare istand til at gaa op til Maanen ved et Spindelvæv. De vilde nok neppe takke mig, fordi jeg har Medlidenhed med dem; thi Skaden er saa gammel, at de ere næsten uvidende om, at de have den, og desuden forstaae de fleste ikke deres Modersmaal og kunne derfor ikke erfare min Medlidenhed, jeg her yttre.... Gaaer idetmindste hen til dem engang hver Uge;.... thi at I kommer indenfor Skoledøren og dreier Eder engang brystende omkring, skriver eet Ord i Protocollen og saa gaaer igen, derved udrettes ei meget. Det beles I kun med« (Side IV—IX). —

Der fik altsaa baade Præsterne og de paa det tyske Seminarium i Tønder uddannede Skolemestre deres Tekst læst!

Paa andre Steder i Bogen anker han over, at Præsterne render fra den ene Brødkurv til den anden for at forbedre deres Indkomster (S. XXXIV), og mener, at

»naar Præsterne var igjennødte, saa behøvede de ikke at spørge om Løverdagen: Hvad skulle vi sige imorgen, thi da vilde Aanden til alle Tider give dem at tale af sin Overflødighed.« (S. 37).

Og Provsterne slipper lige saa lidt. Et Sted henvises tydeligt til en bestemt Person, og et andet Sted skrives:

»De fleste Provster undersøge hellere Præsternes Kjøkken og Herremændenes Viinkar end Kirkens Tilstand, og drage paa den Maade omkring og lade sig traktere, hvor det smager vel, uden at komme i Skolerne, som de dog burde ved enhver Visitation. Jeg ønskede nok at vide, om det i noget Tilfælde er sømmeligt for en Provst, som er udmærket med Hæderstegn, at sidde ved Spillebordet i en Kro til sildig ud paa Natten og derhos mere at ligne en Dranker end et ædru Menneske« (S 57).

Ogsaa her henvises altsaa som flere andre Steder i Skriftet til et bestemt Tilfælde, og det er sikkert den Gang blevet godt nok forstaaet.

Men ogsaa de andre Stænder, navnlig Samfundets højere Klasser, faar deres Synderegister læst op af den unge fyrige og dristige Student, og der er der mange Tanker, som Datiden ikke forstod, men som en senere Tid har erkendt som berettigede og udført i Praksis.

At han paatalte Modersmaalets Tilside-sættelse paa Tønder Seminarium og de gamle, klassiske Sprogs Enevælde i den videnskabelige Uddannelse i sin Bøn om Koncession til en Undervisningsanstalt, er allerede nævnt. Om de Lærde i Almindelighed skriver han:

»At være en lærd Mand og intet videre, er det samme, som at være en Abekat eller en Quern, som løber rundt med Larm og Støj for at give Kornet fra sig, der fyldtes i den af andre, og begge ligner ogsaa hinanden deri, at det kommer undertiden urent fra den igjen. De fleste Lærde kunne ikke tænke uden med andres Tanker og ere derfor i Grunden de uselvstændigste Mennesker af Verden og leve af at skakkre med andres Kram. — De forglemmer næsten altid deres Modersmaal over at qvække noget, som kaldes de døde eller de lærde Sprog. — — Kaster dog de lærde Krykker bort og lærer engang at gaae uden samme ligesom Grækerne og Romerne! . . . Opsøger Sandhedens Kilde i det Nærværende og gaar ikke bort af Nutiden. Naar dette skeer, da skulle de lærde Skoler ophøre at være Lasternes Afgudstempler, da skulle Universiteter være Dydens Skoler og ei Usædelighedens Ammestuer, som de have været og endnu ere.«
(S. XXIV. ff.)

A d e l s m æ n d e n e og de højere Stænder omtaler han ligesaa revolutionært uærbødigt.

»Vi maa vogte os omhyggeligen for Faren og vardsle og tale om den til andre. Saaledes maa vi gjøre, naar en Greve eller Kammerherre eller hvilken som helst anden kommer knejsende af Overmod eller sammentrukken af Liderlighed ved Siden af sin Hore. Det skal hjælpe til at igjenføde Tidsalderen«. (S. XII) »Synden er lige afskyelig, enten den saa vandrer omkring i Kejserens Dragt eller i Ringhedens Kaabe. Alligevel har det behaget den høflige Tidsalder, at adle visse Laster, at ophøje dem iblandt Stjernerne og at give dem et fornemt Navn. Siden dette skete, har det bestandig været en Forbrydelse at sige, hvorledes de hedte, førend de optoges i Adelstanden. I Kraft af deres Ophøjelse tyrannisere de nu alle vegne ustraffet og uden Modstand, ligesom de lyster. Men denne urene Adel maa afskaffes og nedtrædes i Støvet og ikke længere udbrede Elendighed paa Jorden. Om den endog med nok saa stolt en Mine optæller femten Aner og bryster sig af alle Kræfter eller nedlader sig i Naade til de Borgerlige for at dele Vellystens Æble, saaer i Kjødets og overlader dem Høsten, saa skal den dog trods denne fælles Nydelse og de mange fortrolige Øjeblikke i Syndens Arme angribes med alle Sandhedens Vaaben« (S. XXII. ff) . . . »De have ved deres frie Levemaade og ophøjede Stilling taget Lasterne i Beskyttelse. Hvor sjældent er det ikke, at nogen straffes iblandt de Store. Smaa Tyve hænges, men de store gaar fri«. (S. 61).

»Mennesker af den saakaldte fine Levemaade og Lasternes aabenbare Slaver have næsten altid det tilfælles med hverandre, at de i deres Sammenkomster aldrig tale om Gud og himmelske Ting. Derfor seer man ogsaa Folk af Stand ligesaa sjelden i Guds Huus som Kjøbmænd, Jurister, Skurker og Spidsbuber.« (S. 50).

Flere af de angrebne gør han let kendelige, saaledes en Kammerherre (Thomsen i Graasten?), som bortsælger Embeder til de højstbydende.

»Han burde udmærkes endnu mere, end han er, for at man des bedre kunde kjende ham,«
tilføjer han med bidende Ironi. (S. 53).

Og en af hans Sognefogder, en Bonde, øver sig i »juridiske Streger« og drager ham over paa sin Side ved at forære ham Brænde. Denne Sognefoged indbilder enfoldige Karle, at han kan skaffe dem fri for at være Soldat. Snart lader han sig betale med Korn, snart med Penge, og naar de ikke har mere at give bort, bliver de Soldater alligevel. (S. 53).

Endogsaa over for Datidens Forestillinger om Konge og Krig gøres ikke Holdt.

»Naar Kongens Lov er mod Religionen, saa er det Guds Villie at være ulydig mod Loven . . . . Der bliver ingen Fred af Varighed paa Jorden, saalænge Politikken ej allevegne underkastes Religionens Heiredømme; thi Krigen med alle dens Rædsler og Elendigheder er en Følge af Mangel paa Religion hos Fyrsten og Folket. . . . At være Konge, er i sig selv ikke mere og ei agtværdigere end at være en fattig Daglønner. Eders Troner er intet imod et eneste Menneskes Liv — hvorledes kunne I da indbilde Eder, at have Ret til (ved en Krig) at gjøre Brodermordere af Landets Børn? Ved at føre Krig tabes altid mere, end der vindes. . . . Uden at frygte for noget Menneske siger jeg offentligt til enhver af mine Læsere:

Føler Du i din Samvittighed ligesom jeg, at enhver Vaabenøvelse er fordømmelig, saa er det din Pligt, hellere at døe end at lade dig bruge som et Mittel i denne Syndens Tjeneste. Gud alene er Livets og Dødens Herre.« (S. 47. ff.)

Det er ganske interessant, i denne Forbindelse at lægge Mærke til, at Stensvang ogsaa ønsker større Friheder for Hertugdømmerne. I sit sidste Brev til Broderen fra Hamborg fortæller han, at man allevegne taler om, at Hertugdømmerne Slesvig

og Holsten med det første faar en bedre Indretning og kommer i Besiddelse af flere Friheder, da Kongen ved Kongressen i Wien skulde have lovet noget i den Henseende. »Det var at ønske«, tilføjer han. (Breve S. 5).

Medens saaledes Provster, Præster og Lærere, Konge, Øvrighed og de højere Stænder revses med al Skarphed, er det betegnende, at denne Folkets Søn ikke fremhæver særlige Standssynder hos Almu en, Bønder, Haandværkere og Arbejdere; de nævnes ingen Steder i »Glædens Kilde« med særlige Laster. Stensvang vil virke for at oprette den nye Gudsstat paa Jorden og vender sig derfor imod alt, hvad han betragter som Hindring derfor, navnlig Dans og Kortspil, men disse betragtes altid som Samfundets Synder i al Almindelighed.

Han tager haardt fat paa disse S a m f u n d e t s S y n d e r.

»Naar Kongerne ønske at see den menneskelige Elendighed formindsket, maa de drage Om-sorg for, at deres Stater renses fra Romaner og Komedier, Bordeller og dramatiske Selskaber, Dandsegilder og andre saadanne foragtelige Ting. I d e d r a m a t i s k e S e l s k a b e r overvindes Blufærdighed af Frækhed, og det bringes utroligt vidt i den Kunst at forstille sig. De som ikke kunne blive færdige med Luthers lille Katechismus og som mangen Gang ei kunne bede deres Skriftebøn, sees her at fremsige Roller paa flere Ark!!!« (S. XXXV). »Kan noget være uanstændigere og mere afskyeligt end V a l s e n s letsindige Sving?« (S. 45). »I Dandsens, Vellystens og Letsindighedens kaade Leg, er det der andet, end at sno sig som en Slange, lig Dyret at yttre Sandselighedens Drifter i hoppende Spring, at gjøre krogede Gange indtil Genstanden findes, som Kjødet begjærer? Er det andet, end at kildres i Øret af pirrende Toner, at lokkes af Øjet, at trylles og pirres,

til Sjælen sig glemmer*) (S. 10) »Dands er Vellystens Amme, og Balsalen Horeriets Forgaard«. (S. 42) »Jeg tilstaar, at mange giftesyge Personer indsniger sig paa den Maade i Ægttestanden. Især ses denne Smutvej at vrimle af uforsørgede Fruentimmere, som føler Vægten af det lange femogtyvende Aars Sorger. Men uden nogen Mønstring i Dansesalene, alene ved at lade deres Lys skinne, vilde de baade langt snarere og med ulig mere Held naa Maalet for deres Ønsker.« (S. 64) »Under det bedragelige Navn: uskyldige Fornøjelser, see vi allehaande daarlige Ting at oprinde, saasom Maskerader og Skuespil, Baller eller Dandsegilder, ødsle og overdaadige Gjæstebud.« (S. 5). »Vil du see Vederstyggeligheden af Syndens Elendighed i sin Størrelse, saa gæk hen til Lasternes Hjem, paa de Steder, hvor Menneskene er omskabte til Umælende og staae paa det laveste Trin iblandt Dyrene, — — de findes i Drankernes og Spillernes mørke Kredse.« (S. 32). »Jeg troer, at en Pige, som gaar mere blottet i Selskaber end hjemme, og som uden Undseelse bærer Brysterne fremstillede paa en Stage af Jern eller andet, at de saaledes bedre kunne falde i Øjnene og opvække onde Tilbøjeligheder hos den Vellystige, er i Hjertet en Hore, thi hvad skal ellers et saadant Væsen til.« (S. 61).

Efter at have lært disse Prøver af »Glædens Kilde« at kende, er der vel ingen, der undrer sig over, at Skriftet vakte meget stor Opsigt, og at Regeringen skred ind mod Udbredelsen. Bogen solgtes saa stærkt fra København til Kiel, navnlig blandt Almuen paa Fyn, at Steensvang allerede to Maaneder efter maatte udgive et andet Oplag, som han forsyner med et Tillæg »Verdens Blindalarm«, hvor han affærdiger nogle af dem, der har taget til Orde mod ham, deriblandt Avisforlæg-

---

*) Ogsaa hans Morbroder Jørgen Hansen afskyede Dansen (Sønderj. Aarb. 1909. S. 147).

ger Hempel fra Odense og Advokat Alsen fra Sønderborg. Førstnævnte havde i »Hempels Avis« fra 9. Jan. 1816 angrebet Bogens teologiske Indhold og bebrejdet Forfatteren »Frækhed, Uhøviskhed og opblæst Tone«. Advokaten derimod havde i Nr. 4 af Sønderborg »Wochenblatt« forfærdet taget til Orde mod denne »politiske og theologiske Jacobinisme«, der prædikede Oprør og Revolution mod den verdslige Øvrighed. I »Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte« (1816; 3. Hefte) fremkom ligeledes som Boganmeldelse en haard Kritik imod Forfatteren. Der skrives bl. a.:

»Stensvangs ydre Livsvandel var iøvrigt altid ulastelig, hans Sæder er rene og uplettede, i Diæt og Livsmaade iagttager han en overdreven, munke- og eremitmæssig Strenghed.«

Derefter følger en meget nedsættende Omtale af »Glædens Kilde«, som kaldes en »ollapotrida« og et »Miskmask af Forstand og Uforstand«. Stensvang bruger »de heftigste Invectioner mod den fædrelandske Gejstlighed«; »med sin Forbandelse af Dans og Skuespil slutter han sig til de saakaldte ortodokse eller pietistiske Teologer, men fjerner sig atter fra dem ved frækt at fornægte de dødes Opstandelse. Ved Siden af mange værdifulde Sandheder er Bogen fuld af gemene Skældsord.« — —

Der tilføjes:

»Vi erfarer lige, at Hr. Student Stensvang opfordrer til Subskription paa to nye Bøger, af hvilke den ene erklærer Præsterne, den anden Advokaterne Krig. Selv om vi til det fædrelandske Publikums Ære tror, at disse Skrifter ingen Subskribenter finder, saa er det dog at frygte, at Stensvang vil udgive dem som Selvførlægger, da han selv har skrevet:

»Jeg indgaar aldrig Fred, saalænge jeg formaar at røre min Pen og min Tunge.« — — —

I Kiel antog man i Følge Stensvangs Brev til sin Broder, at Pastor Høeck i Felsted var Forfatter til denne Boganmeldelse. I saa Fald var hans Frygt for Stensvangs anden Bog vel begrundet.

Det var naturligvis de saa haardt angrebne Præster, der førte an, men efter Stensvangs Omtale af Juristerne og den verdslige Øvrighed, forstaaer det sig af sig selv, at de fandt villige Øren der. Den 10. Febr. 1816 forordnede Kancelliet i Henhold til Forordningen om Trykkefriheden af 1. Nov. 1799, at Salget af »Glædens Kilde« var forbudt, og at alle Eksemplarer, man kunde faa fat paa, skulde tages under Forsegling. Det var dog langt fra alle, der vandrede forseglet ind i Byernes Arkiver som de Bøger, der endnu ligger i Tønder Arkiv. Fenger meddeler, at Bogen under Haanden kom vidt omkring, og at man endnu i Fyrreerne kunde støde paa den. Thi Stensvang fandt ogsaa mange Venner og Beundrere, som man ser af »Verdens Blindalarm« og Brevene til Broderen. I »Iversens Avis« paa Fyn tager en Indsender ham i Forsvar og viser bl. a. hen til den Agtelse, Forfatteren paa Grund af sin sædelige Vandel nød blandt Fyns første Gejstlighed. I Sønderborg »Wochenblatt« af 4. Febr. 1816 taler Lærer Ms. Jessen fra Aabenraa om »vore Dages yngste Helt, som saa mange i vor Egn synes saa godt om« og skriver:

»Stensvangs Ord har virket usædvanligt, og hans »Glædens Kilde«, som udsprang sprudlende og endnu lydeligt flyder videre, synes som Følge deraf at indeholde mere end sædvanligt Vand«.

Af Stensvangs Venner nævnes Pastor Sabro paa Als, Dr. Kinze, Rønnekamp, Hof-

kobberstikker *L a h d e*, København,*) Godsejer *B o j s e n*, Aarup, og hans gamle Ven *E g i d i u s* paa Skovbølgaard. Det vilde være interessant at erfare, hvad *G r u n d t v i g* har sagt om ham. Stensvang selv tiltaler *G r u n d t v i g* paa følgende Maade i sin »Glædens Kilde«:

»Hvorledes gaar det ikke *G r u n d t v i g*, som dog lever og røres saa gandske i Luthers Aand? Hvor mange Verdens Præster og Modeprædikanter mon der ikke foretrækkes ham? Vær hilset, elskede Ven og Broder! Thi saa veed jeg, at jeg tør kalde dig, skjønt jeg aldrig saa Din Skikkelse; men jeg kender Aanden, der besjælede Dig, og den elskes af min Aand. Derfor tør jeg nok tiltale Dig paa Livets Vej, idet Du gaar min Tanke forbi, uden at gjøre det paa en Maade, som til et Menneske af Verden, enten ved forfængelige og tomme Ord, eller krybende som Daaren under Høflighedens naragtige Ceremonier. Jeg trøer, at have een Villie med Dig i Gud, men er dog ikke af Din Mening, at vi bør antage alle Luthers Læresætninger for fuldkommen rigtige, og indtil Verdens Ende blive staaende ved den Grad af Oplysning, der tilvejebragtes ved ham.« (S. XIV).

Og nu er der kun tilbage at fortælle om vor Landsmands sidste Livstildragelse. Oprettelsen af en Undervisningsanstalt var blevet ham nægtet, og et Præstekald kunde han, efter at have kastet sin »Glædens Kilde« ud blandt Folket, ligesaa lidt gøre Regning paa. Der stod derfor kun to Veje aabne for ham: Enten at blive hjemme og gennemføre den Kamp, han havde udæsket til, eller at ryste Fædrelandets Støv af sine Fødder. Han valgte det sidste. Han var allerede forberedt derpaa ved Udgivelsen af sin »Glædens Kilde«. I sin »Samtale af

---

*) der ogsaa støttede Sønderjyden Maleren Eckersberg.

blandet Indhold« lader han en Ven gøre den Indven-
ding:

»Kan ikke denne offentlige Sandheds Bekjen-
delse skade din Virksomhed og berøve dig den Lej-
lighed at gavne, som du maaske ellers kunde have?«

og han svarer;

»Det er umueligt, uden eller saa er, at Sandhe-
den er aldeles venneløs, og da er Fædrelandet mere
at beklage end jeg. Vil det ikke, at jeg maa virke
til Fremme for Guds Rige paa en Maade, der er
overensstemmende med mine Kræfter og Kundskab-
er, saa er jeg derfor ikke mindre lykkelig, fordi jeg
da kan forlade samme og opsøge min Virkekreds
paa et andet Sted som jeg desuden føler mig særde-
les kaldet til.« (S. 53).

Det var Gerningen som M i s s i o n æ r i
A f r i k a, han ogsaa efter Broderens Levnets-
beskrivelse i længere Tid havde følt sig kaldet
til, og hvor ingen kunde nægte ham Koncession til
at arbejde for Guds Riges Fremme. Hans Lyst til
Eventyr i fremmede Lande har vel været medvir-
kende dertil. Det er umuligt at sige, om han, der
ubetinget ejede stor Begavelse og Vovemod, vilde
have udrettet større Ting her hjemme, hvis han havde
fortsat sin Kamp og bl. a. udgivet de to Skrifter, som
han havde færdig, »P r æ s t e s p e j l e t« og »J u r i -
s t e r n e s U n d e r g a n g.«

Nu solgte han alt det, han kunde undvære og be-
gav sig, som før fortalt, Kristi Himmelfartsdag 1816,
paa sin Fodvandring, der over Konstantinopel, Je-
rusalem og Ægypten skulde have ført ham til Afrika.

Broderen, den eventyrligt anlagte Hans Hansen
Stensvang, har 6 Aar senere paa Foranledning af Stu-
dentens mange Venner og for at bøde paa sine for-
tvivlede Finansforhold, udgivet de Breve, Stensvang

skrev til ham fra denne sin sidste Rejse.*) Bogen giver saa vigtige Indblik i hans Karakter og er ogsaa kulturhistorisk set saa interessant, at den endnu var værd at læse for alle. Det sværmeriske, der kendetegner »Glædens Kilde«, træder her tilbage for en dyb og rolig Fromhed og for de Indtryk, den lange Fodvandrings vidunderlige Oplevelser i de fremmede Lande gør paa hans modtagelige Sind. Somme Steder træffer vi endog djærv spøgefuld Tale, der jo iøvrigt ikke forundrer os saa meget efter alle de djærve og bondefriske Udtalelser i hans »Glædens Kilde«. Som Eksempel skal blot hid sættes følgende af hans Brev fra Hamborg:

»Over Grænsen kom jeg igaar i flyvende Fart. Jeg kom med Leilighed til at ride paa en gal Hest, som tog til at galloppe og steile, saasnart en Hund mærkedes bagefter. Paa den Maade kom jeg ud af Fædrelandet. Det var vel et hurtigt, men intet behageligt Rytteri. Den Deel af Legemet, som Hr. Amtsdommer Baden siger, der vel har Sæde i honette Selskaber, men ingen Stemme, er i Dag saa øm paa mig, at jeg næppe kan taale at sidde. Jeg mærker, at jeg kommer bedst afsted paa Apostlernes Heste og vil for Fremtiden vogte mig for, ikke oftere at stødes og rystes paa den Maade. Jeg er i Dag saa stiv, som om jeg havde været Dragon i 40 Aar.«

Fodvandringen gik over Flensborg gennem Angel til Kiel, hvor han besøgte alle gamle Venner. Pindседag var han i Hamborg og besaa her Krigens grufulde Ødelæggelser. Overalt opfordrede man ham til at blive og fortsætte sin Kamp, men hans Beslutning var urokkelig. En Professor forærede ham en Talis-

---

*) »Breve fra Theologen P. H. Steenschwang paa hans udenlandske Rejse. Udgiven af Broderen H. H. Steenschwang i Tombyll ved Apenrade«. Haderslev 1822. Trykt hos J. Seneberg.

man, som han dog kastede bort, da hans Liv stod i Guds Haand. I Altona lod han indrykke en Annonce i Avisen, at han havde forladt sit Fædreland. Det næste Brev skriver han d. 8. Juni fra Blocksbjerg i Harzen, det følgende fra Leipzig, hvor lærde Mænd medgiver ham Anbefalinger til de vigtigste Mænd og Huse paa hans Rejse baade gennem Europa og Asien. To Dage i Forvejen har han besøgt Lutherhuset i Eisleben, hvor han i Gæstebogen fandt sin Konges egenhændige Indtegnelse: »Friedrich, König von Dänemark, den 20. Maj 1815«. Skolelæreren fortalte ham, at Kongen havde givet ham 10 Rigsdaler og 15 Rigsdaler i Guld til Skolen. »Min Gave var ikkun 2 Groschen«, tilføjer han. Af Professorer i Leipzig blev han undervist i den dyriske Magnetisme, »hvored man kan erfare fraværende Ting og se igjennem Mure«. I Dresden sørger Hofpræst Jacobi for, at han faar Anbefalinger af de fremmede Ministre ved Hoffet til Gesandter paa andre Steder, især i Asien. Brødremenighedens Forstander Burgardt modtager ham meget venskabeligt, og han opsøger ogsaa Christiansfeldernes Hjemsted Herrnhut, et interessant Træk, der viser hen til de Traade, der vistnok har været spundet mellem ham og Brødremenigheden i Christiansfeld. Fra Dresden gør han en lang Afstikker tilbage til Halle, for at tale med en Professor, der havde Efterretninger fra Asien og Afrika, og som vil have ham med til England, for derfra at udsende ham som Missionær. Her i Halle gør han ogsaa Bekendtskab med Romanforfatteren Lafontaine. Gennem Bøhmen gaar det til den fortryllende og storslaaede Kejserstad Wien med dens 50 Kirker og 9 Stokværk høje Huse, hvor han som dansk

Slesviger lader sig de Værelser vise, den danske Konge beboede under Kongressen. Paa en svømmende By, der ser ud som et kinesisk Skib, sejler han med 100 andre Mennesker af alle mulige Tungemaal nedad D o n a u strømmen, som han finder saa bred »som fra Stensvang til Felsted Kirke«.

»I Staden Ofen (B u d a p e s t) købte jeg mig en Schmakel, det vil sige, et lidet Donauskib, bygget omtrent som en Kane, og saa stort, at det kan føre 11 til 14 Personer. Jeg betalte for samme 20 Gulden eller 8 Rigsdaler Holstensk, som jeg altid igjen kan faae, saasnt jeg sælger det igjen. Men jeg tænker at gaa dermed, saalænge Donaustrommen varer og siden at roe om med Landet i det sorte Hav til Constantinopel. Fremdeles har jeg købt mig en Dragt af Skind, som ej kan opslides i 15 Aar. naar den endog bæres Dag og Nat. Naar jeg tager denne Dragt paa, er jeg ganske bedækket i en lodden Pels. Armene er ikke at se. Altsaa i en Tid af 15 Aar er jeg forsynet med Klæder, dersom jeg ellers ikke berøves samme, som efter Sigende let kan skee i disse Lande.«

Sin lille Schmakel købte han, fordi der til Lands var saa mange Røvere og det var ham for dyrt at købe sig en Kamel i en Karavane eller vedblivende at sejle med de store Donauskibe. I C a r l e v i t z træffer han en from Ærkebiskop Strata-mirowith, der ser ud som en Engel fra Himlen, er rig som en Fyrste, taler 9 Sprog og har et Bibliotek paa 60,000 Bøger. Denne medgiver ham Anbefalinger til Patriarkerne i Konstantinopel og Jerusalem og til ethvert græsk Kloster med Bøn om at understøtte ham. I Belgrad tør han ikke vove at opholde sig paa Grund af Pesten og sender derfor det næste Brev fra Orsovo.

Saa kommer det sidste Brev, skrevet den 2. Nov. 1816 fra Konstantinopel. Han har i Mellemtiden døjet

meget Gndt! I V a l e s t i n a traf han en tyrkisk Pa-scha, der vilde overtale ham til at antage den ene sande, saliggørende muhamedanske Tro, og hos hvem han maatte iagttage mange besynderlige Ceremonier, som den ædle Ærkebiskop i Carlewitz havde lært ham at kende. I den bulgarske Donauby S i s t o v o solgte han sit Donauskib, da han erfarede, at det sorte Hav vrimlede af Sørøvere, og begav sig derfra til Fods paa Vej mod Konstantinopel. Men straks i den næste Skov ved Sistovo blev han overfaldet af tyrkiske Røvere, der tog alle hans Penge, ogsaa dem, han havde faaet for sit Skib, og hans Klæder, ogsaa Skindpelsen. — Desuden saarede de ham svært med deres morderiske Dolke og vilde have myrdet ham, hvis ikke nogle Grækere fra Sistovo havde frelst ham. I et græsk Kloster finder han omhyggelig Pleje og hører her om Tyrkernes umenneskelige Despotisme mod de Kristne. Disse græske Præster og den østerrigske Minister sender ham med et Skib videre ned ad Donaustrømmen og gennem det sorte Hav, hvor han angribes af en haard Feber, til K o n s t a n t i n o p e l. Meget medtaget ankommer han dertil og bliver afleveret hos den Kongelig Danske Agent. Brevet slutter:

»Nu gode Broder! I Aanden rækker jeg Dig et hjerteligt Farvel. Maaske ses vi ej mere, derfor et inderligt Lev Vel!! Dyden være vort Maal, og Religionen vor bestandige Veileder, Sjælens blide Fred vort høieste Gode i Samvittigheden, og i Verden vor Glæde.

Din elskende Broder P. H. Steenschwang.«

Dette sidste Brev ankom først til Hjemmet i Efteraaret 1821. Broderen havde imidlertid i »Hamburger Börsehalle« læst en Meddelelse om sin Broders Død. Han rejste til København og fik her nærmere

Oplysninger. Departementet for de udenlandske Sager havde den 9. Dec. 1816 efter modtaget Indberetning fra den danske Agent i Konstantinopel forlangt Oplysninger hos Missions-Collegiet om Missionær P. H. Steenschwang. Collegiet svarede under 27. Dec., at Manden var det ubekendt, men at det fra det Kongl. Cancelli havde skaffet sig Oplysninger om ham, og at han var godt kendt der fra sin »Glædens Kilde«, ved vi jo. Af de følgende Indberetninger ses, at Stensvang paa Baron Hübsch' Foranstaltning blev indlagt paa det franske Hospital i Konstantinopel, hvor han kort efter døde.

Paa den kristne Kirkegaard udenfor Konstantinopels Port har han nu hvilet i over 100 Aar, men i hans Hjemegn burde hans Minde ikke gaa i Glemme. Naar han i de danske Kirkehistorier omtales paa lidt uretfærdig haanende Maade, saa bør dog fremhæves, at han ikke alene kæmpede ud fra ædel Overbevisning og støttet af en streng sædelig Livsvandel, men at ogsaa mange af hans religiøse, sociale og politiske Tanker var profetiske. Først en langt senere Tid har erkendt deres Værdi og Berettigelse og har taget dem op. Sværmer og Profet til lige, det var Peter Hansen Stensvang! Hans nye Guds Rige, Glædens Rige, Himlen paa Jorden, blev ikke til Virkelighed og bliver det heller ikke for det første, men hans Kamp mod de vantro og ugudelige Præster bar sine Frugter og mange af hans politiske og sociale Ideer er gennemførte. Vi, der har gennemgaaet den forfærdelige Krig, haaber, at ogsaa hans Ideal om en evig Fred uden Krigens frygtelige Rædsler engang skal blive til Virkelighed.

Han kæmpede og døde for et højt Maal; derfor skal denne Beretning om hans Liv og Virken være en Krans fra en Sognebroder paa hans ensomme og længe forfaldne Grav ved Konstantinopels Port.

Beretning om Oplysnings- kontorets Virksomhed.

Ved Minister H. P. Hanssens Resolution af 2. Oktober f. A. blev det mig overdraget som Leder af et midlertidigt Kontor under »Det Midlertidige Ministerium for sønderjydske Anliggender« at besørge en Understøttelse af den danske Agitation i Sønderjylland forud for Folkeafstemningen og en Imødegaelse af den tyske Agitation ved Meddelelse til Sønderjyderne af Oplysninger om danske Samfundsforhold. Den Omstændighed, at disse var fremmede for den sønderjydske Befolkning, maatte i og for sig erkendes som en Forringelse af Chancerne for en Stemmeafgivning til Fordel for Danmark, men betød navnlig ogsaa en Fordel for den tyske Agitation, der paa Grund af det herskende Ukendskab om danske Forhold vilde kunne vinde en ufortjent Tiltro. Det Oplysningsarbejde, der som Led i Agitationen iværksattes af de danske Agitationsledere i Sønderjylland, maatte derfor ganske selvfølgelig kunne paaregne en tiltrængt Støtte fra Kongeriget, og det dermed forbundne Arbejde vilde, netop hvor det drejede sig om Meddelelse af Oplysninger om danske Samfundsforhold, fremmes bedst ved en embedsmæssig Medvirken af de danske Statsmyndigheder. Det ovennævnte midlertidige Kontor, der har været benævnt »Oplys-

ningskontoret«, har nu afsluttet sin Virksomhed, hvorom jeg hermed skal tillade mig at aflægge følgende Beretning.

Det af Kontoret udførte Oplysningsarbejde har, hvad de enkelte Arbejder angaar, dels været specielt foranlediget og er dels udført som Led i en mere almindelig Virksomhed for Udbredelse af Kendskab til danske Forhold .

I førstnævnte Henseende bemærkes, at Kontoret har udfoldet en, efterhaanden som man i Sønderjylland blev fortrolig med Kontorets Eksistens, stigende Konsulentvirksomhed, idet der fra de sønderjydske Ledere af den danske Agitation, særlig gennem deres Organisationer, har været rettet en Række Forespørgsler til Kontoret, der ofte har været foranlediget af samtidig indsendte tyske Offentliggørelser om danske Forhold. Endvidere har Kontoret, naar saadanne Offentliggørelser paa anden Maade er kommet til dets Kundskab, deraf taget Foranledning til at meddele berigtigende Oplysninger, dels til den danske Presse i Nordslesvig, dels til den nordslesvigske Vælgerforening og til Mellemslesvigsk Udvalg. Emnerne for de her omhandlede Oplysninger har navnlig omfattet: Arbejdsløshed, Arbejds løn, Priser paa Livsfornødenheder, Valuta, Handelsbalancen, Skatteforhold og den sociale Forsorg. En Del af de til Kontoret stillede Forespørgsler har angaaet den fra dansk Side paatænkte Ny-Ordning i de genforenede Omraader, navnlig Spørgsmaal om de erhvervsmæssige og økonomiske Forhold efter Genforeningen med Danmark. Endelig har Kontoret i enkelte Tilfælde været foranlediget til at berigtige tyske Offentliggørelser om rent konkrete Foreteelser.

Til Støtte for de danske Agitationslederes Oplysningsarbejde har Kontoret dernæst udgivet en Samling af oplysende Artikler betitlet »H a a n d b o g for danske Tillidsmænd, Oplysninger til Underretning for Sønderjyderne før Afstemningen«, der skulde tjene som Grundlag for Foredrag, Artikler i Dagspressen eller Flyveskrifter og give en almindelig Vejledning til Imødegaaelse af fra tysk Side fremsatte tendensiøse Paastande om Danmark. Under Hensyn til den Uvished, der herskede om Tidspunktet for Afstemningen, valgte man den Fremgangsmaade først at udsende et Hefte, der indeholdt det Materiale, som indenfor et kortere Tidsrum kunde fremskaffes, og navnlig omhandlede de Emner, der allerede var benyttede i den tyske Agitation, for derefter senere at udsende en mere omfattende 2. Udgave af Haandbogen. Den sidste har man dernæst udsendt heftevis, saaledes at hvert Hefte omfattede systematisk samhørende Emner. Man har herved ladet sig diktere dels af det ovennævnte Tidshensyn, dels af Hensynet til, at visse Emner kun kunde antages at have Betydning for Agitationen forud for den, først paa et senere Tidspunkt stedfindende Afstemning i 2. Zone, dels endelig af det Hensyn, at Tilegnelsen af et samlet Værk paa Grund af dettes Omfang formentlig vilde falde de mindre læsevante danske Tillidsmænd vanskeligere end en brudstykkevis Tilegnelse. Idet bemærkes, at Haandbogens 2. Udgave har omfattet 5 Hefter med Oplysninger om I. Landbrug og Fiskeri, II. Kirke og Skole, III. Kommunistyre, Social Lovgivning samt Sundhedsforhold og Sundhedsforanstaltninger, IV. Industri og Haandværk, Arbejdsløshed og Søfart, V. Forskellige økono-

niske Forhold, skal der iøvrigt henvises til den meddelte Indholdsfortegnelse i Afsnit I i den som Bilag 1 hermed følgende Fortegnelse over de fra Oplysningskontoret udgaaede oplysende Skrifter. Haandbogens 1. Udgave udsendtes i December Maaned 1919, dens 2. Udgaves 1.—3. Hefte i Januar Maaned og sammes 4.—5. Hefte endelig i Februar Maaned d. A.

Ved Tilvejebringelsen af de foran omhandlede Oplysninger har det været Reglen, at disse enten direkte har hidrørt fra eller har været korrigerede af det paagældende Fagministerium eller anden faglig eller embedsmæssig Repræsentation for den respektive Sagkyndighed (Arbejdsløshedsinspektoratet, Arbejdsanvisningsdirektoratet, Arbejdsgiverforeningen, dansk Dampskibsrederiforening, Fiskeriinspektoratet, Hedeselskabet, Landarbejderforbundet, Politimyndighederne, Skattemyndighederne, statistisk Departement, de samvirkende Fagforbund, Sejlskibsrederiforeningen, Sundhedsstyrelsen, Teknologisk Institut).

Den videre Udbredelse af de saaledes meddelte Oplysninger til den sønderjydske Befolkning har været overladt til Lederne af den danske Agitation og Dagspressen.

Men man har desuden søgt direkte Rapport til Befolkningen i Sønderjylland og har i saa Henseende ikke blot indskrænket sig til at offentliggøre en Række Skrifter, men har ogsaa benyttet billedlige Fremstillinger.

Efter derom fra Sønderjylland udtalt Ønske har enkelte af Haandbogens Artikler været optrykt som P i e c e r til Omdeling. — I Tiden umiddelbart forud for Afstemningen i 1. Zone har man dernæst udsendt ialt 12 F ø l g e b l a d e til de danske Aviser i Sønder-

jylland, hvortil Emnerne hovedsagelig har været valgt efter Samraad med Formanden for den nord-slesvigske Vælgerforenings Agitationsudvalg.

Endelig er der udsendt ialt 9 Flyveskrifter til Omdeling i 2. Zone. Under den stærkt forcerede Agitation umiddelbart før Afstemningen ansaas det for paakrævet at engagere en Repræsentant for Oplysningskontoret i Flensborg med den Opgave dels at indrapportere det af Øjeblikket affødte Behov af oplysende Flyveskrifter, dels at forestaa Distributionen af disse. Emnerne for Flyveskrifterne er saaledes med en enkelt Undtagelse opgivet Kontoret fra Sønderjylland.

En Fortegnelse over de omtalte Piecer, Følgeblade og Flyveskrifter er anført paa vedlagte Bilag 1 under Nr. II.—IV.

Hvad dernæst angaar Benyttelsen af oplysende Billedmateriale bemærkes, at man dermed har tilsigtet paa letfattelig og fængslende Maadè at gøre Befolkningen i Sønderjylland fortrolig med Forholdene i Danmark og Landets almindelige Karakter. Der har til dette Formaal været tilvejebragt 12 Serier Lysbilleder, til hvis Anvendelse, der er anskaffet 12 Lysbilledapparater med tilhørende Gasværker og Skærme. Heraf har 4 Apparater og Billedserier været stillet til udelukkende Disposition for Mellemslesvigsk Udvalg til Anvendelse i II. Zone, medens de 8 Apparater og Lysbilledserier først har været stillet til Disposition for Vælgerforeningens Agitationsudvalg til Anvendelse i I. Zone for derefter at anvendes i II. Zone. Det har været overladt Lederne af Agitationen, der hermed har været bistaaet af Hr. Musæumsdirektør Dr. phil. Mackeprang, at

iværksætte Anvendelsen ved Arrangement af offentlige Møder med Forevisning af Lysbilleder.

Man har dernæst fremskaffet og tilstillet den dansksindede Presse i Sønderjylland en Række Cli-cheer til Presseillustrationer i den Tid, der gik nærmest forud for Afstemningerne, og endelig har der været tilvejebragt et Billedhefte »Dänisches Land und Leben« til Omdeling i II. Zone umiddelbart før Afstemningen. Der skal iøvrigt henvises til den som Bilag i 2 vedlagte Fortegnelse over det fra Oplysningskontoret fremkomne oplysende Billedmateriale.

Idet det var Formaalet med Kontorets Virksomhed for Meddelelse af Oplysninger om danske Forhold at støtte den danske Agitation, har det været nærliggende tillige at yde denne en Støtte paa anden Maade, for at Lederne af Agitationen ikke skulde savne Hjælpemidler, som fra tysk Side kunde stilles til Raadighed for den tyske Agitation. Der fremkom paa et vist Tidspunkt Oplysninger, der tydede paa, at man fra tysk Side havde forberedt en ivrig Agitation ved Hjælp af Gadeplakater, hvortil Danskerne i Nordslesvig i Mangel af den fornødne tekniske og kunstneriske Medhjælp ikke vilde være i Stand til paa egen Haand at præstere noget Modstykke. Der er derfor fra Oplysningskontoret tilvejebragt en Række Kunstneriske Plakater, der er stillede til Disposition til Opklæbning i Sønderjylland forud for Afstemningerne. Til Hjælp for Opklæbningen har det været nødvendigt at anskaffe en Del Remedier, som til dels ikke har kunnet skaffes tilveje i Sønderjylland, og som det har været nødvendigt at have for Haanden af Hensyn til Organisationen af det med Opklæbnin-

gen forbundne Arbejde. Hovedparten af Plakaterne, der har været trykt i Oplag paa ialt 107,700 Eksemplarer, har under et været forsendt i Sække til hver Kommune, idet hver Sæk, der var indrettet til at kunne bæres i en Rem, tillige har været ledsaget af Pensel, Klisterspand, Børste og Spatel. Fra de forskellige Valgkontorer har Sækkene med Tilbehør været fordelt til Tillidsmændene, som det har været paalagt hver i sin Kommune at besørge Opklæbningen.

Jeg vedlægger som Bilag 3 en Fortegnelse over de fra Oplysningskontoret udgaaede kunstneriske Plakater.

Som Bilag 4 vedlægges en Opgørelse over de af Oplysningskontoret afholdte Udgifter, bortset fra de almindelige Kontorholdsudgifter. Udgifterne andrager ialt et Beløb af Kr. 91,271.10 og fordeler sig paa følgende Maade paa de forskellige Poster:

I. Ha a n d b o g e n. Forfatterhonorarer og Trykningsudgifter	Kr. 8,043,48.
II. Fly v e s k r i f t e r. Udgifter til Trykning og Distribution	» 18.238,32
III. L y s b i l l e d e r. Udgifter til Tilvebringelse af Diapositiver og Lysbilledapparater	» 6.140,63
IV. P r e s s e i l l u s t r a t i o n e r. Udgifter til Fremstilling af Clicheer	» 4.114,87
V. B i l l e d h e f t e t »Dänisches Land und Leben«. Udgifter til Fremstilling af Clicheer og Trykning	» 6.535,00
VI. K u n s t n e r i s k e P l a k a t e r. Udgifter til Fremstilling af Plakater og Remedier til Hjælp ved Opklæbning	» 40.943,60
VII. D i v e r s e. Herunder Forsendelsesudgifter	» 5.398,20
	<hr/>
Ialt	Kr. 89.414,10

Endvidere er der efter Afstemningen til Udsendelse af et Afstemningskort over Sønderjylland anvendt	» 1.857,00
Ialt	Kr. 91.271,10

Da jeg ved Begyndelsen af Kontorets Virksomhed rent kalkulatorisk anslog et Beløb af Kr. 50.000,00 som tilstrækkeligt, omfattede de paaregnede Udgifter ikke andre Flyveskrifter end Piecerne og ej heller Presseillustrationerne eller Afstemningskortet, ligesom der kun var paatænkt et Oplag af Plakater paa ca. 80.000 Eksemplarer.

Jeg har senere kalkuleret Udgifterne til ca. Kr. 70.000,00, og naar dette Beløb er betydeligt overskredet, skal jeg afgive følgende regnskabsmæssige Forklaring:

Hovedoverskridelsen hidrører fra, at der navnlig under Agitationen i 2. Zone har været benyttet Flyveskrifter i et ikke paaregnet Omfang, hvortil Forklaringen maa søges i den Omstændighed, at der under den stærkt forcerede Agitation med rent agitatoriske Flyveskrifter tiltrængtes sagligt oplysende Skrifter, der er forfattet af Kontoret og trykt her i Byen. Udgifterne dertil har været ca. Kr. 6.500,00. Medens der til Trykning af Flyveskrifter, derunder Følgeblade og Piecer var paaregnet Kr. 6.800,00, er der medgaaet yderligere Kr. 10.250,00. Endvidere er der ikke gjort Regning paa Udgifterne til det ovenfor nævnte Billedhefte, ialt Kr. 6.535,00 eller til Afstemningskortet, hvis Udsendelse har været foranlediget af den tyske Agitation efter Afstemningen, navnlig for Tiedje-Linjen, og som har udgjort ca. Kr. 1.800,00, og endelig overskrider Udgifterne til Presseillustrationer det budgetterede Beløb med ca. Kr. 1.400,00,

hidrørende fra, at det viste sig nødvendigt for at opnaa den tilsigtede Virkning at benytte større Cli-cheer end oprindeligt paatænkt.

Det skal endvidere bemærkes, at Adams Transport Co. ved Returnering af de til Forsendelse anvendte ca. 100 Kasser, der endnu ikke har kunnet gennemføres, vil refundere et Beløb af Kr. 4,50—5,00 pr. Kasse.

Samtidig hermed fremsender jeg til Arkivbrug Eksemplarer af samtlige fra Oplysningskontoret udgaaede Tryksager, Aftryk af Presseillustrationer samt af et Sæt, særligt til Kontorets Brug tegnede grafiske Lysbilleder.

København, den 6. Maj 1920.

Allerærbødigst

(sign.) O. P. Schlichtkrull.

Fortegnelse over de fra Oplysningskontoret udgaaede oplysende Skrifter.

I. Haandbog for Danske Tillidsmænd.

Oplysninger til Underretning for Sønderjyderne før Afstemningen.

- a) 1. Udgave. Indhold: 1. Hvad vinder Sønderjylland økonomisk ved Genforeningen med Danmark? af Redaktør Carl Thalbitzer. 2. Ingen Fare for Danmarks Landbrugseksport til England af Statskonsulent Harald Faber. 3. Danmarks Landbrug, udarbejdet paa Grundlag af en Artikel af Forstander J. J. Hansen under Medvirken af Sekretær O. Himmelstrup. 4. Den slesvigske Hest og Korthornskvæget af Sekretær O. Himmelstrup. 5. Statshusmænd og Rentegaardsejere, udarbejdet under Medvirkning af Magister Villh. la Cour. 6. Den landbrugsøkonomiske Udvikling i Danmark (Statistik) meddelt af Sekretær Svend Nielsen. 7. Industri og Haandværk, udarbejdet under Medvirken af

fhv. Kontorchef R. Berg. 8. Den truede tyske Industri. 9. Den tyske Arbejder og de danske Fagforeninger: En Erklæring paa given Foranledning indhentet fra De Samvirkende Fagforeninger. 10. Arbejdsløshed i Danmark, udarbejdet paa Grundlag af Oplysninger, meddelt af Direktør Agerholm og Fuldmægtig F. Zeuthen til Imødegaaelse af en fra tysk Side udsendt Piece, Dr. Alnor: Oplysninger om den kroniske Arbejdsløshed i Danmark. 11. Den sociale Forsorg i Danmark, udarbejdet paa Foranledning af Indenrigsministeriet. 12. Sønderjyllands Skibsfart af Skibsreder A. P. Møller. 13. Lønninger for forskellige Stats-tjenestemænd og for Folkeskolens Lærerpersonele i Danmark, meddelt af Sekretær Aage Sachs. 14. Hvorledes Arbejderne lønnes i Danmark, meddelt af Direktør Agerholm.

Haandbogens 1. Udgave er trykt i 1850 Eksemplarer.

b) 2. Udgave trykt i 5 Hefter.

1. Hefte: Landbrug og Fiskeri.

Indhold: 1. Danmarks Landbrug, væsentlig uforandret overført fra 1. Udgave. 2. Ingen Fare for Danmarks Landbrugseksport til England, uforandret overført fra 1. Udgave. 3. Den slesvigske Hest og Korthornskvæget, væsentlig uforandret overført fra 1. Udgave. 4. Landbrugets Rentabilitetsforhold af Statskonsulent Harald Faber. 5. Den danske Stats Bidrag til Landbrugets Fremme. 6. Statens Redskabsprøver, meddelt af Sekretæren for Statens Redskabsudvalg Anton Christensen. 7. Det lille Landbrug. 8. Statshusmænd og Rentegaardsejere, uforandret overført fra 1. Udgave. 9. Det danske Hedeselskab af Kontorchef i Det danske Hedeselskab C. E. Flensborg. 10. Den landbrugsøkonomiske Udvikling i Danmark (Statistik), meddelt af Sekretær Svend Nielsen. 11. Det danske Saltvandsfiskeri, udarbejdet paa Grundlag af en Artikel af Sekretær J. Videbæk.

2. Hefte: Kirke og Skole.

Indhold: 1. Den danske Folkekirke. 2. Det danske Skolevæsen, udarbejdet paa Grundlag af Manuskript af Viceskoleledet H. A. Svane. 3. Den danske Folkehøjskole af Højskolelærer Fred. Nørgaard.

3. Hefte: Kommunestyre, Social Lovgivning samt Sundhedsforhold og Sundhedsforanstaltninger.

Indhold: 1. Danmarks Kommunestyre. 2. Den sociale Forsorg i Danmark, uforandret overført fra 1. Udgave. 3. Den nye danske Sociallovgivning. 4. Sundhedsforhold og Sundhedsforanstaltninger i Danmark af Kontorchef Fysikus Anders Johansen med Bidrag af Dr. H. J. Hansen og Afdelingschef E. Wegener.

4. Hefte: Industri og Haandværk, Arbejdsløshed, Søfart.

Indhold: 1. Industri og Haandværk, udarbejdet paa Grundlag af Artikel Nr. 7 i 1. Udgave. 2. Den tyske Arbejder og de danske Fagforeninger, uforandret overført fra 1. Udgave. 3. Arbejdsløsheden i Danmark, udarbejdet under Medvirken af Fuldmægtig F. Zeuthen paa Grundlag af Artikel Nr. 10 i 1. Udgave og Udtalelser fra Arbejdsløshedsinspektoret. 4. Danmarks Søfart, udarbejdet paa Grundlag af Manuskripter fra Dansk Dampskibsrederiforening og Kaptein C. Minor Rasmussen, Svendborg. 5. Sønderjyllands Skibsfart, uforandret overført fra 1. Udgave.

5. Hefte: Forskellige økonomiske Forhold.

Indhold: 1. Hvad vinder Sønderjylland økonomisk ved Genforeningen med Danmark, væsentlig uforandret overført fra 1. Udgave. 2. Danske Statstjenestemænd, udarbejdet under Medvirken af Sekretær Aage Sachs. 3. Hvorledes Arbejderne lønnes i Danmark, uforandret overført fra 1. Udgave. 4. Dansk Skattevæsen.

Samtlige Hefter af Haandbogens 2. Udgave har været trykt i 1100 Eksemplarer.

II. Aftryk af Haandbogens Artikler i Pieceform.

1. »Der deutsche Arbeiter und die dänischen Gewerkschaften. Den tyske Arbejder og de danske Fagforeninger.« (Haandbogens 1. Udgave Nr. 9.) Trykt i 5000 Eksemplarer.
2. »Die Arbeitslosigkeit in Dänemark. Arbejdsløsheden i Danmark.« (Haandbogens 1. Udgave Nr. 10). Trykt i 10,000 Eksemplarer.

3. »Keine Gefahr für Dänemarks Export an landwirtschaftlichen Produkten nach England. Ingen Fare for Danmarks Landbrugseksport til England.« (Haandbogens 1. Udgave Nr. 2.) Trykt i 6500 Eksemplarer.
4. »Dänemarks Landwirtschaft. Die Rentabilität der dänischen Landwirtschaft vor und während des Krieges. Danmarks Landbrug. Det danske Landbrugs Rentabilitet før og under Verdenskrigen.« (resp. Haandbogens 1. Udgave Nr. 3 og 2. Udgave, Hefte Nr. 4.) Trykt i 6500 Eksemplarer.
5. »Danske Statstjenestemænd. (Haandbogens 2. Udgave, 5. Hefte Nr. 2) Trykt i 1500 Eksemplarer.

III. Artikler trykt som Følgeblade til de danske Dagblade i Nordslesvig.

1. Arbejdsløsheden i Tyskland større end i Danmark.
2. Den danske Arbejders gunstige Stilling.
3. Hvad Ø. K. betyder for Danmark.
4. Det danske Landbrugs Stilling.
5. Den danske Haandværkers faglige Uddannelse.
6. Sønderjyllands Oldtid (af Direktør for Nationalmuseet Dr. Sophus Müller.)
7. Det danske Landbrugs Fremtidsmuligheder.
8. Aldersforsorg i Danmark.
9. Aabent Brev til en sønderjydsk Moder om Undervisningsvæsenet i Danmark.
10. Dansk Idræt, udarbejdet paa Grundlag af Manuskript fra Dansk Idræts-Forbund.
11. Skatterne.
12. Sundhedsplejen i Danmark.

Følgebladene er trykt i Oplag paa 17,000 Eksemplarer og medsendt de danske Aviser i Nordslesvig undtagen »Flensborg Avis«, »Modersmaalet«, »Dannevirke«, der har optaget Artiklerne i Teksten.

IV. Flyveskrifter. (Bortset fra den under I nævnte udelukkende til Anvendelse i II. Zone.)

1. Steuern in Dänemark, in Deutschland, trykt i 17,000 Eksemplarer.
2. Hvilke Afgifter af Værdiforøgelse og Formueforøgelse opkræves i Danmark. Hvilke Afgifter ved Salg af faste Ejendomme svares der i Danmark. — Welche Ab-

gaben vom Wertzuwachs und Vermögenzuwachs werden in Dänemark erhoben. Welche Abgaben werden in Dänemark beim Verkauf von Besitzungen erhoben? Trykt i 50,000 Eksemplarer.

3. De danske Statsbaners Værkstedsarbejdere. Die Werkstattsarbeiter bei den dänischen Staatsbanen, trykt i 20,000 Eksemplarer.
4. Jeder muss sein Gehalt nach dänischen Gehaltsregeln kennen, trykt i 20,000 Eksemplarer.
5. Staatshjælp zum Erwerb von dänischen Landstellen. Statshjælp til Erhvervelse af danske Landbrug, trykt i 20,000 Eksemplarer.
6. Dänische Staatshilfe für Haandwerker. Dansk Statshjælp for Haandværkere, trykt i 25,000 Eksemplarer.
7. Die Fachorganisationen der Arbeiter und der Arbeitgeber in Dänemark. Arbejderes og Arbejdsgiveres faglige Organisationer i Danmark, trykt i 10,000 Eksemplarer.
8. Die dänische Landwirtschaft, Alphabetisches Wörterbuch für Landwirte, trykt i 20,000 Eksemplarer.
9. Die Wegewörter in Dänemark. Vejmændene i Danmark, trykt i 250 Eksemplarer.

De nævnte Flyveskrifter er, med Undtagelse af den under Nr. 8. anførte fremkomne paa dertil givet Foranledning af Ledelsen af den danske Agitation i II. Zone.

Fortegnelse over det fra Oplysningskontoret fremkomne oplysende Billedmateriale.

I. Lysbilleder.

Der er, væsentlig paa Grundlag af statistiske Oplysninger meddelt af Sekretær Svend Nielsen, foranlediget tegnet af Kunstmaler Rasmus Christiansen og overført paa Diapositiver en Række grafiske Fremstillinger angaaende:

- A. Det danske Landbrugs Udvikling: 1) Kvægbestandens Vækst. 2) Svine- og Hønsbestandens Vækst. 3) Hestebestandens Vækst. 4) Mejeriernes aarlige Mælkeproduktion i absolutte Tal og pr. Ko. 5) Smør- og Ægeksport. 6) Eksport af Flæsk og Svin. 7) Eksport af Kød og Kvæg. Heste-Eksporten.
- B. Skibstonnagens Vækst.
- C. Den danske Industris Maskinstyrke.

- D. Det gennemsnitlige aarlige Forbrug pr. Indbygger i Danmark og i Tyskland.
- E. Befolkningstilvæksten i Slesvig sammenlignet med Befolkningens Tilvækst i Holsten og Jylland: 1) i de samlede Omraader. 2) i Byerne.

Der er dernæst indsamlet fra offentlige og private Institutioner over hele Landet en Række Diapositiver og Billedmateriale, hvorefter der er optaget Diapositiver, og paa Grundlag af de saaledes foreliggende Lysbilledplader er der med velvillig Assistance af Hr. Musæumsdirektør, Dr. phil. Mackeprang sammensat 12 Serier, hvoraf de 4 nedenfor sidstnævnte (I-M) kun er benyttede i II. Zone:

Serie A: »Norden Aa«: 1. Grænsen flyttes. 2. Askov Højskole. 3. Magnus den Godes Sten. 4. Modersmaalet. 5. Borchs Gaard i Kolding. 6. Landsoldaten. 7. Jellingehøjene. 8. Kyst ved Aarhus. 9. Marselisborg. 10. Aarhus Domkirke. 11. Toldboden i Aarhus. 12. Oliefabrikken i Aarhus. 13. Frichs Gaard i Aarhus. 14. Landsudstillingen i Aarhus. 15. Fra Landsudstillingen. 16. Samme. 17. Niels Ebbesens Statue i Randers. 18. Hald Sø. 19. Viborg Domkirkes Ydre. 20. Sammes Indre. 21. Niels Ebbesens Gaard i Randers. 22. Dalgas. 23. Hedeselskabets Bygning i Viborg. 24. Alheden. 25. Faareflokk paa Karuphede. 26. Karup Aa. 27. Jeppe Aakjær. 28. Pløjekultur med Bjergfyr. 29. Femaarig Granplantage. 30. Femtenaarig Granplantning. 31. En Hedegaard ældre Type. 32. Hus paa Heden. 33. En Hedelandsby. 34. Birkebæk Skovridergaard. 35. Mindesmærke for Hedeselskabet. 36. Herning 1860. 37. Herning 1900. 38. Herning Musæum. 39. Ræbild Bakker. 40. Jens Bangs Stenhus i Aalborg. 41. Aa ved Sæby. 42. Fiskere drager Vaad. 43. Christensens Jernstøberi, Mors. 44. Vesterhavsbillede. 45. Strand ved Lønstrup. 46. Ribe Domkirke. 47. Samme. 48. Torvet i Esbjerg. 49. Esbjerg Posthus. 50. Ladelund Landbrugsskole.

Serie B.: »Et Besøg i København«: 1. Hovedbanegaarden. 2. Afgangshal. 3. Absalon paa Højbroplads. 4. Rosenborg. 5. Børsen. 6. Rundetaarn. 7. Helligaandskirkens Spir. 8. Kgl. Porcelæns Udsalg, Amagertorv. 9. Chr. d. 4. Bryghus. 10. Niels Juels

Statue i København. 11. Gl. københavnsk Handelsgaard. 12. Amalienborg. 13. Vagtparaden. 14. Fr. d. 7. foran Christiansborg. 15. Christiansborg. 16. Indgang til Frederiksberg Have. 17. Frue Kirkes Indre. 18. Fr. d. 6. i Frederiksberg Have. 19. Store Bededag. 20. Marmorkirken. 21. Tietgen. 22. Holmens Bro. 23. Glyptoteket. 24. Nationalmusæet. 25. Guldhornene. 26. Himmelseng fra Clausholm (Nationalmusæet). 27. Raadhuset. 28. Raadhusgaard. 29. Sporvogne paa Raadhuspladsen. 30. Den lille Hornblæser. 31. Kgl. Teater. 32. Kvægtorvet. 33. Blomstertorvet. 34. Hallen i K. F. U. M. 35. Magasin du Nord: Personale. 36. Samme: Systue. 37. Sorgenfri. 38. Hvidøre. 39. Eremitagen. 40. Frederiksborg Slot. 41. Kronborg. 42. Roskilde Domkirkes Indre. 43. Langebro. 44. Knipelsbro, aaben. 45. Panorama over Havnen. 46. Gefion. 47. Indgangen til den nye Langelinje. 48. Langelinie. 49. Frihavnen. 50. Frihavnsudvidelsen 1915—19. Serie C.: »D a n m a r k o g d a n s k E r h v e r v s l i v » I: 1. Gl. Kaptajn Jacobsen. 2. Udsigt over Carlsberg. 3. Brygger Carl Jacobsen. 4. Maribo Sukkerfabrik. 5. Samme: Galleri over Hovedhallen. 6. Burmeister & Wain. 7. Motorskib. 8. Skrueskibet Frederik d. 8. 9. Christiani & Nielsen: Betonskibe hales ud. 10. Indgangen til Frihavnen. 11. Esbjerg Havn. 12. Teknologisk Institut: Maskinlokale. 13. Hornung & Møllers Bygning. 14. Fraugde Plovfabrik. 15. Portland Cementfabrik. 16. Samme: Et Kridtbrud. 17. Aarhus Oliefabrik. 18. En Kokospalme i Plantagen. 19. Fra Frichs Fabrikker i Aarhus. 20. Samme: En 4cylindret Dieselmotor. 21. Fra Magasin du Nord. 22. Samme. 23. Fra den kgl. Porcelænsfabrik: Sliberstuen. 24. Hedeselskabet: Tjære og Kulbrænding i Ovne. 25. Hedeselskabet: Engvandingens anlæg. 26. De danske Brugsforeningers Stifter. 27. Fællesforeningen af Danmarks Brugsforeninger. 28. Dansk Andels Ægekspor. 29. Ladelund Landbrugsskole. 30. Forsøgsleder P. Nielsen, Tystofte. 31. Lucerneafgrøder. 32. Saatidsforsøg med Rug. 33. Høafgrøder og Bælgplanter i Udlægsmarken. 34. Saaledes saa jyske Køer ud paa Fælleskabets Tid. 35. Saaledes ser de ud nu. 36. Jyske Køer paa en Eng. 37. Agerærter paa Tørvemose med

og uden Podejord. 38. Røeafgrøder. Øverst dansk Frø, udsøgt Stamme, nederst tysk Frø. 39. Skibstonnagens Vækst i Danmark. 40. Den danske Industris Maskinstyrke. 41. Hestebestandens Vækst. 42. Kreaturbestandens Vækst. 43. Svine- og Høsebestandens Vækst. 44. Udførsel af danske Heste. 45. Overskudsudførsel af Smør og Æg. 46. Overskudsudførsel af Flæsk og Svin. 47. Udførsel af dansk Kød og Hornkvæg. 48. Aarlige Mælkemængder pr. Ko. 49. Befolkningens gennemsnitlige Sukkerforbrug i Danmark og Tyskland. 50. Byernes Vækst 1845 til 1911 i Nørrejylland, Slesvig og Holsten.

Serie D.: »Danmark og dansk Erhvervsliv«
 I I 1. Maribo Sukkerfabrik. 2. Samme: Hovedhal. 3. Burmeister & Wains Skibsværft. 4. Samme: Interiør fra Maskinværkstederne. 5. Motorskibet »Tonkin«. 6. Det foren. Dampskibsselskab: En Amerikabaad. 7. Samme: 1 Rutebaad. 8. Christiani & Nielsen: Betonskibe. 9. Aarhus Oliefabrik. 10. Kokospalmer. 11. Kornpakuhs i Københavns Frihavn. 12. Parti fra Esbjerg Havn. 13. Teknologisk Instituts Bygning. 14. Samme: Maskinhal. 15. Samme: Den store Festsal. 16. Magasin du Nord: Hovedbygning. 17. Spindesal paa Brede Klædefabrik. 18. Den kgl. Porcelænfabrik: En Muffelovn. 19. Portland Cementfabrik: Aalborg. 20. Samme: Parti fra Kridtbruddene. 21. Frichs Maskin- fabrik: Aarhus. 22. Fællesforeningen af danske Brugsforeninger: Det gamle Pakhus. 23. Dansk Andels Ægekспорт. 24. Svinekroppe paa et Andelsslagteri. 25. En Hedeplanteskole. 26. Vandingsaa gennem Skovbjerg Plantage. 27. Ladelund Landbrugsskole. 28. Samme: Anatomisk Musæum. 29. Flad Hede pløjes. 30. Mergelleje ved Kjølsen. 31. Forskellige Rugsorters Ydeevne. 32. En Forsøgsmaskine med Rodkløver. 33. En Lucerneplante. 34. Forsøg med Majs til Grøntfoder. 35. Forsøg med Bælplanter. 36. Podejord til Lucerne. 37. Tranekjær Slot paa Langeland. 38. Parti fra Dalum Landbrugsskole. 39. Skibstonnagens Vækst i Danmark. 40. Den danske Industris Maskinstyrke. 41. Hestebestandens Vækst. 42. Kreaturbestandens Vækst. 43. Svine- og Høsebestandens Vækst. 44. Udførsel af danske Heste. 45. Over-

skudsudførsel af Smør og Æg. 46. Overskudsudførsel af Flæsk og Svin, slagtet Vægt. 47. Udførsel af dansk Kød og Hornkvæg. 48. Aarlige Mælkemængder pr. Ko. 49. Gennemsnitlig aarligt Forbrug pr. Indbygger i Danmark og Tyskland. 50. Byernes Vækst fra 1845—1911 i Nørrejylland, Slesvig og Holsten.

Serie E.: »Danmark og dansk Erhvervsliv III. 1. Maribo Sukkerfabrik: Hovedhal. 2. Samme: Transport af Sukker. 3. Burmeister & Wain: Udsigt over Værftet. 4. Samme: Del af Skibsværftet. 5. Gennemsnit af en Amerikadamper. 6. Motorskibet »Fiona«. 7. Christiani & Nielsen: Færdigstøbte Skibskrog. 8. Frihavnen. 9. Samme: Fra Vestkajen. 10. Parti fra Esbjerg Havn. 11. Teknologisk Institut. 12. Samme: Et Værkstedlokale. 13. Fraugde Plovfabrik. 14. Portland Cementfabrik i Aalborg. 15. Samme: Parti fra Kridtbruddene. 16. Magasin du Nord: Automobilhallen. 17. Christensens Jernstøberi i Nykøbing, Mors. 18. Frichs Maskinfabrik i Aarhus. 19. Aarhus Oliefabrik. 20. En indfødt gaar til Tops i en Kokospalme. 21. Kgl. Porcelænsfabrik: Forglødeovn. 22. Hedeselskabet: Brænding af Trækul. 23. Biavl paa Heden. 24. Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. 25. Svinekroppe paa et Andelsslagteri. 26. Dansk Andelsæggesport: Ægpakkeri. 27. Landbohøjskole. 28. Fra Dalum Landbrugsskole. 29. Samme. 30. Ladelund Landbrugsskole. 31. Vandingsaa ved Hesselvig. 32. Mergelleje ved Rindomgaard. 33. Forskellige Havresorters Ydeevne. 34. Lucerne; Forsøg med Podejord. 35. Forskellige Stammer af Kløver. 36. Forsøg med Ukrudtsharvning. 37. Forskellige Boghvedesorter. 38. Lucerne med og uden Podejord. 39. Skibstonnagens Vækst i Danmark. 40. Den danske Industris Vækst. 41. Hestebestandens Vækst. 42. Kreaturbestandens Vækst. 43. Svine- og Høsebestandens Vækst. 44. Udførsel af danske Heste. 45. Overskudsudførsel af Smør og Æg. 46. Overskudsudførsel af Flæsk og Svin, slagtet Vægt. 47. Udførsel af dansk Kød og Hornkvæg. 48. Aarlige Mælkemængder pr. Ko. 49. Gennemsnitlig aarligt Forbrug pr. Indbygger i Danmark og Tyskland. 50. Byernes Vækst fra 1845—1911 i Nørrejylland, Slesvig og Holsten.

Serie F: »Kultur og Oplysning«. 1. Fjenneslev Kirke. 2. Landsbykirke (Slotsbjergby). 3. Granitrelief fra Sotrup i Angel. 4. Roskilde Domkirke. 5. Spøttrup. 6. Gl. Hus i Køge. 7. Helligkorsgade i Kolding; Bindingsværkshus. 8. Chr. d. IV' Kapel i Roskilde. 9. Fredensborg. 10. Riddersal paa Frederiksborg. 11. Liselund paa Møen. 12. Heymanns Villa. 13. Krematoriet. 14. Hus paa Aaboulevard. 15. Jydsk Stationsbygning. 16. Thorvaldsen i Rom. 17. Russiske Linieskibe. 18. Tegning af Lundbye (Hjemkomsten). 19. Reservesoldatens Afsked. 20. Bønder kører til Helenes Grav. 21. Besøg hos Bedstefar. 22. Jeppe i Baronens Seng. 23. Skovgaard: Den store Nadver. 24. Ingemann. 25. H. C. Andersen. 26. Blicher og Taterne. 27. Blichers Monument paa Lyshøj. 28. Dalgas. 29. Kolds Grav. 30. L. Schrøder. 31. Fra Askov. 32. Grundtvigs Højskole i Lyngby. 33. Ryslinge. 34. Mejerimuseet paa Ladelund. 35. Statsbiblioteket i Aarhus. 36. Samme: Udstillingsbiblioteket. 37. Folkebiblioteket i Vejen. 38. K. F. U. M. 39. Store Storøje Skole, Landets ældste Skolebygning. 40. Københavnsk Kommuneskole. 41. Kbhvn. Kommuneskole. 42. Et Klasseværelse. 43. Tegnesal. 44. Gymnastiksal. 45. Søbadeanstalt. 46. Sløjdsal. 47. Skolekøkken. 48. Skolespisestue. 49. Feriekoloni. 50. Sovetime i Kurskole.

Serie G: »Sociale Forhold«: 1. Rigshospitalet. 2. Bispebjerg Hospital. 3. Samme. 4. Samme. 5. Samme. 6. Statens Seruminstitut. 7. Brejninge Aandssvageanstalt. 8. Pavillon ved Brejninge. 9. Friluftsarbejde for de Aandssvage. 10. Finsens Lysinstitut. 11. Redningsøvelse paa Blindeinstituttet. 12. Vævestue paa Blindeinstituttet. 13. Kgl. Døvstummeinstitut i Nyborg. 14. Soldenfeldts Stiftelse. 15. Fattiganstalten Sundholm. 16. Husvildebarak, Sundholm. 17. Senge til Husvilde. 18. Mad uddeles til Husvilde. 19. Overformynderiet. 20. Elevernes Musikkorps paa Flakkebjerg. 21. Gymnastik paa Vejstrup Pigeheim. 22. Høstarbejde paa Vejstrup Pigeheim. 23. Fra Braaskovgaard (II). 24. Jægerspris. 25. Piger paa Jægerspris. 26. Kvindeheimmet: Børnene leger. 27. Friluftsarbejde ved en Dagarbejdsskole. 28. Andelsbolig i Valby. 29. Tømmerplads. 30. Arbejder Boligforhold; Teglværk.

31. Cementstøberi. 32. Andelshuse paa Grøndalsvænge. 33. Samme. 34. St. Restrup Højskole. 35. Husassistenternes Fagskole. 36. Skolehave, Aalborg. 37. Silkeborg Sanatorium. 38. Juelsminde Kystsankatorium. 39. Smaabørnsafdelingen ved Julemærkesankatoriet. 40. Kystsankatoriet ved Faxe Ladeplads. 41. Sankatoriet ved Nakkebølle. 42. Dagligstue paa Silkeborg Sanatorium. 43. Plejehjemmet ved Faaborg. 44. Feriekoloni for Tuberkuløse Børn, Julemærkesankatoriet. 45. Tuberkulosesankatoriet ved Svendborg. 46. Næstved Alderdomshjem. 47. Nakskov Aldershjem. 48. De Gamle til Friluftsmøde. 49. De Gamle om Spisebordet paa Alderdomshjemmet. 50. De Gamle slikker Solskin.
- Serie H: »S a m f u n d e t o g F o l k e t e t«: 1. Den danske Kongelov. 2. Marstrand: Den politiske Kandestøber. 3. Grev Bernstorff. 4. Frihedsstøtten paa Vesterbro. 5. En Stænderforsamling. 6. Chr. d. VIII' Kroning. 7. Kronregalierne. 8. Gammel Accisebod. 9. Goldschmidt: Korsaren. 10. En Skamlingsfest. 11. Stenen paa Himmelbjerget. 12. Frederik d. VII. 13. Frederik d. VII' Svar til Borgerne. 14. Den grundlovgivende Rigsforsamling. 15. Junigrundlovens Fædre. 16. Bondevennernes Førere: Balthasar Christensen & I. A. Hansen. 17. Junigrundloven. 18. H. A. Krüger. 19. P. Skau. 20. Redaktør Jessen. 21. Gustav Johannsen. 22. Estrup. 23. Hørup og Berg. 24. Kolds Højskole 1851. 25. Askov Højskole. 26. Askov Højskole og Ludvig Schrøder. 27. Vallekilde Højskole. 28. Ryslinge Højskole. 29. Ollerup Højskole. 30. Frederiksborg Højskole. 31. Roskilde Højskole. 32. Husmandsskolen i Odense fra Syd. 33. Samme. 34. Asmildkloster Landbrugsskole. 35. Hedeselskabets første Repræsentantskab. 36. Folketinget paa Christiansborg. 37. Københavns Raadhus. 38. Raadhushallen. 39. Borgerrepræsentationens Mødesal. 40. Borgerrepræsentationen holder Møde. 41. Et Byraadsmøde. 42. Carlsberg Bryggerierne. 43. Elefantporten ved Carlsberg. 44. Ny Carlsberg Glyptotek. 45. Trifolium-Haslev, udvendig. 46. Statsbiblioteket i Aarhus. 47. En moderne Kommuneskole. 48. Stort Folkemøde i Raadhushallen. 49. Ensomme Gamles Værn: Gamle paa Skovtur. 50. Moderne Haveby.

Serie I: »Et Besøg i København«: 1. Københavns Hovedbanegaard. 2. Boulevardbane i København. 3. Rosenborg Slot. 4. Riddersalen paa Rosenborg. 5. Regensen og Rundetaarn. 6. Holmens Kirke. 7. Frelserens Kirke. 8. Amalienborg Slot. 9. Frederiksberg Have. 10. Det gamle Østerbro. 11. Sporvognstrafik paa Trianglen. 12. Det kgl. Assistenshus. 13. Farmaceutisk Lærestanstalt. 14. Kunstmuseet i København. 15. Ny Carlsberg Glyptotek. 16. Midtersalen paa Glyptoteket. 17. Lurblæsning. 18. Guldhornene. 19. Solvognen paa Nationalmuseet. 20. Københavns Raadhus. 21. Juletræ i Raadhushallen. 22. En Søjlegang paa Raadhuset. 23. Raadhusets 1. Sal. 24. Københavns Hovedbrandstation. 25. Udrykning fra Stationen. 26. En Dampsprøjtes Udrykning. 27. Indre af en Sporvogn. 28. Ø. K.'s Adm.-Bygning. 29. Fisketorvet i København. 30. Centralposthuset i København. 31. K. F. U. M.'s Bygning i København. 32. Paladshotellet i København. 33. Magasin du Nord. 34. Sammes Hovedhal. 35. Suenson Monumentet i Nyboder. 36. Københavns Red. 37. Udsigt over Frihavnen. 38. Eksport-Havnen. 39. Amerikadamperen sejler. 40. Kajmure ved Københavns Havn. 41. Sluseanlæg i Kalvebod Strand. 42. Sorgenfri Slot. 43. Frederiksberg Slot. 44. Fredensborg Slot. 45. Flagbatteri paa Kronborg. 46. Knippelsbro. 47. Holmens Bro. 48. Baadehavnen i København. 49. Observatoriet i København. 50. Afrejse.

Serie K. Danmark og dansk Erhverv. 1. Etatsraad H. N. Andersen. 2. Motorskibet »Selandia«. 3. S./S. »Frederik d. VIII«. 4. D. F. D. S. Amerikabaad. 5. D. F. D. S. En Rutedamper. 6. Gennemsnit af en Damper. 7. Burmeister & Wains Skibsværft. 8. Samme. Interiør fra Værftet. 9. Motorskib »San Francisco«. 10. Motorskibet »Georg Washington«. 11. Skibsdieselmotor. 12. Portland Cementfabrik. 13. Kridtbruddene. 14. Hennebique Fabriksbygning. 15. Hornung & Møllers Udstillingslokale. 16. Samme: Kassemagerværksted. 17. Oliefabriken i Aarhus. Indfødte parterer Kærnerne. 18. Samme. Kopro tørres i Hus. 19. Frichs Maskinfabrik i Aarhus. Lokomotiver til D. S. B. 20. Samme. Lokomotiv. 21. Samme. Montagehal. 22. Esbjerg:

Havn. 23. De danske Sukkerfabriker. Roeaffaldsloft med Presser. 24. Samme. Roesnitter føres til Diff. Batteri. 25. De forenede Bryggerier. Gl. Bryghus. 26. De forenede Bryggerier. 27. Samme. Det første Bryggeri. 28. Fællesforeningen af Danmarks Brugsforeningers Pakhus. 29. Christiani & Nielsen: Beton-skibe bygges. 30. Samme. Et færdigt Jernbetonskib. 31. Samme. Bro for Nørregade, Odense. 32. Samme. Bro over Jarlsberggade, Odense. 33. Samme. Havnebanebro, Odense. 34. Teknologisk Institut, Maskinlokale. 35. Samme. Statistik over Elevantallet. 37. Den kgl. Porcelænsfabrik. Malerstue. 38. Odense Andelseksportslagteri. 39. Skibstonnagens Vækst i Danmark. 40. Den danske Industris Maskinstyrke. 41. Hestebestandens Vækst i Danmark. 42. Kreaturbestandens Vækst. 43. Svine- og Hønsbestandens Vækst. 44. Udførsel af danske Heste. Overskudsudførsel af Flæsk og Svin, slagtet Vægt. 47. Udførsel af dansk Kød og Hornkvæg, slagtet Vægt. 48. Aarlige Mælke-mængder pr. Ko. 49. Gennemsnitligt aarligt Forbrug pr. Indbygger i Danmark og Tyskland. 50. Byernes Vækst fra 1845—1911 i Nørrejylland, Slesvig og Holsten. Serie L: Sociale Forhold. 1. Rigshospitalet i København. 2. Bispebjerg Hospital. 3. Et Parti fra Bispebjerg Hospital. 4. Heste til Brug for Serum-institutet. 5. Professor Niels Finsen. 6. Det kgl. Blindeinstitut. 7. Skomagerværksted paa Blindeinstitutet. 8. Døvtumeinstitut i København. 9. Døvtummeskolen i Fredericia. 10. Aandssvageanstalten i Brejninge. 11. Badeanstalten ved Brejninge. 13. Sovesal paa Kystsankatorium. 14. Kysthospital paa Refnæs. 15. Lys-behandling paa Juelsminde Kysthospital. 16. Et Jule-mærkesankatorium for 158 Børn. 17. Kystsankatorium ved Nyborg. 18. Liggehal, Sankatoriet ved Nakkebølle. 19. Kystsankatorium ved Hjerting. 20. Skørping Sankatorium. 21. Liggehal ved Skørping Sankatorium. 22. Tuberkulosehospitalet i Lyngby. 23. Flakkebjerg Opdragelsesanstalt. 24. Ved Arbejdet paa Sundslev Pige-hjem. 25. Om Spisebordet paa Sundslev Pige-hjem. 26. Fra Opdragelsesanstalten Braaskovgaard. 27. Jægersborg Slot. 28. En Klasse paa Jægersborg. 29. Grevinde Danners Grav. 30. Fra Kvindehjemmet i Køben-

havn. En Legestue for Børn. 31. Samme. En Sovestue. 32. En Vuggestue paa et Børnehjem. 33. Asyl og Vuggestue udvendig. 34. En Klasse paa et Børneasyl. 35. Værksted paa en Dagarbejdsskole. 36. Kommunal Bebyggelse i Aarhus. 37. Arbejdernes Boligforening. Dustrupgaard. 38. Arbejderboliger opført af Andelsboligforeningen. 39. Arbejdernes Andelsboligforening. En Bygning paa Fasanvej. 40. Andelshuse paa Grøndalsvænge. 41. Samme. 42. Husmandsskole, Odense, Facade. 43. Mad hentes fra Folkekøkken. 44. Et Alderdomshjem. 45. De Gamles Hjem i Aarhus. 46. Samme Facaden. 47. Næstved Alderdomshjem. 48. Gamle til Skovfest. 49. Oplæsning for de Gamle. 50. Gamle paa Skovtur.

Serie M: »Kultur og Oplysning«. 1. Vium Kirke. 2. Roskilde Domkirke. 3. Døbefont i Roskilde Domkirke. 4. Gaasetaarnet i Vordingborg. 5. Fra Klostergaard i Helsingør. 6. Munkestole i Sæby Kirke. 7. Fra Holkenhavn Slot ved Nyborg. 8. St. Peders Kirke i Næstved. 9. Gl. Hus i Køge. 10. Observatoriet »Uranienborg« paa Hveen. 11. Sal paa Frederiksborg Slot. 12. Gang paa Samme. 13. Søjlehal paa Glyptoteket. 14. Marmorsal paa Glyptoteket. 15. Taastrup Banaard. 16. Dommerbolig i Rude (Sydsjælland). 17. Danske Kunstnere i Rom (Constantin Hansen). 18. Billedhugger Thorvaldsen. 19. Maleri af Skovgaard (Allé ved Vognserup). 20. Maleri af Eckersberg (Den Nathansenske Familie). 21. Maleri af Marstrand (Konsul Hage og Hustru). 22. Maleri af Dalsgaard (Lægprædikanten). 23. Maleri af Marstrand (Scene af Erasmus Montanus). 24. Maleri af Otto Bache (Kørerne drives ud om Morgen). 25. Ludvig Holberg. 26. Maleri af Marstrand (Arendses Besøg hos Ewald). 27. H. C. Ørsted. 28. Københavns Universitet. 29. Handelsskolens Bygning i København (Købmandsskolen). 30. Foredragssalen paa Askov. 31. Ryslinge Højskole. 32. Dalum Landbrugsskole. 33. Statsbiblioteket. Læsesalen. 34. Vejen Bibliotek Avisstue. 35. K. F. U. M.'s Bygning i København. 36. Københavns ældste Kommuneskole. 37. En ny Kommuneskole. 38. Samme. 39. En Skolegaard. 40. Et Klasseværelse i en Kommuneskole. 41. Dreng i en Gymnastiksal. 42. Dreng paa en Søba-

deanstalt. 43. Under Brusebadet. 44. En Tegneklasser. 45. En Sløjdskole. 46. Et Skolekøkken. 47. Spisestue paa en Drengeskole. 48. En Skolehave. 49. En Sove-time paa en Kurskole. 50. En Liggehal paa en Kur-skole.

Lysbilledserierne har været ledsaget af Hefter med forklarende Tekster til Billederne, og til Brug ved Fo-revisningen har der været anskaffet 8 Lysbilledappa-rater med Lærredskærme.

II. Prcsseillustrationer.

- A. Til flg. sønderjydske Blade, nemlig: »Flensborg Avis«, »Hejmdal«, »Danskeren«, »Modersmaalet«, »Dybbøl-Posten« og »Løgumkloster Avis« har der i den sidste Tid forud for Afstemningen i I. Zone været sendt Cli-cheer til danske Illustrationer, nemlig:

1. Juletræsfest i Raadhusshallen i København.
2. Ber-linerbørn ved Ankomsten til Københavns Hovedbane-gaard.
3. Karrikaturtegninger: »En bitter Skefuld« (General Foch giver Mutter Germania en Skefuld af en Flaske med Paaskrift »Afstemning«).
4. Danmarks Rigsborg, Christiansborg Slot set fra Stormbroen.
5. Ud-sigt fra Christiansborg Slotstaarn.
6. Christiansborg Slot, Parti fra Slotsfløjen.
7. Partier fra Folketingssa-len.
8. »Hvem holder længest ud«, en grafisk Frem-stilling af Forholdet mellem den danske og tyske Rigs-gæld, 2 Mænd, der bærer hver sin Pengekiste.
9. Det danske Julemærkesanatorium.
10. Sønderjydernes Ankomst til Skovshoved.
11. Københavns Raadhus ud-vendig.
12. Det indre af Københavns Raadhus.
13. Es-bjerg Havn.
14. De danske Folkehøjskoler.
15. Store-bæltsfærgen og Færgelejet i Korsør.
16. Københavns Kommuneskoler.
17. Danske Alderdomshjem.
18. Dan-ske Slotte.
19. Danmarks Højesteret.

Til Brug paa Afstemningsdagen er der tilsendt Bladene Cliche til en Tegning til et Opraab: »Stem for Danmark« (En Danmarksfigur med Danebrog ved en Urne med Paaskrift: Stem for Danmark).

- B. I den sidste Tid forud for Afstemningen i II. Zone er følgende Blade, nemlig: »Flensborg Avis«, »Unser Land«, »Flenburger Annoncenblatt«, »Flenburger norddeut-

sche Zeitung« og »Tondernsche Zeitung« forsynet med Clicheer til danske Illustrationer, nemlig:

1. Københavns Universitet. 2. Regensen og Studenterforeningen. 3. Teknologisk Institut. 4. Carlsberg Bryggerierne. 5. Aalborg Portland Cementfabrik. 6. Glyptoteket. 7. Kunstakademiet. 8. Rigshospitalet. 9. Østasiatisk Kompagni, dets Bygning og Billeder fra Plantagerne. 10. Billeder fra Burmeister & Wains Virksomhed. 11. Polyteknisk Lærestanstalt. 12. Dansk Jernbanemateriel. 13. Billeder fra Det store nordiske Telegrafselekskabs Virksomhed. 14. Billeder fra Det forenede Dampselekskabs Virksomhed. 15. Landbohøjskolen.

III. Billedhefte.

Til Omdeling i II. Zone er udsendt et i 47,000 Eksemplarer trykt Billedhefte: »Dänisches Land und Leben« indeholdende forskellige Illustrationer efter følgende Dispositioner:

1. Beviser for Nordslesvigs Danskhed. 2. Danske Næringsveje. 3. Danske Prospekter.

Fortegnelse over de fra Oplysningskontoret udgaaede kunstneriske Plakater.

1. Skriftplakat i langt, smalt Format, beregnet til Opklæbning paa Telefon- og Telegrafmaster, Træer o. l. Tekst: »Fredstraktaten bekræfter Folkenes Ret til selv at bestemme deres Skæbne. Sønderjyllands Indlemmelse i Prøjsen var en Voldshandling (her findes indtegnet en Pikkelhue), Sønderjyder, I som gik under Aaget, Kræv Eders Ret, Stem Dansk. (Mellem de 2 sidste Ord er tegnet en Due med Oliveblad) Tegnet af Thor Bøgelund Jensen.

Trykt i . . . . . 30,000 Eksp.

2. Et Dannebrogflag med Tekst: »Wenn wieder die Fahne ist weiss und rot, dann ist beendet die bittere Not.« Tegnet af Thor Bøgelund Jensen. Teksten forfattet af Hans Ahlmann.

Trykt i . . . . . 20,000 »

3. Aarstallene 1864—1918 overstreget af et rødt Kryds flankeret af 2 Timeglas. Tegnet af Thor Bøgelund Jensen med Tekst af Hans Ahlmann: »De bød os Trællens fortrykte Kaar, de bød os Krigstiders Sult og Saar, med harmfuldt Hjerter vi sletter ud de onde Aaringers Magt og Bud.«
Trykt i . . . . . 5,000 »
4. Et dansk Landskab med et Dannebrogssflag plantet i Forgrunden. Paa Foden paaskrevet: »Stem dig hjem.« Tegnet af Thor Bøgelund Jensen.
Trykt i . . . . . 5,000 »
5. En Dreng med et Dannebrogssflag i Haanden. Tegnet af Thor Bøgelund Jensen. Plakaten er fremstillet dels med dansk dels med tysk Tekst: »Mor! Stem dansk, Tænk paa mig.« »Mutter! Stimm dänisch, Denk an mich.« Udsendt i 2 Formater, $\frac{1}{2}$ Størrelse og $\frac{1}{4}$ Størrelse.
Trykt med dansk Tekst i $\frac{1}{2}$ Størrelse i 4,750 »
» » tysk » . . . . . 2,750 »
6. En Danmarksfigur (Kvindeskikkelse i dannebrogssfarvet Klædning, bærende et Dannebrogssflag over Skulderen), tegnet paa Baggrund af den tyske Rigsørn uden Krone. Paa den nederste Del af Plakaten er paatrykt: »Nu kalder Danmark paa sine Børn, Farvel for evigt du tyske Ørn.« Tegnet af Thor Bøgelund Jensen, Tekst af Hans Ahlmann.
Trykt i . . . . . 5,250 »
7. Et Hjerter omgivet af en Lænke. Tegnet over Joh. Ottosens Strofe: »Og de troede, at Hjertebaand kan briste, og de troede, at glemmes kan vor Ret . . .«. Tegnet af Thor Bøgelund Jensen. Teksten udpeget af Hans Ahlmann.
Trykt i . . . . . 5,000 »
8. En Bonde med Rive og Plov til venstre og en Smed med Hammer og Tandhjul

til højre, hver paa sin Side af et gyldent Neg. Tegnet over Joh. Skjoldborgs Strofe: »Danmark er et lidet Land, strakt fra Nord til Sønder, har dog Brød til alle Mand, Købstadfolk og Bønder.« Tegnet af Thor Bøgelund Jensen, Teksten udpeget af Hans Ahlmann.

Trykt i . . . . . 5,000 »

9. Hejmdal, blæsende i sin Lur, staaende paa en Bro over en Aa, flankeret til venstre af en dansk Grænsepæl med kronet Vaabenmærke: 3 springende Løver mellem Hjerter: Til højre en tysk Grænsepæl med Vaaben: den tyske Rigsørn uden Krone. Til venstre staar Solen op, medens sorte Skyer drager bort til højre. Paa Foden er paaskrevet: »Vaagn og stem for Danmark«. Tegnet af Rasmus Christiansen.

Trykt i 10,000

10. Danmarkskort: Danmark set i Fugleperspektiv, omgivet af Skyer, der dækker Landene syd for Afstemningsdistriktet. Foroven til højre en Flyvemaskine. Paa Foden er paaskrevet: »Fælles Stamme, fælles Land«. Tegnet af Rasmus Christiansen.

Trykt i . . . . . 2,000 »

11. En gammel Kvinde til højre omfavner en ung Kvinde til venstre paa en Bro over en Aa. Tilvenstre er Dannebrog hejst uden for Længen af én Gaard. For oven og for neden er anført Henrik Pontoppidans Vers: »Det lyder som et Eventyr, et Sagn fra gamle Dage, en røvet Datter, dybt begrædt, er kommet frelst tilbage! Hil dig, vor Moders Øjsten, i Nytdids-Morgenrøde!« Tegning og Tekst er indrammet i en Bøgeguirlande. Tegnet af Professor Joakim Skovgaard.

Trykt i . . . . . 10,000 »

12. Haderslev set fra Dammen med Kirken som Midterparti. Til venstre staar Solen op, til højre drager sorte Skyer bort. Paa Foden er anført som Tekst, omgivet af en Guirlande af Evighedsblomster, omvundet med rødhvide Baand: »Nu kommer den favre Tid, vi ventede saa længe.« Tegnet af Rasmus Christiansen.
Trykt i . . . . . 300 »
13. Portrætter af Fr. Fischer til venstre og J. P. Junggren til højre i 2 Medailloner, over hvilke 2 kronede Vaabenksjolde: til højre 3 springende Løver mellem Hjerter, til venstre 2 springende Løver, bag hvilke 4 Dannebrogspaner er stukket ind mellem Bøgegrene. Under de 2 Medailloner i et slynget Baand anført henholdsvis: »Danske er vi, dansk tænker og føler vi«, og »Der vil tidlig eller sent komme en Dag, da Retten sker Fyldest«. Baandet omslynger Aabenraa Bys Vaaben: 3 Makreller med Murkrone og er tværs over Vaabenskjoldet paategnet: Aabenraa. Paa Foden er paaskrevet: »Stem for Danmark!« Tegnet af Rasmus Christiansen.
Trykt i . . . . . 300 »
14. Byparti fra Tønder, tegnet over Teksten, der er anført med hvide Bogstaver paa en mørk Tavle, hvorpaa forneden er anført Tønders Byvaaben: et Skib. Tegningen og Tavlen er flankeret af Guirlander. Plakaten er trykt dels med dansk Tekst: »Vi stemmer i Friheds og Fredstids Gry tilbage til Danmark vor gamle By,« dels med tysk Tekst: »Geschichte und Heimat ins Herze Dir schrei'n, Deine Stadt war dänisch soll wieder es sein«. Tegnet af Thor Bøgelund Jensen. Trykt paa dansk i . . . . . 175 »
Trykt paa tysk i . . . . . 175 »

15. Den øverste Del af Flensborg Nørreport, bag hvis tavlede Gavl, der vajer et Ilav af Dannebrogflag. Midterpartiet er udfyldt med Flensborg Byvaaben: 2 Løver og et Taarn. Paa Foden er Teksten anført dels paa dansk: »I 1000 Aar var du Danmarks By, du Barn af Danmark, bliv dansk paa ny!« Dels paa tysk (en Strofe af Flensborgforfatteren H. Harries:) »O Dania! Was glüht bei deinem Namen, mir Wang und Bussen durch! Ha! Es ist Dänenstolz, die Liebe zu dir mein Vaterland«. Tegnet af Thor Bøgelund Jensen. Den danske Tekst af Hans Ahlmann.

Trykt med dansk Tekst i	1,000	»
» » tysk » »	1,000	»

ialt: 107,700 Ekspl.

Ovenstaaende Plakater, der er farvelagte, er benyttede saavel i første som i anden Zone med Undtagelse af Nr. 9, der kun er benyttet i første Zone, og Nr. 10, der kun er benyttet i anden Zone, samt de 4 sidstnævnte Plakater, der kun har været bestemt til Benyttelse i Byerne: Haderslev, Aabenraa, Tønder og Flensborg. Plakat Nr. 11, der er oplæbet samtidig i første og anden Zone er først oplæbet umiddelbart før Afstemningen i anden Zone.

Efter Anmodning af Mellemslesvigsk Udvalg har man ladet fremstille Clicheer, der er benyttede i Flensborg til Trykning af 2 ikke farvelagte Plakater:

16. »Gardens Indmarch i Flensborg den 10. April 1848«. (Efter »Felttogene i vore første Frihedsaar« af Frits Holst og Axel Larsen.)
17. 2 Billeder fra Flensborg, set fra Landevejen Nord for Byen. Paa det øverste Billede, der er paatrykt: »Flensburg mit Nordschleswig vereinigt« er Landevejen stærkt trafikeret ned mod Byen. Paa det nederste Billede, der er paatrykt: »Flensburg, wenn es deutsch verbleibt«, er Vejen ubefærdet og afspærret med en Bom, hvor en tysk Grænsevagt i Ro og Mag ryger sin Pipe. Tegnet af Rasmus Christiansen.

Opgørelse over Udgifter vedrørende Oplysningskontorets Separatkonto.

I. Haandbogen.

a. Forfatterhonorarer.

Udg. Ordre

	Kr. Øre	Kr. Øre	Kr. Øre
Nr. 1. Fhv. Kontorchef Berg	150,00		
» 2. Sekretær Aage Sachs	50,00		
» 4. Magister Vilh. la Cour	25,00		
» 5. Sekretær Himmelstrup	300,00		
» 8. » Svend Nielsen	200,00		
» 10. » Aage Sachs	50,00		
» 36. Prof. O. H. Larsen	100,00		
» 37. Højskolelærer Nørgaard	75,00		
» 47. Sekretær Videbæk	75,00		
» 58. Viceskoledir. Svane	30,00		
» 90. Afdelingschef Wegener	50,00	1.105,00	

b. Trykningsudgifter.

Udg. Ordre

Nr. 34. J. H. Schultz A/S	2.894,48		
» 85. J. H. Schultz A/S	4.044,00	6.938,48	8.043,48

II. Flyveskrifter.

a. Trykningsudgifter.

Udg. Ordre

Nr. 29. Middelboes Reproduktionsanstalt	60,45		
» 39. Pressens Illustrationsbureau	104,50		
» 44. Hammerich & Co.	3.329,00		
» 63. Hammerich & Co.	2.365,00		
» 81. Firm. Egmont H. Petersen	6.481,50		
» 86. J. H. Schultz A.-S.	4.709,41	17.049,86	

b. Distribution af Flyveblade.

Udg. Ordre

Nr. 73. St. jur. Markus Haase for Honorar som Oplysningskontorets Repræsentant i Flensborg	300,00		
---	--------	--	--

» 78. St. jur. Markus Haase for Udgifter som Oplysningskontorets Repræsentant i Flensborg	18,64		
» 74. Den danske Landmandsbank for Mk. 3000 til Bladet »Modersmaalet« for Udgifter ved Udsendelse af Følgeblade	225,00		
» 75. Den danske Landmandsbank for Mk. 1.742,15 til Bladet »Danskeren« for do. do.	133,27		
» 77. Den danske Landmandsbank for Overkurs for Mk. 3000 til Bladet »Modersmaalet«	4,50		
» 84. Den danske Landmandsbank for Mk. 512,40 til Bladet »Sønderjyden« for Udgifter ved Udsendelse af Følgeblade	43,26		
» 88. Den danske Landmandsbank for Mk. 2800 til Bladet »Hejmdal« for do. do.	235,20		
» 89. Den danske Landmandsbank for Mk. 900 til Bladet »Dybbøl-Posten« for do.	90,60		
» 95. Dr. Miang som Refusion af Udgifter til Oplysningskontorets Repræsentation i Flensborg i Følge Regning fra Hr. Hans Petersen	140,00		
	<hr/>	1.190,47	
» 84. er et Beløb, der var anvist udover det fornødne, atter taget til Indtægt, nemlig	2,01	1.188,46	18.238,32

III. Lysbilleder.**a. Udgifter til Fremstilling af Billeder.**

Udg. Ordre

Nr. 11. Fotograf Christensen	6,00		
» 12. Fotograf Elfelt	122,45		
» 13. Firm. Budtz Møller	36,00		
» 17. Firm. V. Richter	99,00		
» 18. Fotograf Larsen	40,00		
» 20. Lærer Folke Jacobsen	2,50		
» 30. Kunstm. R. Christiansen	975,00		
» 49. Fotograf Elfelt	1.262,50		
» 50. Firm. V. Richter	800,13		
» 53. Boghdl. Giese	10,05		
» 54. Det kgl. Bibliotek	20,00		
» 56. De danske Statsbaner	16,00	3.389,63	

b. Udgifter til Leje af Billeder.

Udg. Ordre

Nr. 91. Fotorama A.-S.	100,00		
------------------------	--------	--	--

c. Udgifter til Køb af 12 Lysbilledapparater m. v.

Udg. Ordre

Nr. 7. Firm. V. Richter	535,00		
» 21. Fotomagasinet	1.340,00		
» 26. Fotomagasinet	224,00		
» 27. Firm. Kongsbak & Cohn	370,00		
» 51. Firm. V. Richter	132,00		
» 57. Fotomagasinet	50,00	2.651,00	6.140,63

IV. Presse-Illustrationer.

Udg. Ordre

Nr. 32. Kunstm. R. Christiansen	125,00		
» 41. Pressens Illustrationsbureau	1.412,75		
» 68. Pressens Illustrationsbureau	2.159,00		
» 70. Pressens Illustrationsbureau	418,12		4.114,87

V. Billedheftet »Dänisches Land und Leben«.

Udg. Ordre

Nr. 71. Pressens Illustrationsbureau	1.200,00		
» 82. Firm. Egmont H. Petersen	5.335,00		6.535,00

VI. Kunstneriske Plakater.

a. Tegnehonorarer og andre Honorarer.

Udg. Ordre

Nr. 3. Tegner Thor Bøgelund	2.800,00	
» 6. Tegner Thor Bøgelund	100,00	
» 31. Kunstm. R. Christiansen	1.300,00	
» 79. Tegner Thor Bøgelund	400,00	

Det bemærkes, at et i Henhold til Udg. Ordre Nr. 16 og 46. anvist Beløb af Kr. 1000 som Honorar for Deviser til Plakaterne atter er taget til Indtægt, da Forfatteren, Hr. Hans Ahlmann, ikke ønskede at modtage noget Honorar.

4.600,00

b. Trykningsudgifter.

Udg. Ordre

Nr. 40. Pressens Illustrationsbureau	389,40	
» 61. Andreasen & Lachmann A.-S.	28.680,00	
» 66. Firm. Chr. Cato	2.728,00	
» 69. Pressens Illustrationsbureau	641,80	32.439,20

c. Udgifter til Hjælp ved Opklæbning.

Udg. Ordre

Nr. 19. Magasin du Nord A.-S. for 575 Sække	805,00	
» 22. Chefen for Oplysningskontoret for Udlæg iflg. Specifikation	149,50	
» 23. Firm. T. M. Werner for 50 Dus. Pensler, 50 Dus. Børster	1.380,00	
» 24. Den danske Landmandsbank for Mk. 3.562 for 600 kg Klister til Brug ved Plakatopklæbningen	372,30	

» 25. Firm. Egmont H. Petersen for Trykning af Følgesedler	268,00		
» 48. Kultorvets Farvehdl. for 603 Klusterspande m. v.	929.60	3.904,40	40.943,60

VII. Diverse.

Udg. Ordre Nr.

9. Boghdl. Linds Efterf. for 1 Eksp. af Kapers Leksikon til N. Mungard, Keitum	20,00		
14. Boghdl. Linds Eftf. for 1 Eksp. af Kraks Vejviser til Mellemslesvigsk Udv.	18,60		
15. Boghdl. Linds Eftf. for 1 Eksp. af Kraks Vejviser, 2 Eksp. af Kraks blaa Bog til Mellemslesvigsk Udv.	43,50		
28. Gross. Nic. Outzen, Fragtudlæg	63,00		
33. Kunstm. R. Christiansen for Tegning til den skandinaviske Presse	40,00		
35. J. H. Schultz A/S for Forsendelse af »Haandbog for danske Tillidsmænd«	19,75		
38. Pressens Illustrationsbureau for Fremstilling af Clicheer til en Mødeannonce og for Opraab i den skandinaviske Presse om Stemmeafgivning	753,94		
42. Adams Transport Co. for Pakning, Transport, Spedition og Fragtudlæg	1.508,40		
43. Boghdl. Linds Eftf. for 3 Vejvisere, 3 Kraks blaa Bog, 3 Statskalendere til Gaardejer Damgaard, Bramsted	151,60		
45. Firm. Hammerich & Co. for Trykning af Følgeblade	276,90		
52. Red. Lebeck for Udlæg til Porto, Budpenge ved Videreforsendelse	44,15		
55. Adams Transport Co. for Pakning, Transport, Spedition og Fragtudlæg	314,65		
59. Adams Transport Co. for do. do.	384,50		
60. Stiftamtmand v. Stemann for Transportudlæg	180,00		
63. Firm. Hammerich & Co. for Portoudlæg for Forsendelser af Tryksager	38,60		

64. J. H. Schultz A/S for Trykning af Cirkulære om Indsendelse af Lysbilledmateriale	22,19	
65. J. H. Schultz A/S for Trykning af Blanketter til Følgeseddel af Plakater	37,99	
67. Red. Lebeck for Toldudgifter og Transport af Plakater	154,56	
72. Gross. Nic. Outzen for Udlæg til diverse Forsendelser	240,87	
76. Adams Transport Co. for Pakning, Transport, Spedition og Fragtudlæg	582,75	
80. Tegner Thor Bøgelund for Tegning til en Mødeannonce i de sønderjydske Blade	75,00	
83. Firm. Egmont H. Petersen for Forsendelsesudgifter	35,30	
87. J. H. Schultz A/S for Udgifter ved Forsendelser	20,45	
92. Adams Transport Co. for Pakning, Transport, Spedition og Fragtudlæg	159,00	
96. Boghdl. Linds Eftfl. for 4 Eksp. af Vejviseren, Statskalenderen og Kraks blaa Bog, der er sendt til Sønderjylland	212,50	5.398,20

**Vedrørende Afstemningskort over
Sønderjylland.**

Udg. Ordre Nr.

93. Pressens Illustrationsbureau for et Afstemningskort over Sønderjylland	1.805,00	
94. Firm. Egmont H. Petersen for Udgifter vedrørende et Afstemningskort over Sønderjylland	52,00	1.857,00
Ialt:		Kr. 91.271,10

.....

Fra Aabenraa Byting.

Af Thomas Ries.

I.

Blandt de Rettigheder eller Privilegier, som Kong Valdemar Sejer gav vor lille By, da den fik Byret, var uden Tvivl det særlige Ting eller Bytinget noget af det vigtigste. Nu kunde de nye Borgere hos deres egne søge Ret og Retfærdighed, ja selv være med til at dømme derom, eller som det hedder først at skelne, saa at dømme, at »fri eller fælde«, som de kaldte det. Og dette altsammen hjemme i deres egen lille By, paa eget Tingsted, med egen Byfoged, som rigtignok blev beskikket af Kongen. Byfogden var dengang en langt vigtigere Person end senere. En »Borgmester« kendte Borgerne endnu ikke, han kom først i det 15. Aarhundrede, men af deres egen Midte havde de nogle saakaldte Raadmænd, og allerede dengang de fire Mænd af Borgerskabet, der skulde varetage Byens Sager. De blev vistnok valgt blandt Lavs- eller Gildesbrødrene. Byen havde to Broderskaber, St. Knuds og St. Nikolajs, og senere havde man vel ogsaa Kalandbrødrene med deres Kalandgildehus, der senere blev Byens Raadhus, dog først efter Reformationen. Dette Hus laa, hvor Raadhuset endnu ligger. Det var lidt mindre end nu og laa lidt norden for det Sted, hvor helt til ind i det 19. Aarhundrede de fire Byfjerdinger eller Inddelinger af Byjorden eller Byen altid har stødt sammen saa langt tilbage i Tiden, som

Ting- og Bysbøgerne fører os, længe før Reformationen eller »den nye Lære« kom. Det nuværende Storetorv var en aaben, i den ældste Tid vist næppe bebygget Plads, hvorfra der førte en Gade eller Forte mod Vest, en anden mod Øst, ned til Fjorden, en mod Syd ud til Norets Munding, mens den »lange Forte«, den senere Storegade førte over Bygraven (der krydsede Storegade der, hvor nu v. Bergens og Hans Danielsens Huse ligger) Nord paa ud til Ramsherred. Her stødte de fire Byfjerdinger sammen paa denne aabne Plads, der ret var passende til Byens Tingsted under aaben Himmel, »imellem de fire Tingstokke«. Her holdt Byfogden sammen med Byens Raad og de fire Mænd af den menige Borgerstand Ting og Tingsret i hele Borgerskabets Nærværelse. Tinget holdtes hver Mandag lige til den store Brand i Aaret 1610.

Efter Reformationens Indførelse var Huset ikke længere Kalandhus, men blev efter den ny Tids Skik og Brug benyttet som »Raadhus«, og fra den Tid er det, at vi i Tingbøgerne læser Ordene »paa Tinge eller Raadhus«, omend Tingmøderne endnu i lang Tid fandt Sted under aaben Himmel. Ogsaa i Aarene 1610—16 holdtes Tinget paa Grund af Raadhusets Brand 1610 ifølge Tingbøgernes*) Beretning »im gehegenden Gericht« eller paa »en indhegnet Plads«, alt-saa uden for — man har vidst at hjælpe sig. Og selv om vi om Mandagen den 15. Januar 1616 læser, »at man nu i Guds Navn igen afholder Ting paa Raad-

---

*) Tingbøgerne er ført paa Tysk. Forhandlingssproget har imidlertid aabenbart været det danske. Mange danske Vendinger er nemlig let kendelige gennem de tyske Ord, som Byskriveren aabenbart har haft sin haarde Nød med at faa dem klædt i.

huset«, saa kan vi dog se af Tingbøgerne, at den gamle Skik og Brug endnu er uforandret, at Raadhuset kun staar til Raadmændenes Tjeneste og har en Breykiste og et »Prestell« af Træ, hvori Byens Privilegier blev opbevarede, men at Byskriveren ikke en Gang maatte faa et Kammer paa Raadhuset, da sligt paa ingen Maade var fornødent, og at Bytinget efter gammel Skik og Brug stadig afholdtes under aaben Himmel mellem de fire Tingstokke. Maaske hang det sammen med den gamle Tro, som vi møder senere, endnu efter Aar 1600, at naar Ting og Tingsret ikke slaar til, og man ikke kan finde til Bunds i en Sag, saa sætter man sit Haab og sin Tro til Himmelen og venter »et Tegn fra Himmelen«.

At man troede og haabede paa sligt, erfarer vi af Tingbogen for den 9. November Aar 1618, der beretter, at Jørgen Vægters Barn i Lorents Martensens Hus har faaet sin Skade og fandtes død Dagen før Tinget. For at undersøge Sagen har Byfogden sendt fire Mænd til Lorents Martensens Hus, og endnu samme Dag har han i Raadets Nærværelse paalagt Marine »Seerske« at undersøge Sagen. »Med sammenfoldede Hænder har hun saa ved Liget bedt til den kære Gud og lagt sine Hænder paa Liget, at han dog vilde give et Tegn, hvem der var Skyld deri, dog intet Tegn vilde komme«. En paafølgende Tingdag erklærede derpaa de seks Sandemænd, der afgav deres »Togh«, at det nedfaldne Brødtrug var Barnets »Banemand«.

I Aaret 1640 beretter Tingbogen om en lignende Sag, hvor Øvrigheden har spillet den samme Rolle, og ved hvilken Lejlighed Byskriveren endda bemærker, »at det her er gammel Skik og Brug at lade Gud eller Himmelen skue paa den døde«.

Angaaende Sagen beretter Provst Hybschmann først i sin Kirkebog, at en gammel 85-aarig Klejnsmed er kommen hjem fra Kirke og af Sorg over sin uvorne Søn, som under Gudstjenesten i beruset Tilstand havde slaaet nogle Kirkeruder ind, ja endog forstyrret Provsten i hans Andagt og Messe, vistnok var falden død om paa Stengulvet i sin Dørnse. Men om der i Dørnset ellers var forefaldet noget mellem Fader og Søn, en Misgerning, eller en pludselig Død, »disværre«, som man i det Tilfælde altid betegnede det, var der ingen, som med den bedste Vilje kunde sige, selv om man ogsaa var tilbøjelig til at »murmle« derom. Men af denne »Murmelsnak«, som man kaldte det, fremkom saa det følgende i Byens Tingbog og i en Meddelelse til Hans fyrstelige Naade paa Gottorp.

Efter Tingbogen har den unge Karsten Klejnsmed fejret Nytaarsaften med »Gøglerne paa Raadhuset«, har sviret og været drukken den hele Nat, saa at Bytjeneren »ej har kunnet styre ham«. Han »skrablede« eller endog tudede i Bytjenerens Horn og »drev Mikkell med ham«, som selve Mikkell Nielsen tit havde gjort. I denne Tilstand var Klejnsmeden kommen til »Frohkirche« Nytaarsdag og havde her foretaget Attentatet paa Kirkens ny Ruder. Efter denne Gerning og Faderens Død var Karsten Klejnsmed bleven indsat hos Byfogden, dog ej i Stokken under Raadhuset, thi han var »Borgersøn«, og som saadan var han fri for Stokken, saa længe han ikke var dømt. Men »i Jern« havde Byfogden dog for hans »Modvilligheds« Skyld maattet lægge ham. Her sad Karsten Klejnsmed ogsaa den Dag, da hans gamle Fader skulde jordes.

»Med Skolesang og Klokkeklang« er Jordfæstelsen saa gaaet for sig og med Diakon Hr. Jørgen i Spidsen for Ligtoget. Om Provsten er der ikke Tale.

Men Beretningen til Hans fyrstelige Naade siger, at da Ligtoget kom uden for Karsten Byfogeds Hus, standsede Ligtog og Skolesang, ja Klokkeklang, som det her i Byen var Skik, og medens man tog Laaget af Kisten, blev Karsten Klejnsmed i Jern ført til Ligget, »men intet Tegn igennem Blod eller ellers noget paa Karsten Klejnsmeds Skyld eller Uskyld havde vist sig«. Alligevel har man dog sine Betæneligheder og billig Frygt for uden Hans fyrstelige Naades Vilje og Bud at løslade ham af Fængslet, skønt han har stillet Borgen. I Slutningen af Skrivelsen sender Borgmester og Raad »Hans fyrstelige Naade, Hans fyrstelige Naades hjertenskære Gemalinde, den unge Herre og Frøken en underdanigst Hilsen og Reverens«.

Som vi ser, var der meget imellem Himmel og Jord, som ingen af de stakkels Borgere, ja ikke engang Byfogeden, Raadmændene eller »Seersken« kunde tyde, som hverken Tinget eller Fyrstelig Naade kunde blive færdig med, ja som end ikke en 12-Mandsed kunde fri et Menneske for. Maaske hang det sammen med »Signen og Beden« eller Ønsket, »at man skulde faa en Ulykke«, altsammen noget, som stod i Forbindelse med Datidens Kvinder, ganske som om Kvinderne var af det onde. Dette Indtryk faar man allerede i den gamle Skraa i § 34, og at man omkring Aar 1600 endnu maa have været af samme Mening, fremgaar tydeligt nok deraf, at naar der dengang var Tale om »Signen og Beden« eller »Hekseri«, var det altid Fruentimmer, der var de

skyldige. Ligesom det er Fruentimmerne, der i Byens gamle Skraa har en løs Mund og fører hæsleg Tale, hvorfor »de skal bære Kagstene ud af Byen«, det vil sige først staa ved Kagen eller Skampælen og derpaa stenes ud af By, saaledes er det ogsaa Fruentimmerne, som 300 Aar senere for deres Signen og Beden eller Hekseri skal brændes eller stenes til Døde.

Men som Tiden gik, fulgte Folk og Skikke dog med. Selv om det gik op og ned, kan man dog spore det. Og som det gik med Borgerne, gik det lidt efter lidt ogsaa med de stakkels Kvinder med den løse Mund, og Straf og Skik fulgte med. Vi maa regne med den Tid, i hvilken Borgerne levede, hvor »gammel Skik og Brug« sattes højere end ny. Dette viser sig i enhver Henseende. Selv om den nye Lære eller Lutherdommen omkring ved Aar 1526 var kommen her til Byen og lidt senere den saakaldte »Byskole«, blev Folkets og Borgernes Skikke i det store og hele dog de gamle; man huede ikke de nye Skikke.

Det er ud fra dette Synspunkt, man bør søge at forstaa Befolkningen efter Reformationen og Oprettelsen af Byskolen. Befolkningen kunde ikke finde sig tilrette med det nye. Den var endnu for stærkt knyttet til de gamle Institutioner, Anskuelser, Skikke og Vaner, som hverken Provst, Diakon og endnu mindre Skolestuen, ja ikke engang Fyrstelig Naade i Slesvig kunde faa Bugt med og som de, hvilket vil fremgaa af det følgende, selv tildels maatte støtte og holde sig til.

Disse Vaner og Skikke var de gennem deres Forfædre knyttede til i Aar og Dag, ja saa længe nogen kunde huske, baade hjemme og paa Tinge eller »paa

Veje eller Stier«, som de sagde. De var »vandt eller vænnet« til disse Skikke og holdt dem i alle Maader højt, ja agtede dem. Som de var »vandt« til Tinget og dets 12-Mandsed om fornødent, var de vant til »Driktinget« som det første i Aaret, og vant til »Kagen« eller »Skampælen med Jernkæde ved«. Lidt senere var de vant til, at visse Kvinder kom »paa Baalet«. At Tiden førte med sig, at Skampælen blev til en »Gabestok« eller »Stok« og langt senere til noget, som man kaldte »Pranger«, skal indrømmes, men i det store og hele var Skikkene dog de gamle, og selv om man i daglig Tale talte om »Knægt Ruprecht«, saa stod han dog med en »Svøbe« i Haanden.

I lige Maade gik det med den gamle 12-Mandsed og med at »undsige paa Tinge efter fældet Dom«, og — som vi skal se — med, at Kvinderne skulde paa Baalet, ja man hjalp sig med, efter en Domfældelse, at det forlangtes af Sagens Parter, at de fremtidig skulde »holde Haand og Mund«. Retten vidste, at denne »Holden« var meget besværlig.

Fra Aar 1664 afløstes Tingsretten af den nye Ret, Raadhusretten med Borgmesteren som Formand, men den gamle Formaning var endnu iflg. gammel Skik stadig fornøden.

Tingbogen beretter, at »de 24 Mænd« sammen med tre Medlemmer af Raadet dømte den lamme Anna Jørgensdatter og Marine Svennes til Baalet. De havde drevet Hekseri, ja Signen og Beden, og ønsket andre »al Landsens Ulykke«. Dette skete paa Aabenraa Ting 21. Juni 1617.

24 Aar senere, Aar 1641, drejede det sig om Margrete Kok. Hun var en helt forløjet Person, der

i »sin Pine snart havde beskyldt, snart havde friet og ikke var at bygge paa«. I Betragtning heraf vilde man bede Fyrstelig Naade at forskaane Retten »som stakkels Mennesker« for at forfølge denne Sag og »selv overtage Kendelsen«.

Man mærker tydeligt nok, at Tiderne har forandret sig ogsaa i saa Henseende og Borgerne med. Paa Trolddom og Hekseri troede man, som vi skal se, endnu til Provst Arnkiels Tid eller 50 Aar senere, men man holdt hverken af Baal eller Brand, »Mads Faumanns Kone skulde for saadant fra Herrens Bord forvises«.

12-Mandseden, resp. 6-Mandseden for Gildebrødrene, er en Ed, som allerede er omtalt i Byens Privilegier, da Byen fik sin By- og Tingsret i Begyndelsen af det 13. Aarhundrede. Som der allerede dengang har været Forskel paa Kong Salomon og Jørgen Hattemager, har der ogsaa været Forskel mellem Gildebrødrene og sædvanlige Borgere. Medens de sidste skulde værge sig paa Tinge ved 12-Mandsed, det vil sige, at 11 gode, ældre Borgere sammen med den Anklagede som den 12. skulde bevidne, at Anklagede var uskyldig og havde Ret, saa var det for en Lavs- eller Gildesbroder tilstrækkeligt, at han selv sjætte med Ed »friede« sig for at blive »fældet« eller dømt.

Helt ind til Begyndelsen af det 17. Aarhundrede har 12-Mandseden været i Brug paa Tinge, og endnu efter at Fyrstelig Naade, Hertugen, Aar 1606 havde ophævet den, forekommer den flere Gange her paa Tinget som noget, man efter gammel Skik og Brug stadig, trods alle Forbud, holder fast ved, og som Borgerne vistnok har betragtet som en gammel Ret-

tighed, som ikke kunde tages fra dem, og som var langt bedre end Skriveri og Prokuratorkneb.

En Optegnelse i Tingbogen for Mandagen 17. Juli 1626 beretter, at Klaus Struck i Dag med sine 12 Edsfolk har staaet paa Tinge for at fri sig for de Ord, hvormed Peter Decker har beskyldt ham og hans Kone og sværger den Ed »i Peter Deckers Hals«, at det, som han har beskyldt Klaus Struck og Hustru for, var Løgn og »Murmelsnak«, og at det samme gjaldt dem, der sagde det bag hans Ryg, hvortil de 11 Edsfolk med Ed sluttede sig.

Ved et Ting i Aaret 1605, hvor Klaus Organist paa Amtmanden Clement Gadendorps Forlangende har ført Protokollen, fordi den egentlige Tingskriver Peter Knudsen »i selve Sagen var »partisk«, d. v. s. medanklaget, har Klaus Organist tilsyneladende gjort sig Umage for at fremstille hele Forhandlingens Gang i alle Enkeltheder. Efter 9 Ugers eller 9 Tingdages Forløb endte Sagen med, at Anklagede skød sig ind under Fyrstelig Naade i Gottorp og Overretten der, d. v. s. appellerede sin Sag. Anledningen til Sagen var den, at de to Naboer, Kapellan Hr. Jørgen Bentsen og Hans Lorenzen Laygaard, kivedes om en ny Bagerovn, som Kapellanen havde bygget delvis paa Hans Laygaards Grund. Hans Laygaard pukkede paa, at han fra sin Faders Tid havde skriftligt Tingsvidne paa Grunden, udfærdiget af Byskriveren Peter Knudsen. Han tilbød desuden den 3. Tingdag sin 12-Mandsed paa, at det, der stod skrevet i Tingsvidnet, var sandt og maatte tiltrædes af Tinget.

Den fjerde Tingdag mødte paa Foranledning af Amtmanden, trods Byfogdens Ledelse af Tinget,

Amtsskriver Peter Mauritsen paa Tinge, eller som der staar »imellem de fire Tingstokke« og erklærede, at han kom i Fyrstelig Naades Navn for at faa Oplysning om det Tingsvidne, som Hans Lorenzen havde ladet udfærdige ved Byskriveren Peter Knudsen med Lorenz Rebslager som Vidne. Herpaa tog Byfogden 12 Mand til sig, gik med dem alle udenfor Tingstokkene for at raadslaa og kom derpaa med velberaad Sind (wohlberatennen Modes) ind igen og bad om 8 Dages Henstand for sig og Sagen. Men nu appellerede, eller som det dengang hed, »schob« Hans Lorenzen sig med sin Sag og Dom ind under Fyrstelig Naade i Gottorp. Som Følge heraf tog Byfogden af de tilstedeværende Tingmænd 6 til Vidne og spurgte dem, om de nogensinde havde set eller hørt, at han havde gjort Hans Lorenzen Uret eller forholdt ham hans Ret. Han vilde lade Sagen bero til næste Tingdag om 8 Dage. Herpaa svarede og erklærede de 6 Mænd, at de aldrig havde set eller hørt, at Byfogden Kristen Jessen havde gjort Hans Lorenzen Uret, og herpaa vilde de gøre deres Ed, men fordi Hans Lorenzen med haarde Ord og i Djævelens Navn havde udkældt Hr. Jørgen baade hjemme og nu paa Tinge, maatte han bøde til Retten.

Som Følge af de 6 Mænds Vidnesbyrd forblev Sagen ved Aabenraa Byting og blev næste Tingdag igen forhandlet i Amtsskriverens Nærværelse og under Byfogdens Ledelse. Byfogden ledede nok Tingets Forhandlinger, men var udnævnt af Hertugen. Retten bestod denne Dag af Byfogden og 12 Mænd. Efter at Byfogden og de tolv Mænd »var gaaede uden for og med velberaad Sind igen komme ind«, sagde og dømte Byfogden, at eftersom Hans Lorenzen hemmelig og

ikke i Nærværelse af dem, som billigvis skulde have bivaanet det, samt ikke der, hvor saadant skulde ske, men hemmelig i sit eget Hus havde ladet Tingsvidnet skrive og endda senere delvis taget Afstand derfra, saa »sige vi og tale vi allesammen, at Hans Lorenzen heri har handlet falsk og er at dømme til fyrstelig Naades Naade eller Unaade.« Hvad Byskriveren, Peter Knudsen, angaar, da kender vi ham i lige Maade for »felligh« og skyldig, fordi han »von Rechts und Amts wegen« har ladet saadanne hemmelige Tingvidner fare, ja endog har skrevet det. Ligeledes skal vor Medborger Lorentz Rebslager være henfalden til vor naadigste Herres Naade eller Unaade, fordi han med sit Mærke har stadfæstet et saadant hemmeligt Tingsvidne og »svoret det i Magt«, men herefter »punktvis« nægtet det.

Hans Lorenzen havde faaet sin Stævning eller »Stivening« til Tingmødet, men stivnakket, som han var, havde han erklæret til de udsendte 5 Mænd — efter at Amtmandens Fodsvend forgæves havde søgt ham —, at han gerne vilde efterkomme Amtmandens Opfordring, selv om det ogsaa drejede sig om en hel Mils Vej, men han vilde ikke gaa til Tinget eller Retten imellem de fire Tingstokke, hvor han blot vilde finde sine aabenbare Fjender. Derpaa gik de 5 Mænd til Edele Jacobsdatter i Fængslet, som med sin Mund havde vidnet imod Hans Lorenzen, og hun erklærede igen, at hun baade »vilde leve og dø« paa det, hun havde sagt, selv om det skulde være i samme Stund.

Som Følge af Hans Lorenzens »Upsternasighed«, at han til Trods for efter Lov og Lands Ret at være citeret til Tinge, dog ikke var mødt, begærede Peter Amtsskriver næste Tingdag, Exaudi den 11. Maj, et

lovligt Tingsvidne, hvorefter Hr. Jørgen Bentsen udtog 6 Mænd eller Synsmænd til at besigtige sit Bagerhus, som han havde bygget. Dengang boede den nye lutherske Diakon endnu i Broder Peters Vaning*), som laa sønden for »Kirkegangen« med Hans Lorenzen til Nabo imod Syd. Efter Striden med Hans Lorenzen, som efter sit Tilnavn »Laygaard« var Ladefoged paa Amtmandens Ladegaard imellem Brundlund og Hjelm, flyttede Diakonen over paa den østlige Side af Gaden, hvor nu Slagter Petersen bor, thi efter alt at dømme har Hans Laygaard dog haft Medhold hos Amtmanden og Fyrstelig Naade.

Samme Dag, den 11. Maj, stod Lorenz Rebslager for Tingretten, eller som det kaldtes »i Tingstokkene«, og vilde undskylde sig, fordi han havde underskrevet i Hans Lorenzens Hus, men herpaa svarede Peter Amtsskriver: »Ak, min kære, hvad vil det vel sige, her er Tingsvidnet med dit Mærke paa — kan Du se det?« Da svarede Lorenz Rebslager og sagde, at det saa sandt ikke var det »aabne Brev«, som først var bleven skrevet, det kunde han se paa sit Mærke.

Den 24. Maj stod Lorenz Rebslager igen paa Tinge og paastod, at hans Mærke paa det Brev i Hans Lorenzens Hus havde staaet »under« Vidnesbyrdet, medens Mærket i det nu foreliggende Brev var »ovenfor« Det saa han saare godt, endog han hverken kunde læse eller skrive. Og med Peter Knudsens Segl forholdt det sig ligesaa.

Nu gav de 12 Mænd »Last og Klage« paa Peter

---

*) Ordet Vaning, der vel nok stammer fra det tyske Wohnung bruges tilsyneladende om et lille Hus. Af saadanne laa der 5—6 Østen for Kirken mellem »Kirkegangen« og den bredere Vej op til Kirkepladsen.

Knudsens aabne Brev, og som Følge af, at Peter Byskriver under Ed havde underskrevet og forseglet det, »afviste« Borgmester Jens Hansen ham som meddelagtig »i Falskneriet«. Byfogden spurgte derpaa alle, som var til Stede paa Tinget, om der var nogen, som vilde have med saadanne falske Tingsvidner at gøre, hvorpaa de alle som en svarede, at det vilde de ikke. De vilde derfor ikke »staa« eller »være staaendes Last eller Brast« med Hans Lorenzen.

Som Følge af hele Tingets Tilslutning til de 12 Mænds »Last og Klage« over Hans Lorenzens Brev, skrevet af Byskriveren, og efter Lorenz Rebslagers Erklæring med Hensyn til sit Mærke, lod Peter Amtsskriver paa det næste Tingmøde Brevet forelæse, men Hans Lorenzen, som nu var kommen til Stede, erklærede, at det forelæste Brev var en Kopi, medens det Tingsvidne, som han var i Besiddelse af og som Tingfolkene nu kunde »høre læse« af Hans Lorenzen selv, var det rigtige »Hovedbrev«, paa hvilket han selvtolvtte vilde aflægge sin Ed. At saadant rigtigt og efter Sandheden var, derpaa vilde han forud betale 3 Gange 18 Skilling til Retten.

Den samme Dag stod Hr. Jørgen imellem Tingstokkene og forlangte sin Ret af Byfogden over Hans Lorenzen, thi nu var det den femte Retsdag, at han fordrede saadant. Derpaa tilbød Hans Lorenzen Hr. Jørgen »Forlig«, hvilket Hr. Jørgen afslog.

3 Uger senere begærede Hans Lorenzen af Byfogden, at han skulde nævne ham Dag og Tid, da han kunde aflægge sin Ed, men da Byfogden opfordrede ham til at nævne sine 11 Edsmænd, der sammen med ham som den tolvte vilde aflægge Eden, nægtede Hans Lorenzen dette. Efter Lov og Tingsret skulde

Edsmændene være ældre Borgere fra selve Byen. Hvis de ikke var det, kunde Byfogden afvise dem.

Den 4. Juli melder Tingbogen, at Hans Lorenzen med sine 11 Edsmænd har aflagt Eden og at dette er sket paa den Maade, at Hans Lorenzen først har svoret paa sin Sag og derpaa har opfordret de 11 Mænd til at slutte sig til denne Ed og vidne for ham, idet de rejste sig op, han vilde da selv staa inde derfor og være Mand derfor. Men mærkeligt nok, alle Edsmændene havde han taget fra Omegnen, og endnu mærkeligere, Byfogden havde fundet sig i det. Blandt Edsmændene var der en ung Mand fra Hjarup, som paa Byfogdens Forespørgsel, om han selv for sin egen Person havde svoret med Hans Lorenzen, svarede og sagde, at han for sin Faders Person havde aflagt Eden. Amtsskriveren protesterede imod, at Lorenzen ikke havde taget Edsmænd af Borgerskabet.

Overensstemmende med Lov og Ret havde to af Edsmændene, de saakaldte Edshørere, straks bevidnet, at Hans Lorenzen havde aflagt sin Ed »god Tid paa Dagen«, det vil sige nøgtern, »med oprigtige, ærlige, ej forkastelige Mænd«. Til Slut havde Edsmændene ligeledes forlangt et skriftligt Tingsvidne over, at de havde aflagt deres Ed ærlig og oprigtig og »ved god Tid paa Dagen«. Det sidste var vel rigtigt nok, idet de var mødt Kl. 9 paa Tinge, men det udelukkede dog ikke, at Lorens Jepsen fra Søderup og Mikkel Teglmester fra Brunde Skov før Tinget havde været i Kirkeherberget hos Jacob Jessen og ikke mere var »nøgtern Modes«, da de kom paa Tinge, ja, at Lorents Jepsen ved Edsaflæggelsen havde ladet sin løse Mund løbe og sagt, »at han ikke vidste mere

om Sagen end det, Hans Lorenzen havde fortalt ham.« Og Mikkel Nielsen havde været saa ivrig, »ungestümigh« og nærgaaende, at hverken Byfoged eller andre »havde kunnet komme til Gehør«, saa han derfor maatte betale 18 Skilling i Bøde. »Sagte, sinne!«, havde Peter Amtsskriver sagt til ham, »jeg har set Dit Navn i min Herres Register, at Du til Frederik Ahlefeldts Tid for Løgns Skyld paa Tinge har maattet bøde og betale.«

Paa det næste Tingmøde den 13. Juli gav Peter Amtsskriver Hans Lorenzen den Besked, at han skulde have taget nogle Edsmænd fra Byen, men ikke desto mindre forebragte Hans Lorenzen sit Tingsvidne med Erklæring om, at han med 11 »uforkastelige« Edsmænd havde aflagt sin Ed, som de 2 Edshørere, Karsten Hansen og Kristen Wippel, havde bevidnet, og at Karsten og Kristen saadant havde sagt, havde 6 ærlige Mænd givet Tingsvidne paa. Dette sidste lod Hans Lorenzen nu forelæse paa Tinget, og han forlangte nu af Borgmester, Raad og Byfoged, at de nu skulde besegle det. Dette vilde de dog ikke, men vilde først hos Fyrstelig Naade forespørge, om Hans Lorenzens Edsmænd virkelig var »uforkastelige«. Hvis dette var Tilfældet, vilde de besegle Kendelsen, men ikke før, thi 3 Mænd bevidnede og sagde, at de inden Hans Lorenzens Eds-aflæggelse efter Befaling fra Borgmester og Raad havde været hos Hans Lorenzen og sagt ham, at han efter gammel Skik og Brug burde tage sine Edsmænd her fra Byen, af baade lave og høje og først, naar der manglede ham nogle i Tallet, skulde han søge dem i Omegnen.

Efter denne Oplysning har Hans Lorenzen »stante

pede« appelleret eller skudt sig ind under Fyrstelig Naade.

Nu gik Sagen til Gottorp, men til samme Tid meddeler Tingbogen, at 6 Mænd efter Borgmesterens, Raadets og Byfogdens Begæring er gaaede udenfor Tinget med alle som paa Tinget var, har raadslaget og besnakket, om Borgmester og Raad eller Byfogden selv nogensinde eller i denne Sag har været Hans Lorenzen fjendsk eller med Raad og Daad været ham imod, og at 'de 12 Mænd, som havde dømt Hans Lorenzen, paa ingen Maade var beslægtede («versippt») med Hr. Jørgen eller hans Hustru — hvorpaa de »med velbetænkt Modes« var komne ind igen og havde svaret og sagt, at de ikke vidste om noget Fjendskab at sige, ej heller, at Hans Lorenzens Ret skulde ham nægtes eller forholdes.

I Byens Tingbog hører vi ikke mere til Hans Lorenzens Sag, ej heller, hvorledes det er gaaet ham paa Gottorp, men efter al Sandsynlighed har han der »purgeret« eller rensset sig, da han Aar 1607 nævnes i Tingbogen som Sandemand i Byen.

Krigen og Kirkerne i Nordslesvig.

Af Redaktør N. Hansen.

Paa et vist Tidspunkt af Verdenskrigen, i dens Begyndelse, gjorde den Opfattelse sig gældende, at Krigen vilde bevirke en Uddybelse af den religiøse Følelse. Der var jo ikke et eneste Hjem, der ikke følte den Nød og det sjælelige Tryk, som Krigen bragte med sig, der var næppe en eneste Familie, der ikke rantes af de mange Sørgebudskaber fra Felten, som de tyske Tabslister i spaltelange Rubrikker hver Dag spredte ud over hele Landet. Under dette aandelige og timelige Tryk og den Spænding for de bortdragne kæres Liv og Helbred, som hele Befolkningen maatte leve under, var det forstaaeligt, om mangen en, der ellers ikke var Kirkens Gæst, nu søgte Trøst i Trængselen indenfor Kirkedøren. Og utvivlsomt laa der under disse Forhold ogsaa en stor Opgave for dem, der var Menighedernes Sjælesørgere.

Men mange af Præsterne viste kun liden Forstaaelse for denne Opgave, og i fremtrædende Grad var dette ogsaa Tilfældet i de sønderjydske Sogne. De danske Menigheder kunde hverken finde Trøst eller Opbyggelse ved fra Prædikestolen at høre Præsten tale Tysklands Sag og gøre Prædikenen til en halvvejs krigspolitisk og nationalpolitisk Brandtale med Udfald og Skældsord imod Tysklands Modstandere, endda ofte i en meget naiv Form. Eksempler herpaa har jo flere Gange været draget offentligt frem.

Den religiøse Vækkelse, som mange havde ventet at se som en Følge af Krigen, udeblev i Tyskland som andet Steds, og da ogsaa i Sønderjylland. Krigens Resultat i aandelig Henseende blev en Nedgangsperiode, hvor de aandelige og moralske Værdier, efter som det ene Krigsjaar føjedes til det andet, sank i tilsvarende Grad, som Befolkningens materielle Modstandsevne svækkedes.

Som for hele Samfundslivet virkede Krigen for Kirken og det kirkelige Liv kun nedbrydende. Men det var ikke blot i aandelig Henseende, at Kirken led Skade. Eftersom Krigsaarene gik og Mangelen paa Raastoffer stadig blev mere følelig i Tyskland, kom det ogsaa i materiel Henseende til at gaa ud over Kirkerne. Krigsforbruget af de ædlere Metaller var saa enormt, at Kirkerne maatte levere, hvad de var i Stand til af Malm, Tin osv. Kirkeklokkerne blev taget ned og Orgelpiberne ligeledes, for at Metallet kunde anvendes til Kanoner og andre Krigsmaskiner. I det følgende skal der gøres Rede for, hvad Kirkerne i Sønderjylland har maattet afgive af dette Materiale, og hvorledes der delvis allerede er blevet raadet Bod herpaa efter Genforeningen.

Men bortset herfra led Kirkerne i Sønderjylland et uhyre Tab som Følge af Markkursens vældige Nedgang. Kirkekapitalerne — herunder medregnet Præsteembedernes og Degneembedernes Kapitaler — der var meget betydelige, var jo anlagt i Mark. De beløb sig til ca. $7\frac{1}{2}$ Million Mark. Den Værdi, som disse $7\frac{1}{2}$ Million Mark i Øjeblikket har, beløber sig kun til faa Hundrede Kroner.

*

+

+

Kirkeklokkerne.

Ved Borttagelsen af Kirkeklokkerne gik man selvfølgelig frem med nogen Skønsomhed, idet man først tog fra de Kirker, hvor der var flere Klokker, men før Vaabenstilstanden var sluttet, var der dog mange Kirker i Sønderjylland, hvorfra Kirkeklokkeklangen ikke mere kunde lyde ud over Landet og samle Sognets Menighed. En Del af Klokkerne var ført bort, men endnu ikke slaaet i Stykker eller omsmeltede, da Vaabenstilstanden kom, og det lykkedes da i ganske enkelte Tilfælde at faa Klokkerne ført tilbage. Men henimod et halvt Hundrede Klokker var og blev borte.

Det var allerede i November 1918, at en varm-hjertet dansk Mand, Kunsthandler Jørgen Jensen i Aarhus, der var født i Aabenraa, fik den Tanke at foranstalte en Indsamling med det Formaal at skaffe det nødvendige Beløb til Veje til atter at forsyne Kirkerne med de Klokker, som de var bleven berøvede af Krigen. Den Opfordring til Indsamlingen, Hr. Jørgen Jensen offentliggjorde i »Aarhus Stiftstidende«, havde følgende Ordlyd:

»Klokke, ring Fred!«

»Nu bliver Sangens Ord altsaa forhaabentlig til Alvor i en ikke altfor fjern Fremtid, og med en Røst mere højtidelig og klangfuld end nogensinde og noget andet Sted vilde Tonerne runge ud over de gamle danske Sogne dernede — hvis ikke Kirkeklokkerne manglede!

Thi Sønderjyden gav ikke blot sit Blod for Fædrelandet, selve Kirkeklokken sendtes til Fronten, for der at sprede Død og Ødelæggelse i Stedet for at ringe Fred og Ro derhjemme. Hvad var nu smukkere op under Jul, end om vi Sønderjyder her i Danmark — eller heller endnu alle Danske, slog os sammen og sendte Sønder-

jylland nye Kirkeklokker, der skulde ringe Freden og Genforeningen over vort kære Land.

Og kunde Danmark sætte sig et kønnere og synligere Genforeningsminde dernede end disse Klokker, der aarle og silde vilde ringe dansk Kirkeklokkeklang ud over Landet?

Som Sønderjyde har jeg følt Trang til at sende dette Forslag ud over Danmark og henstiller til Blade, Foreninger o. l. at tage Tanken op, saa en Nationalindsamling eventuelt kan tages op.«

Tanken fandt Tilslutning og Støtte i vide Kredse og hos fremtrædende Mænd — bl. a. Prof. H. Nutzhorn, Prof. Vilhelm Andersen, Folketingsmand J. C. Christensen, Rigsdagsmand H. P. Hanssen o. m. fl. — og kort efter aabnedes Indsamlingen i Aarhus. Bidragene strømmede ind. To fødte Sønderjyder i Aarhus, Konsul Chr. G. Hansen og Købmand G o t f r e d Beck, gav Løfte om helt eller delvis at skænke en Kirkeklokke til hvert af deres Fødesogne, Nordborg og Brøns. Men kort Tid efter blev Indsamlingen organiseret som en Landsindsamling, og i København dannedes »Nationalfondet af 1918 til Anskaffelse af Kirkeklokker til Sønderjylland«. I Marts 1919 var Beløbet til de manglende Klokker sikret, idet »Sønderjydsk Fond«, der imidlertid var bleven dannet, tilsagde Restbeløbet paa Betingelse af, at »Nationalfondet« ophørte med Indsamlingen til Fordel for Indsamlingen til »Sønderjydsk Fond«.

Støbningen af de sønderjydske Kirkeklokker overdroges til de Smithske Jernstøberier, hvis Direktør, Hr. C. F. L. Sørensen, tog sig af Opgaven baade med Kærlighed og Forstaaelse. Inskriptionerne til Klokkerne blev forfattet af kendte danske Digtere, og efterhaanden som Klokkerne blev færdige,

blev de sendt til de respektive Kirker. I Slutningen af 1922 var Arbejdet fuldført. Sønderjyllands Kirkeklokker kan alle ringe paany.

Det var et meget betydeligt Beløb, over $\frac{1}{4}$ Mill. Kr., der krævedes til at faa den smukke Tanke gennemført. Efter de Oplysninger, som velvilligt er stillet til Raadighed af »Nationalfondet«, har efterfølgende Kirker i Sønderjylland faaet skænket Kirkeklokker gennem Fondet:

Sogn		Værdi	
Aabenraa	Kirke . . .	10.230,88	Kr.
»	» . . .	6.503,74	»
Aastrup	» . . .	6.539,71	»
Abild	» . . .	5.458,48	»
Adsbøl	» . . .	2.190,99	»
Bov	» . . .	6.488,51	»
Broager	» . . .	10.798,19	»
»	» . . .	6.479,90	»
Brøns	» . . .	7.972,63	»
»	» . . .	5.698,12*)	»
Bylderup	» . . .	2.910,47	»
Døstrup	» . . .	6.073,56	»
Egen	» . . .	6.215,42	»
Emmerlev	» . . .	6.025,86	»
»	» . . .	4.695,37	»
Ensted	» . . .	2.834,09	»
Felsted	» . . .	4.730,61	»
Fjelstrup	» . . .	5.110,28**)	»
Hagenbjerg	» . . .	6.892,66	»
Haderslev Vor Frue	» . . .	7.748,70	»
»	» » »	6.497,95	»
»	» » »	4.662,71	»
»	» » »	3.850,65	»
		136.609,78	Kr.

*) Heraf er 3285 Kr. 13 Øre afholdt af Murermester J. P. Hansen og Grosserer Gotfred Beck, begge af Aabyhøj ved Aarhus.

**) Heraf er 4100 Kr. afholdt af en privat Bidragyder

	Overført . . .	136.609,78	Kr.
Gl. Haderslev	Kirke . . .	6.800,94	»
»	» . . .	5.273,18	»
»	» . . .	4.302,31	»
Haderslev, katolsk	» . . .	5.248,37	»
Hvidding	» . . .	4.443,53	»
Hygum	» . . .	5.640,29	»
Hørup	» . . .	6.841,88	»
Kajnæs	» . . .	6.678,55	»
Løjt	» . . .	5.783,52	»
Rejsby	» . . .	6.586,54	»
Stepping	» . . .	6.179,85	»
Sønderborg	» . . .	14.119,61	»
»	» . . .	9.596,95	»
Tandslet	» . . .	5.782,06	»
Tyrstrup	» . . .	6.296,96	»
Tønder	» . . .	6.865,05	»
»	» . . .	6.119,78	»
Ullerup	» . . .	6.484,13	»
Varnæs	» . . .	6.078,62	»
Vester-Sottrup	» . . .	7.296,03	»
Øster-Højst	» . . .	5.420,30	»

Ialt 44 Klokker til en samlet Værdi 274.448,45 Kr.

For Løgumkloster Kirkes Vedkommende blev der til Krigens Brug borttaget de to store Kirkeklokker. De nye Klokker til denne Kirke bekostes dog af Staten samtidig med Kirkens Restaurering, da Staten ejer Kirken.

Et særligt Forhold fandt Sted med Visby Kirke i Tønder Amt, idet Kirkeklokken paa Afstemningsdagen for 1. Zone den 10. Febr. 1920 revnede under Ringningen. »Nationalfondet« gik da ind paa at lade en af de gamle Klokker fra Haderslev, som blev nedtagen paa Grund af, at der for at tilvejebringe Harmoni mellem samtlige Klokker i Haderslev, maatte støbes helt nye Klokker til samtlige Kirker der, og som

egentlig var bestemt til at skulle omsmeltes, anbringe i Visby Kirke.

Borttagne Orgelpiber.

Ligesom Militærmyndighederne beslaglagde Kirkeklokkerne, saaledes blev ogsaa i en Mængde Kirker Orgelpiberne borttaget, for at Metallet kunde anvendes til Krigsbrug. Det gik ud over baade Prospektpiberne og Lydpiberne, og som Følge deraf blev Orglerne mange Steder ubrugelige. Ganske vist blev der selvfølgelig givet en Erstatning i Markbeløb for Metalværdien, men det fik kun ringe praktisk Betydning. Selv i de Kirker, hvor Erstatningen blev udbetalt før Krigens Afslutning, var der selvfølgelig ikke Mulighed for at faa Orglerne reparerede, fordi Metallet manglede, og mange Steder kom Erstatningen saa sent, at Markbeløbene havde mistet deres Værdi, saa der intet kunde foretages for den udbetalte Erstatning. Som Følge deraf staar der endnu en Mængde Kirker i Sønderjylland, hvor Orglerne trænger til en forholdsvis kostbar Reparation, og da Kirkekapitalerne, som det skal paavises senere, ligeledes er svunden ind til ganske betydningsløse Beløb, har man de fleste Steder endnu ikke faaet Reparationerne fuldført og Orglerne bragt i Stand, men har maattet nøjes med at faa et Overslag over, hvad Reparationerne vil koste. Ialt blev der borttaget Orgelpiber fra 62 Kirker, og kun i 17 af disse er Orglerne bleven helt eller delvis istandsat, hvortil Beløbene delvis skaffedes til Veje ved Laan.

De 62 Kirker fordeler sig ifølge en i Efteraaret optaget Statistik paa de 5 Provstier paa følgende Maade:

I H a d e r s l e v Provsti

blev der borttaget Orgelpiber i følgende 17 Sogne:

Aastrup, Aller, Bjerning, Grarup, Haderslev Frue Kirke, Hammelev, Hjerndrup, Hoptrup, Jels, Jægerup, Maugstrup, Moltrup, Oksenvad, Sommersted, Tyrstrup, Vilstrup, Øsby.

Som Erstatning for de borttagne Piber bliver der ialt udbetalt et Beløb af ca. 4600 Mk., men efter et indhentet Overslag over, hvad Reparationerne vil koste, henhv. har kostet, kræves der et Beløb paa ca. 7000 Kroner.

I T ø r n i n g l e n Provsti

blev der borttaget Orgelpiber fra 9 Kirker:

Agerskov, Brøns, Hvidding, Hygum, Nustrup, Rejsby, Roager, Skærbæk og Toftlund.

Som Erstatning blev udbetalt ca. 2900 Mk., medens Reparationerne vil koste eller har kostet ca. 4000 Kr.

I A a b e n r a a Provsti

er der borttaget Orgelpiber i 11 Kirker:

Aabenraa, Adsbøl, Bedsted, Bjolderup, Ensted, Felsted, Hjordkær, Holebøl, Kliplev, Løjt og Varnæs.

Den samlede Erstatning, der udbetaltes, var ca. 4200 Mk., medens Reparationerne vil koste eller har kostet ca. 6000 Kr.

I S ø n d e r b o r g Provsti

er der borttaget Orgelpiber i 17 Kirker:

Asserballe, Augustenborg, Broager, Dybbøl, Egen, Hagenbjerg, Kajnæs, Ketting, Nordborg, Notmark, Nybøl, Sottrup, Svendstrup, Sønderborg, Tandslet, Ulkebøl og Ullerup.

Som Erstatning er udbetalt ca. 6500 Mk., medens Reparationerne er anslaaet til ca. 11,000 Kr.

I T ø n d e r Provsti

er der borttaget Orgelpiber i 8 Kirker:

Abild, Ballum, Brede, Daler, Døstrup, Emmerlev, Mjolden og Ravsted.

Og som Erstatning er udbetalt ca. 1200 Mk., medens Reparationerne er anslaaet til ca. 3000 Kr.

Der er saaledes for de ødelagte Orgeler i de 62 sønderjydske Kirker blevet udbetalt en Erstatning af knap 20,000 Mk. — der i Øjeblikket svarer til et Beløb, der kan tælles i Ører — medens Istandsættelsen efter Overslaget vil koste ca. 31,000 Kr.

*   *

*

De sønderjydske Kirkers Markkapitaler.

Som allerede omtalt er de sønderjydske Kirkers Kapitaler, hvoraf de betydelige Udgifter til Kirkernes og Præstegaardenes Vedligeholdelse og Istandsættelse o. l. afholdtes, paa Grund af Markkursens Fald svunden ind til intet. At det drejer sig om meget betydelige Beløb, vil fremgaa af efterfølgende Oversigt, der er ordnet provstivis efter indhentede Oplysninger fra Stiftsøvrigheden, og som viser de Kapitaler, der er henlagt henholdsvis til Kirken, Præsteembedet og Degneembedet. Det bemærkes, at for H a d e r s l e v P r o v s t i s Vedkommende er Kirkekapitalerne hovedsagelig samlet i »Haderslev Provstis fælles Kirkekasse«, der ejer et Beløb af 779,482 Mark.

Haderslev Provsti.

Sogn	Kirkens Kapital		Præste-embedets Kapital		Degne-embedets Kapital	
	Mk.	P.	Mk.	P.	Mk.	P.
Aastrup			52042	04	3576	
Aller			59375	70	9263	75
Bjerning.....			10272	75	1261	—
Fjelstrup			87660	64	13439	50
Frørup	462	17			2570	—
Gl. Haderslev			62487	49	15774	05
Grarup			38472	02	3729	50
Haderslev Frue Sogn...	173922	58	2917	-		
Halk			44094	78	1757	64
Hammelev			14841	-	616	16
Hjerndrup			63738	10	1382	66
Hoptrup			72222	90	1425	—
Jels			62182	47	6860	17
Jægerup-Vojens			34706	03	432	41
Maugstrup.....			29627	25	5171	—
Moltrup.....			19622	97	946	75
Oksenvad	4844	50	18096	69	2030	25
Skodborg			81645	89	11855	43
Sommersted			53687	60	7356	21
Starup.....			48353	14	5141	99
Stepping (Frørup).....			74185	19	9525	—
Tyrstrup			76399	38	10798	18
Vedsted			28659	23	2520	30
Vilstrup			3107	29	5957	69
Vonsbæk			52848	65	7165	—
Øsby			74586	70	560	—
Haderslev Provstis fælles Kirkekasse.....	179229	25				
	779482	—				
	958711	25	1165832	90	131115	64

Tørninglen Provsti.

Sogn	Kirkens Kapital		Præste-embedets Kapital		Degne-embedets Kapital	
	Mk.	P.	Mk.	P.	Mk.	P.
Agerskov	5005	29	45364	40	9464	80
Arrild	1822	44	41423	33	9369	53
Bevtoft	1224	13	14609	47	3466	39
Branderup	18549	47	48628	70	5454	25
Brøns	19477	57	61869	77	7063	82
Føl*)	—	—	50058	72	5472	75
Gram*)	—	—	86316	79	4998	14
Hvidding-Rejsby	16848	51	68151	77	—	—
Hygum	42518	69	26873	92	2950	03
Højrup	—	—	—	—	—	—
Lintrup-Hjerting	4641	76	13293	27	81	53
Nustrup	8424	81	72739	04	9015	63
Roager	—	—	—	—	—	—
Rødning	12232	25	65986	49	5306	18
Skrave	7899	37	30293	47	—	—
Skrydstrup	6432	—	50394	14	4882	60
Skærbæk	17440	30	62012	51	7332	98
Spandet	4819	49	13715	—	—	—
Tirslund	897	10	10458	20	—	—
Toftlund	893	21	33716	69	3836	90
Vodder	—	—	—	—	—	—
Østerlindet	17730	13	71603	28	10185	22
	186856	52	867508	96	88880	75

*) Kirken i privat Eje.

Aabenraa Provsti.

Sogn	Kirkens Kapital		Præste-embedets Kapital		Degne-embedets Kapital	
	Mk.	P.	Mk.	P.	Mk.	P.
Aabenraa	76462	26	22117	46	—	—
Adsbøl*).....	5488	65	6709	80	693	14
Bedsted	5363	48	29164	60	5783	49
Bjolderup.....	8006	10	42203	10	10071	90
Ensted	8524	36	45375	22	7979	34
Felsted	6802	20	82399	80	15448	25
Hellevad-Egvad	1566	34	8326	72	2066	03
Hjordkær	7434	85	72527	95	12620	55
Holebøl.....	—	—	40992	27	7438	90
Kliplev	66845	35	51389	04	—	—
Kværs	5741	30	48741	33	7729	18
Løjt.....	23793	25	98507	46	4059	81
Ringenæs.....	2592	32	16430	83	3577	01
Ris.....	6416	30	83794	44	15299	26
Uge.....	21245	30	13861	12	5183	58
Varnæs.....	2175		56227	97	5538	33
Øster Løgum.....	3679	54	82034	92	8249	69
Bov	7378	02	70723	99	12393	03
	259514	62	871528	02	124131	49

*) Kirkerne i Adsbøl og Graasten Statsejendom.

Sønderborg Provsti.

Sogn	Kirkens Kapital		Præste-embedets Kapital		Degne-embedets Kapital	
	Mk	P.	Mk	P.	Mk.	P.
Asserballe	33101	70	46936	56	5632	—
Augustenborg*)	—	—	22374	92	—	—
Broager	35592	60	126724	90	7310	27
Dybbøl**)	34083	—	59737	19	11052	11
Egen	—	—	—	—	—	—
Hagenbjerg	77229	99	66980	75	9408	52
Hørup	35565	87	66642	31	6504	25
Kajnæs	9054	64	58040	70	1429	59
Ketting	33208	50	48684	62	—	—
Lysabild	42874	51	64628	17	9071	09
Nørdborg	35725	14	55873	38	1585	86
Nøtmark	46736	74	52436	85	—	—
Nybøl	10077	84	46314	38	6691	42
Oksbøl	33459	14	35722	88	8472	77
Sottrup	118366	65	41288	62	9804	97
Svendstrup	37359	88	55656	53	3450	—
Sønderborg	96517	46	—	—	—	—
Tandslet	31656	10	68429	38	3018	16
Ulkebøl	44729	26	68301	41	4622	34
Ullerup	34717	50	41513	70	7751	76
	760056	52	1026287	25	95805	11

*) Kirken Statsejendom.

**) Kirken i privat Eje.

Tønder Provsti.

Sogn	Kirkens Kapital		Præste-embedets Kapital		Degne-embedets Kapital	
	Mk.	P.	Mk.	P.	Mk.	P.
Abild.....	41748	81	72625	11	9200	—
Ballum*)	—	—	29804	98	—	—
Brede	16488	38	63895	82	4708	—
Burkal	—	—	—	—	—	—
Bylderup	3400	—	800	—	—	—
Daler	7134	43	15131	42	2685	75
Døstrup	30571	79	53802	45	14702	52
Emmerlev*)	—	—	21148	03	—	—
Hjerpsted	10041	84	10953	56	3822	43
Hostrup	5284	53	44763	18	5352	50
Højer.....	5566	—	28372	—	471	37
Højst	4309	75	51700	30	7592	53
Løgumkloster**)	3549	51	21953	98	1657	65
Mjolden	11231	55	34569	32	2590	94
Møgeltønder*).....	6880	50	38440	91	4800	—
Nørre Løgum	2632	17	37360	38	1104	45
Randerup.....	3982	87	8751	43	—	—
Ravsted	10772	21	49007	61	10329	51
Rømø	25517	47	7805	67	—	—
Skast.....	3782	48	14916	25	—	—
Tinglev	38152	28	43677	54	8053	63
Tønder	173030	42	11784	98	—	—
Udbjerg	—	—	—	—	—	—
Visby	4098	15	9604	21	—	—
	403175	14	670869	13	77071	28

*) Kirken i privat Eje.

**) Kirken Statsejendom.

Det samlede Beløb for alle 5 Provstiers Kirkekapitaler i Mark bliver saaledes:

		Kirkens Præsteembed. Kapital Mk.	Degneembed. Kapital Mk.	Kapital Mk.
Haderslev	Provsti	958.711,25	1.165.832,90	131.115,64
Tørninglen	»	186.856,52	867.508,96	88.880,75
Aabenraa	»	259.514,62	871.528,02	124.131,49
Sønderborg	»	760.056,52	1.026.287,25	95.805,11
Tønder	»	408.175,14	670.869,13	77.071,28
		2.573.314,05	4.602.026,26	517.004,27

Disse store Markbeløb svarer, efter Markkursens enorme Fald til ganske betydningsløse Kronebeløb, der oven i Købet svinder i Værdi for hver Dag, der gaar.

Det fremgaar heraf, at de sønderjydske Kirker i Øjeblikket er meget vanskeligt stillede i økonomisk Henseende, og at de ikke har de nødvendige Midler til Raadighed til at afholde de Udgifter, som Kirkerne og Præstegaardenes Istandsættelser kræver. Af mindre Betydning er det — selv om det naturligvis er et overordentlig føleligt Tab — at Præsteembedernes og Degneembedernes Kapitaler er svunden ind til ingenting, da Lønningsudgifterne nu falder ind under den almindelige Landsligning. Men for om muligt at bøde paa det store Tab, Kirkens Kapital, 2.573.314 Mark, har lidt, er der af Stiftsøvrigheden gjort Skridt til at forsøge at faa disse Kapitaler renteregulerede i Lighed med den Valutagodtgørelse, der ydes velgørende Stiftelser, Legater osv. Opnaaes en saadan Renteregulering ikke, maa de nødvendige Midler bringes tilveje ved en Forøgelse af Kirkeskatten, der i Forvejen tynger forholdsvis haardt paa Menig-

hederne. Det er i denne Henseende betegnende, at der fra adskillige Sogne er meddelt, at man ikke har kunnet foretage Istandsættelserne af Orgelerne, fordi man ikke har ment at kunne sætte Kirkeskatten højere op.

Tysk politisk og kulturelt Arbejde i Nordslesvig.

I.

Af Redaktionssekretær Harald J. Rud, Aabenraa.

»Vi ønsker som bekendt en hensynsløs Undertrykkelse af Danskertaget og dets hele Organisation, Aviser, Foreninger og Forsamlingshuse med indbefattet, og anser Undtagelseslove for at være uundgaaelige«.

»Schleswigsche Grenzpost«, Maj 1913 efter Landdagsvalget.

Set paa Baggrund af Vilkaarene for Danskhedens politiske og kulturelle Arbejde i Preussertiden, ikke mindst i Køllerpolitikens Tid, er det gyldne Betingelser, der fra dansk Side bydes Tyskerne som nationalt Mindretal indenfor Danmarks Riges Grænser. Der har været og er stadig i alle betydende danske Kredse fuldkommen Enighed om at fastholde denne Friheds-Politik overfor det tyske Mindretal, — ikke blot fordi det stemmer overens med vort Fædrelands gamle, liberale Traditioner om frit at tænke, tro og tale, men ogsaa fordi vi bedre end nogen anden kender Resultaterne af to Menneskealdres Voldspolitik, øvet med alle et stort og mægtigt Riges Vaaben mod det lille danske Mindretal mellem Kongeaa og Flensborg Fjord.

Under de nuværende Forhold kan man sige sig selv, at Tyskerne ikke vilde være sene til at ud-

nytte den Frihed, de knap har vidst, hvad var, og efterhaanden, som de faar sig samlet efter den, trods alle store Ord, knusende Dom, Afstemningsdagen den 10. Februar 1920 beredte dem, ser vi deres Organisationer gro frem, antage fastere Former og — for visse Deles Vedkommende — udføre et endog overordentlig stort og intensivt Arbejde for at holde Fodfæstet, og det burde være mere end Privatmands Op-gave at følge dette Arbejde i dets Udvikling i disse betydningsfulde Overgangsaar.

Det tyske Arbejde i Nordslesvig har hidtil holdt sig indenfor følgende Rammer:

- 1) Politisk Organisation,
- 2) Kirke og Skole,
- 3) Ungdomsarbejde,
- 4) Foredrag, Kunst, Teater og Underholdning,
- 5) Biblioteker,
- 6) Landbrugsorganisationer,
- 7) Tilknytning til og Støtte sydfra.

Man ser allerede her, at Formerne for en Del svarer til vore egne fra gamle Dage, men Virke-maaden er under de vidt forskellige Forhold en ganske anden, og af det følgende vil det ses, at Tyskerne hidtil har sat Størstedelen af deres Arbejde ind paa tre Omraader, Skolen, Foredrag, Underholdning og Ungdomsarbejdet, bortset naturligvis fra den politiske Indsats ved Valg. Som Forholdene i Tyskland har udviklet sig, med stadig synkende Markkurs i Udlandet, har Tyskheden i Nordslesvig især i den første Tid mærket en meget betydelig Afgang ved Udvandring, hvor tyske Ejendomsbesiddere har solgt og købt sydpaa. I det sidste Aar er denne Udvandring dog saa godt som standset, og til Dels ved den tyske

Organisations Hjælp, søgt draget nordpaa igen. Ved Markens Fald har Tyskheden lidt under, at den økonomiske Hjælp sydfra er svunden ganske betydeligt ind. Til Gengæld har den haft en meget stor Fordel ved, at den billige Mark har virket som Drivfjeder for Ungdommens Uddannelse paa tyske Læreanstalter, Universiteter, Højskoler, tekniske og Handelsskoler, Besøg af tyske Kunstnere, Foredragsholdere osv. Her har Valutaen begunstiget Tyskernes Arbejde i meget betydelig Grad.

Paa Grundlag af den Kontrol med det tyske Arbejde paa de forskellige Omraader, som er mulig gennem de tyske Aviser i Nordslesvig og paa anden Maade, skal jeg i det følgende opgøre, hvilke Organisationer der findes nordfor Grænsen, og hvorledes deres Virksomhed er.

1. Politisk Organisation.

a. Presse.

Som altid er Pressen et meget væsentligt Led i Arbejdet. Den er det daglige Bindeled mellem Tyskerne indbyrdes, og, som naturligt er, blevet Agitationscentre i den daglige Paavirknings- og Efterretningstjeneste.

Bladkontorerne har i de sidste Maaneder inden Optionsfristens Udløb agiteret for Option for Danmark som officielle Underkontorer for »Schleswig-Holsteiner Bund« i Flensborg og er sikkert ikke uden Skyld i, at Antallet af Optanter for Danmark er bragt op til 2631 Optionserklæringer (Hovedpersoner) med Husstand omfattende 5232 Enkeltpersoner. Bladene har endvidere været Mellemed for tyske Organisationer til Hjælp for »Nordschleswigsche Flüchtlinge«, og (f.

Eks. i Aabenraa) udbetalt Forskud til saadanne.

Der findes følgende Blade:

»Neue Tondersche Zeitung« (Undertitel: »Deutsche Tageszeitung für Nordschleswig«), Tønder. I Redaktionen Jacob Bödewadt, H. Hamann, L. Christensen, fast Medarbejder Folketingsmand Pastor Schmidt. Aflægger »Südtondersche Zeitung« i Nibøl.

»Apenrader Tageblatt« (Undertitel: »Deutsche Zeitung für Nordschleswig«), Aabenraa. I Redaktionen Dr. Jul. Kähler, Chr. Jessen. Aflægger »Haderslebener Zeitung« (Bogtrykker Wilh. Schütze.)

»Sonderburger Zeitung« (Undertitel: »Sønderborg Avis«), Sønderborg. I Redaktionen E. Kühler.

De to sidste Blade udgiver, dels for at holde Forbindelsen med bortflyttede Tyskere, og dels for at bringe Agitationen ned i Tyskland, Bladene som »Apenrader Blatt« og »Sonderburger Nachrichten« til meget billig Pris (efter den faldende Kurs fra 4 Mark til 5000 Mark maa-nedlig).

Som Bilag følger en Gang ugentligt et af følgende Blade »Unsere Heimat«, »Die Schleswig-Holsteinische Jugend«. (Disse Blade trykkes sydfor Grænsen, under Redaktion af Iven Kruse. Ansvarlig nordfor Grænsen: Fritz Christensen, Aabenraa.) »Schollensegen«, (Tønder) »Heimatblätter« (Sønderborg, gaaet ind Nytaar 1923). I Maj 1922 er oprettet Hjemstavns-Tidsskriftet »Nordschleswig« (Verlag: Kiel-Tondern), der skal vise, »at vi tyske Nordslesvigere er sikre paa vor Vej og vor Sag.« Tidsskriftet udgives fra April 1923 paa »Nordmark-Verlag Tondern-Niebull«, og trykkes i Tønder.

b. Politiske Organisationsformer.

Hovedsædet for de tyske Organisationer er Tønder, hvor Fællessammenslutningen »Kreisgeschäftsstelle der deutschen Verbände« har sit Sæde, med særligt Kontorlokale indtil Nytaar 1923 i Storegade 6, derefter i Spikergade 22.*). (Sml. vort danske Arbejdersekretariat).

Fast Annonce i tyske Blade.

---

*) »Schleswigscher Wählerverschein, Tondern, Grossestrasse 6, Parterre, erteilt Auskunft in Rechts- und Wirtschaftsfragen. Sprechstunde Vorm. 10—12.«

Denne Hovedorganisation har afholdt stærkt besøgte Aarsmøder i Aabenraa 15. og 16. April 1921, i Tinglev den 30. April 1922 og i Haderslev 16. og 17. Marts 1923.

Den politiske Hovedorganisation er »Schleswiger Wählerverein«, Hovedkontor i Tønder, Leder og Kasserer Dr. Jes Jessen, før Stolte-lund, (fra Nytaar 1923 flyttet til Flensborg). Kredsforeninger: Haderslev Amt (Rektor Carstensen, Haderslev. 3. Juli 1922 valgtes Gdr. Hansen, Fuglsang, til Leder af »Kreisverband Hadersleben.«) Aabenraa Amt (Skibsreder Jac. Jebsen, Aabenraa). Sønderborg Amt (Klejnsmied Rochler, Sønderborg). Tønder Amt (Løjtnant Jac. Nissen, Tinglev).

En Række Sogneforeninger er spredt ud over Landet Rødekro, Løjtkirkeby, Klovtoft, Højer, Ravsted, Klipleve, Bov, Kollund, Løgumkloster, Tinglev, Graasten, Broager, Nordborg osv.

Disse Lokalforeninger virker ikke som udelukkende Vælgerforeninger. Deres Arbejde bestaar sammen med Skoleforeningens Afdelinger, Ungdomsforbund og lignende, i Arrangementet af »Tyske Aftener«, »Vaterländische Abende« og Dilettantkomedier, etc. (se senere). »Neue Tondernsche Zeitung« skildrer i en Artikel (April 1921) Virksomheden i følgende Ord:

»Alle Deltagere gaar sjæleligt styrkede til deres nationale Arbejde efter den tyske Arbejds- og Offerviljes kraftigt erklærede Endrægtighed«.

Ved Folketingsvalget i 1920 var følgende tyske Kandidater opstillet: I Haderslev: Gaardejer Koch, Mariegaard, i Aabenraa: Gæstgiver Wismar, i Sønderborg: fhv. Rektor Koopmann, i Løgumkloster:

Gaardejer Schmidt, Rishjarup, i Tønder: Pastor Schmidt. I Foraaret 1923 har »Schleswigscher Wählerverein« paabegyndt Opstillingen af Folketingskandidater til Valget 1924. Pastor Schmidt opstilledes for alle 7 Folketingskredse som Nr. 1.

Som Led i det politiske Arbejde maa endvidere nævnes de aarlige Sommermøder for hele Nordslesvig med Folkefester, »Heimatsfeste«, m. m.

En Opgave af politisk-økonomisk Art har Vælgerforeningen haft med at uddele Indførseltilladelser for Heste til Landbrugskammeret i Kiel og for Græs kvæg til Marsken sydfor Grænsen. I »Neue Tondernsche Zeitung« 24. April 1922 læses følgende:

»Da die Einfuhrgenehmigung von Vieh nach Deutschland auf Schwierigkeiten stösst, erklärt sich die Geschäftsstelle des Schleswigschen Wählervereins bereit, Anträge ihrer Mitglieder zu sammeln und weiter zu geben. Es ist eine Bescheinigung des Gemeindevorstehers in Deutschland darüber beizubringen, dass der Antragsteller eigene oder gepachtete Weiden in der betr. Gemeinde hat, ferner eine Bescheinigung des Vertrauensmanns des Schleswigschen Wählervereins über die Mitgliedschaft. Antragsformulare sind bei den Vertrauensmännern und in den drei deutschen Zeitungen Nordschleswigs zu haben.«

Efter en Opgørelse (fra tysk Side) var i 1922 4000 Kreaturer udført til Græsning. Afgiften, 10 Kr. pr. Kreatur, tilfaldt de tyske Organisationskasser. Med Hensyn til Udførsel til Græsning er der kommet overenskomstordnede Forhold i Foraaret 1923. Derimod har den tysk-politiske Organisation stadig Andel i Landbrugskamrets Opkøb af Heste (Avertering i tyske Blade etc.) I Februar 1922 gaves Tilladelse for 300 Heste, i Februar 1923 formentlig betydeligt flere.

En ny Opgave proklameredes umiddelbart før Jul 1922 i et »Aufruf zur deutschen Selbsthilfe« for »at bevare vort tyske Liv og vore Børns tyske Opdragelse«. Opgaven foresloges løst, som en Selvbeskatning: »Wenn jeder wenigstens 1 pCt. seines Jahreseinkommens gibt — aber auch nur dann — ist die Fortführung unserer Arbeit gesichert«.

Opraabet var underskrevet af:

Sønderborg Amt:

S. Bock, Skellegaard, Hansen, Midtskov, Hynding, Gammelgaard, C. H. Schmidt, Oksbøl. Alexandersen og Chr. Rasmussen, Sønderborg.

Aabenraa Amt:

Schmidt, Hovslund. Schmidt, Øster Terp. Sievers, Volmerstoff, Thaysen, Tummelbjerg, Jebsen, Aabenraa.

Haderslev Amt:

Cl. Juhl, Breidablik. A. Diederichsen, Lauesgaard. Bruhn, Bejerholm. Thaysen, Vildfang. S. Erichsen, Haderslev.

Tønder Amt:

Schmidt-Wodder, Medlem af Folketinget. P. Riggelsen, Højer. Wilh. Dethleffsen, Ladegaard. P. Bødewadt, Tønder. Heinr. Schröder, Tønder, Th. Lorenzen, Vraagaard, P. Johannsen, Tinglev. Andr. Jacobsen, Ravsted.

Fra Aarsmødet i Haderslev 16.—17. Marts 1923 refererer »Neue Tondernsche Zeitung«, at Selvbeskatningen har indbragt »saa store Summer, at man med Tillid til Fremtiden tror at kunne fortsætte det Arbejde, der hidtil er gjort«.

Tyske Forsamlingshuse (»Deutsches Haus«) findes i Aabenraa (det tidligere Teater) i Sønderborg (»Haus Adalbert«), i Haderslev (»Bürgerverein«), i Tønder indsamles til et tysk Forsamlingshus, i Graasten (»Deutsches Haus«, Privatskole). I Febr. 1923 er købt Ejendom i Rødding.

Iøvrigt skal om det politiske Arbejde kun brin-

ges en Oversigt over de talmæssige Resultater fra de Valg, hvor Tyskerne er optraadt som politisk Parti.

Afstemningen 10. Februar 1920 (hele Nordslesvig)

Danske	Tyske
Stemmer 75,431	Stemmer 25,329
pCt. 74,88	pCt. 25,12

Folketingsvalget 21. September 1920.

Danske	Tyske
Stemmer 44,790	Stemmer 7,505
pCt. 85,65	pCt. 14,35

Fordelt efter Folketingsvalgkredse:

Afstemning 10. Februar 1920.	21. September 1920.
Rødding 10,0 pCt. tyske St.	2,7 pCt. tyske St.
Augustenborg 12,7 » » »	5,2 » » «
Haderslev 24,6 » » »	12,6 » » »
Tønder 30,3 » » »	17,9 » » »
Løgumkloster 32,9 » » »	22,0 » » »
Aabenraa 33,1 » » »	22,5 » » »
Sønderborg 36,7 » » »	19,4 » » »

A m t e r n e.

Medlemmer af Kredsagene, valgt efter Revolutionen Marts 1919:

	danske	tyske
Haderslev	21	2
Aabenraa	16	4
Sønderborg	18	2
Tønder	12	5

Medlemmer, valgt ved Amsraadsvalgene 1922:

	danskbrgl.	Soc.	tyske
Haderslev Amt	15	1 (d)	1 (fra Byen)
Aabenraa Amt	10	3 (d)	1 (fra Byen)
Sønderborg Amt	12	3 (1 t f. Byen)	0
Tønder Amt	14	0	3 (2 fra Byen)

B y e r n e.

Oversigt over Stemmetallene fra Valgene i de sidste Aar:

Haderslev.

	danske St.		soc. St.		tyske St.	
	%		%		%	
Rigsdagsv. 1912	777	35	334	15	1141	50
Byraadsv. 1919	2699	52	933	18	1596	30
Afst. 10. 2. 1920	4006	63	—	—	2314	37
Folketingsvalg 1920	2232	49	1392	31	912	20
Byraadsvalg 1922	1953	47	1223	30	948	23

Aabenraa.

	danske St.		soc. St.		tyske St.	
	%		%		%	
Rigsdagsv. 1912	374	26	305	21	782	53
Byraadsvalg 1919	1649	48	596	17	1198	35
Afst. 10. Februar 1920	1793	49	—	—	1845	51
Folketingsvalg 1920	1019	38	644	25	989	37
Byraadsvalg 1922	1059	41	651	25	871	34

Sønderborg.

	danske St.		soc. St.		tyske St.	
	%		%		%	
Rigsdagsvalget 1912	296	24	302	24	605	52
Byraadsvalg 1919	1438	42	624	18	1382	40
Afst. 10. Februar 1920	1680	50	—	—	1682	50
Byraadsvalg 1920	704	46	330	22	473	32
Folketingsvalg 1920	1277	34	867	35	401	31
Byraadsvalg 1922	934	39	838	35	612	26

Tønder.

	danske St.		soc. St.		tyske St.	
	%		%		%	
Rigsdagsvalg 1912	80	9	113	13	687	78
Byraadsvalg 1919	391	19	329	16	1304	65
Afst. 10. Februar 1920	596	27	—	—	1654	74
Folketingsvalg 1920	549	33	288	18	805	49
Byraadsvalg 1922	538	33	253	15	857	52

II. Kirke og Skole.

a. Kirke.

Paa kirkeligt Omraade har Tyskheden ikke behøvet at være saa virksom, dels under Hensyn til de Rettigheder, den danske kirkelige Lovgivning byder

det tyske Mindretal, dels fordi ca. 40 tyskuddannede og tildels tysksindede Præster vedvarende sidder som Sognepræster i Folkekirken, særlig i den sydlige Del af Landet, og som saadanne støtter Tyskhedens Arbejde, bl. a. ved Skoleundervisning, udover det ved Loven givne. Pastor Nielsen, Haseldorf (før i Ris), opgør i »Die Landeskirche« (3. December 1921) Antallet af tyskuddannede Præster til 34 foruden nogle Missionærer, der beklæder Præsteembeder. Antallet er ialt 45, deraf i Tørninglen Provsti 5, i Haderslev Provsti 8, i Aabenraa Provsti 11, i Sønderborg Provsti 9 og i Tønder Provsti 12. Men i dette Antal er ogsaa de dansksindede medregnet.

I Henhold til den danske Lovgivning holdes der tyske Gudstjenester følgende Steder:

I Tørninglen Provsti: Rødding.

I Haderslev Provsti: Haderslev, Gl. Haderslev, Jels og Oksenvad.

I Aabenraa Provsti: Aabenraa, Løjtkirkeby, Ris, Graasten, Bov, Holebøl og Ringenæs.

I Sønderborg Provsti: Sønderborg, Broager, Nordborg og Augustenborg.

I Tønder Provsti: Tønder, Udbjerg, Abild, Hostrup, Burkal, Tinglev, Løgumkloster, Nr. Løgum, Ravsted, Bylderup, Højer, Ø. Højst.

Det private, tyske Arbejde indenfor dette Omraade er derfor hidtil holdt indenfor beskedne Rammer. Bestræbelserne er gaaet ud paa at faa tyske Præster sydfra op til Gudstjenester og Møder; saaledes har Pastor Bracker, Breklum, flere Gange prædiket (f. Eks. Burkal, Aabenraa), Pastor Boyens, Humptrup (Burkal), Generalsuperintendent Kaftan (Aabenraa 1922). I Aabenraa leder Provst Bade »Jungfrauenverein« og »Apen-

rader Musikverein«, der medvirker ved Kirkekoncerter. I Sønderborg »Jungfrauenverein« —. Pastor Schmidt har adskillige Gange holdt Prædikener (Kollund, Ravsted). Fra Løgumkloster og Øster Højst er (Maj 1922) indgivet Andragender med 700 Underskrifter*) til Ministeriet om Ansættelse af en tysk Præst. Fra Tinglev er (Juni 1922) af 530 Vælgere og Halvdelen af Kirkerepræsentantskabet*) fremsat Krav om en tysk Præst, samt om dobbelt saa mange tyske Gudstjenester (30), som før Krigen. I Marts 1923 blev ved fhv. Rektor Koopmann og Løjtnant Jac. Nissens Foranledning oprettet den første tyske Frimenighed sorterende direkte under den slesvig-holstenske Landskirke med cand. theol. Fritz Gottfriedsen, Søn af tidl. Provst G. i Nustrup, som Præst, i Februar ordineret i Tyskland som Vandrepræst for de tysktalende i Nordslesvig. Paa de tyske Organisationers Fællesmøde i Haderslev 16. og 17. Marts 1923 aflagde Formanden for det tyske, kirkelige Udvalg, Løjtnant og Krigsinvalid Jac. Nissen, Tinglev, Beretning om den tyske kirkelige Bevægelse, der »snart vil gøre sig offentlig bemærket«. Søndag den 29. April 1923 indsattes Pastor Gottfriedsen i Tinglev af Generalsuperintendent Dr. Petersen, Kiel. Tinglev Sangforening under Organist Sprengers Ledelse deltog i Festen, der sluttede med fælles Kaffebord paa den tyske Højskole. Samtidig er Pastor Boyens, Humptrup, ansat som Hjælpe- og Vandrepræst ved Menigheden. Endnu en Frimenighed forberedtes i Løgumkloster.

---

*) efter tysk Opgivelse.

Ved Valgene til Menighedsrepræsentationerne, (henholdsvis Kirkekollegium og Menighedsraad), opnaaedes følgende Mandattal:

	Novbr. 1920		Novbr. 1922		
	d.	t.	d.	soc.	t.
Haderslev	21	9	8	3 (d)	4
Aabenraa	9	9	7	1 (d)	5
Sønderborg	6	6	7	2 (d)	5
Tønder	7	8	4	2 (1d.1t.)	5
Graasten	8	2	6		1
Løgumkloster	8	4	5		2
Tinglev	6	6	5		3
Højer	3	6	2		5
Jejsing-Hostrup	7	5	4		2
Holebøl	9	3	5		2
Bov	7	5	5		3
Ravsted	8	4	5		2
Bylderup	9	3	4		2
Burkal	7	5	3		4

b. Skolearbejdet.

Skolearbejdet ledes af »Deutscher Schulverein für Nordschleswig«. Formand indtil Aarsmødet 17. Marts 1923 Pastor Schmidt, derefter tidligere Rektor i Sønderborg Koopmann, nu i Tinglev, hvor ogsaa Hovedledelsen har Sæde. Underafdelinger: Haderslev Amt (fhv. Rektor Carstensen), Aabenraa Amt (Skibsreder J. Jebsen), Sønderborg Amt (Dr. la Motte), Tønder Amt (fhv. Rektor Koopmann). Foreningens Virksomhed har i de to Aar, fhv. Rektor Koopmann har boet i Tinglev, været meget omfattende. Det er godtgjort, at mange Steder i de Egne, hvor de tyske Mindretal er stærkest, skyldes de fremsatte Krav om Afstemning om tyske Skoleafdelinger direkte Paavirkning fra Tinglev. Det har kunnet paavises, at en hel Del Andragender fra de tyske Mindretal har været enslydende og er skrevet af

samme Haand. Vi ser paa dette Omraade et intensivt tysk Arbejde, og — det maa siges — betydelige Resultater.

Efter tysk Opgivelse («Nordschleswig» Oktober 1922) findes nu tyske Privatskoler i Aabenraa, Uge, Øster Terp, Graasten i Aabenraa Amt, Broager i Sønderborg Amt, Tønder, Løgumkloster*) i Tønder Amt. Privatskolen i Jels i Haderslev Amt er gaaet ind i 1922.

I Privatskolerne gaar (Nytaar 1923) følgende Antal Elever:

Aabenraa 58, Uge 35, (i 1922 24 Børn), Øster Terp 11, Graasten 41, Broager 21, Tønder 149 (i 1922 167), Løgumkloster 24 (i 1922 21).

Tyske Vandreskoler findes i Vedsted, Toftlund i Haderslev Amt; Styrtom, Ringenæs, Løjt-kirkeby (2 Afdelinger), Genner (hver Lørdag i Knivsbjerg Pavillon), Østerløgum, Bovrup (hver Fredag) i Aabenraa Amt; i Skovby, Sarupgaard, Snogbæk, Egernsund i Sønderborg Amt; i Alslev, Vester Terp (14 Børn, 4 Timer egentlig), Skærbæk og Arnum i Tønder Amt. Undervisningen sker som Regel to Eftermiddage om Ugen. Denne Art af Undervisning er udvidet noget med Undervisning hos tysksindede Præster, Gaardmænd (saaledes bl. a. i Lintrup i Haderslev Amt, Tumbøl i Aabenraa Amt m. fl.). Lærere og Lærerinder ved tyske Skoler har dannet en Forening med pædagogiske Formaal, og de tyske Blade bringer jævnlig følgende Opraab:

---

*) Privatskolen i Løgumkloster er af en særlig Art, idet der her gives Timer i Tysk, Engelsk og Fransk, men ikke en eneste Time i Dansk.

»Für deutsche Familien, die Hauslehrer suchen, bietet Vermittlung an Deutscher Schulverein, Nordschleswig J. Schmidt, Tondern, Carstenstr. 5«.

Om Virksomheden læses iøvrigt følgende »Tak« i »Schulblatt der Provinz Schleswig-Holstein« (December 1922).

»Af de Midler, som »Jugendspende Nordschleswig« har skænket, har de tyske Familie- og Vandskoler i det afstaaede Omraade i Løbet af dette Aar (1922) uddelt talrige Skolerekvisitter samt skænket en Mængde værdifulde Læremidler af alle Slags, samt for nylig skænket et Antal fortrinlige Ungdomsbøger, saa vi ved vore fælles Julefester har kunnet overrække hvert Barn en efter dets Alder passende smuk Fæstgave som Hilsen fra trofaste Venner og Veninder i den gamle Hjemstavn. Vi takker alle venlige Givere af ganske Hjerte for den trofaste Hjælp og ønsker alle store og smaa, en glad velsignet Julefest«.

Underskrevet af følgende Lærere og Lærerinder ved de tyske Familie- og Vandskoler:

Herluff Løck, Toftlund,
Emmi Klindt og Math. P. Dehn, Løgumkloster,
Magda Bruhn, Øster Terp,
Peter Petersen, Barsø,*)
Anna Wernich, Aabenraa,
Maria Michelsen og Leni Bruhn, Uge,
H. Hansen, Graasten,
Lotte Bode, Sønderborg,
Peter Callesen, Broager.

Endvidere har Frk. Wichmann, Graasten, afholdt Børnejulefester med Børnekomedier.

Ved Statsskolerne findes afviklende tyske Afdelinger. Der er afholdt en Del »Forældreaftener«!

I Aabenraa tysk Børnehave.

Et særligt Led danner, »V o l k s h o c h s c h u l e« i Tinglev, stiftet 10 Aar før Krigen, nu den eneste tyske i Nordslesvig, idet Højskolen paa Nordborg Slot, Hus-

---

*) Privat ansat Huslærer hos en tysk Familie.

holdnings- og Landbrugsskolerne er gaaet ind i Tiden før og omkring Genforeningen. I en Skrivelse fra den tyske Folkehøjskoleforening, dateret: »Tinglev (Nydanmark) i August 1921«, rettes en kraftig Appel om Støtte sydfra, idet »vi er henvist til at give vore Elever saa høje Stipendier som muligt, hvis vi skal have fuldt Hus (36 Elever) og skal regne med en Fortsættelse af Højskolen. Det vilde være beklageligt, hvis en saa vigtig Stilling for Tyskheden, der endnu, som den sidste, lader det tyske Flag vaje ved sine Fester, som Følge af de nuværende, unormale Forhold maatte trækkes tilbage, da dens Ophør sikkert vilde betyde et evigt Farvel, i det mindste saa længe den nuværende Grænse ikke er rettet.«

Skrivelsen er underskrevet: Pastor Dr. Joh. Schmidt, Tønder, Rektor Koopmann, Tinglev, Løjtnant L. J. Nissen, Tinglev, Dr. L. Ahlmann, Kiel, Generalstatsadvokat Hansen, Kiel, Admiral J. Recke, Kiel, Landraad u. T. Rogge, Rendsborg, Johs. Tiedje, Overborgmester Dr. Todsén, Flensborg.«

Højskolen bestaar vedvarende og ledes af Frk. M. Werther. November 1922 oprettedes et særligt Kursus for helt unge Piger, netop kommen ud af Skolen. Der bestaar en Elevforening, »Verein früberer Tinglefferinnen«, som holder Aarsfest 1. Søndag i Juli samt Udflugter sydfør Grænsen. Endvidere holdes Afskedsfester for Elevholdene med politiske Taler (Pastor Schmidt, Koopmann) og Dilettantkomedier. Marts 1923 foretoges en Bortlodning til Fordel for Skolen (5,000 Lodder a 1 Kr., 500 Gevinster til Værdi 2,500 Kr.). Frk. Werther underviser ogsaa i Privatskolen i Graasten.

Endnu skal gives en Oversigt over Stillingen paa

Folkeskolevæsenets Omraade,
som det er ordnet ifølge de danske Skolelove:

a. Antal Børn med dansk og tysk Undervisning.

I hele Nordslesvig undervistes efter Forældrenes frie Valg:

	med dansk Underv.	med tysk Underv.
Foraar 1922	23,757 Børn	2,115 Børn
Foraar 1923	24,221 »	2,774 »

b. Procentvis Fordeling.

	10. Febr. 1920 tyske St.	Foraar 1922 Børn m. tysk Underv.	Foraar 1923 Børn m. tysk Underv.
	pCt.	pCt.	pCt.
Hele Nordslesvig	25,12	11,75	11,04
Haderslev Amt	16,1	6,34	6,99
Aabenraa Amt	32,85	9,01	8,47
Sønderborg Amt	22,91	12,11	11,39
Tønder Amt	41	19,32	20,35*)

c. Tysksprogede Skoler.

I Haderslev Amt findes Nytaar 1923 1 tysksproget Skoleafdeling, i Haderslev By. Der gives tyske Undervisningstimer i 18 af Amtets 99 Skoler.

I Aabenraa Amt findes tysksprogede Skoleafdelinger i Aabenraa, Graasten, Rødekro, Hovslund og Bov. Der gives tyske Undervisningstimer i 29 af Amtets 65 Skoler.

I Sønderborg Amt findes tysksprogede Skoleafdelinger i Sønderborg, Augustenborg og Nordborg. Der gives tyske Undervisningstimer i 29 af Amtets 53 Skoler.

I Tønder Amt findes tysksprogede Skoleafdelinger i Tønder, Højer, Løgumkloster, Abild, Solderup, Rudbøl, Frederikskog, Ø. Højst, Ravsted, Tinglev, Bajstrup, Sæd, Udbjerg, Burkal, Rens, Jyndeved og Jejsing. Der gives tyske Undervisningstimer i 33 af Amtets 83 Skoler.

*) Tyske Skoleafdelinger er i Aar oprettet i Burkal, Rens og Jyndeved; Børnene her er i Fjor regnet med til dansk Side, de undervistes fælles. Det samlede Antal Elever i tysksprogede Skoler i Tønder Amt (Folkeskoler og Privatskoler) var 1. April 1922 1328, 1. April 1923 1321.

d. Børn- der besøger Folkeskolen i Byerne.

	Afst. 10. Febr. 1920		Nytaar 1921		Nytaar 1922		Nytaar 1923	
	tyske St.*)		d.	t.	d.	t.	d.	t.
	Haderslev							
Antal	2314	1420	587	1426	507	1386	517	
pCt.	37	71	29	74	26	73	27	
Aabenraa								
Antal	1826	560	470	610	362	620	322	
pCt.	51	54	46	63	37	66	34	
Sønderborg								
Antal	1682	491	468	519	448	571	533	
pCt.	50	51	49	54	46	52	48	
Tønder								
Antal	1654	130**)	445	260	428	313	427	
pCt.	73	23	77	38	62	42	58	

e. Skolekommissionerne

bestaar efter Valget i 1920 i følgende Sammensætning:

	d.	soc.	t.
I Haderslev By er	4	1 (d.)	2
i Aabenraa By er	3	1 (d.)	3
i Sønderborg By er	3	1 (d.)	3
i Tønder By er	1	—	6

Foruden i Tønder er der tysk Flertal i Skolekommissionerne følgende Steder: Højer, Frederikskog, Rudbøl, Udbjerg, Sæd, Ravsted, Tinglev, Bajstrup, Egebæk-Kravlund, Løjtved, Havsted, Bredebro, Nr. Løgum og Solderup.

I adskillige Sogne i Aabenraa Amt staar Antallet af danske og tyske Medlemmer lige, medens de socialdemokratiske Repræsentanter er danske.

III. Ungdomsarbejdet.

Ved at betragte de forskellige tyske Organisationsgrenes Virksomhed, er det iøjnefaldende, hvor stor en Plads Ungdomsarbejdet indtager. Her er et Omraade, hvor den tyske Agitation har sat ind med

*) De tilrejsende er ikke medregnet.

**) 1. September 1920.

fuld Kraft straks, — i den utvivlsomt rigtige Erkendelse, at gaar Ungdommen tabt, er det ude med Tyskheden i Nordslesvig.

Tyskerne regner forøvrigt med Ungdomsforeningerne som den tredje af deres store Organisationer, ved Siden af Vælger- og Skoleforeningen.

Organisationsformerne er mangeartede. Af Ungdomsforeninger (Jugendbünde) findes efter tysk Opgivelse («Nordschleswig» Oktober 1922) følgende:

Haderslev Amt: Haderslev, Sdr. Vilstrup, Toftlund og Omegn, Jels og Omegn.

Aabenraa Amt: Aabenraa, Barsmark, Hovslund, Rødekro, Kloftoft, Tørsbøl, Uge, Graasten, Bov, Klipleve, Løjt kirkeby og Stubbæk.

Sønderborg Amt: Sønderborg, Augustenborg, Nordborg, Broager og Egersund.

Tønder Amt: Tønder, Abild, Løgumkloster, Nr. Løgum, Ø. Højst, Ravsted, Tingleve, Saksborg, Jyndervad og Jejsing.

Leder af Fællesorganisationen er den tidligere Højskoleforstander i Nordborg, Lorenz Christensen med Bopæl i Aabenraa.

Om disse Organisationers Formaal hedder det i »Apenrader Tageblatt«, Marts 1922 (i Anledning af et Møde i Barsmark):

»Vi vil arbejde for Tyskhedens Bevarelse og Fremme og for at gennemtrænge vor Ungdom i alle Samfundslag og Erhverv med tysk Aand. Hvad vi har at gøre, er at arbejde paa den politiske Opdragelse og den statsborgerlige Oplysning og at tage den folkelige Selvhjælp i Brug. En rig Arbejdsmark aabner sig for os; men Kærligheden til det tyske Fædreland, Følelsen af at være medansvar-

lig for dets Skæbne, vil vække Viljen til det nødvendige Arbejde for Tyskheden«.

Om Arbejdsmaaden hedder det: (»Nordschleswig«, Juni 1922).

»Ungdomsforbundene, Spejderne og Vandrefuglene har deres lokale Sammenkomster en til to Gange ugentlig. Foruden disse har mange Grupper særlige Sang- eller Gymnastikaftener, i hvilke undertiden ogsaa Ikke-Medlemmer deltager. Om Søndagen finder der ofte Ture, Udflugter og Marchture Sted. Foruden de hjemlige smaa Fester deltager hvert Forbund eller Gruppe i Kredsfeften og den almindelige nordslesvigske Sammenkomst: »Knivsbjergfeften«.

Her skal endnu nævnes en kort Oversigt over Arbejdet paa dette Omraade i det sidste Aar:

Fælles er hvert Aar et Delegeretmøde (Kredsfeften), i Februar 1921, 1922 og 1923 i Tinglev. I det andet Stævne 1922 deltog 50 Deltagere. Der drøftedes »det økonomiske og kulturelle Tyskhedsarbejde i de truede Distrikter«, Pastor Schmidt holdt Gudstjeneste. Mødet i 1923 spændte over 3 Dage med Emnet for Drøftelsen: »Arbejdet«. Der holdtes en »Hallenfeften« i Højskolen og en »Dorffest« paa Jernbanehotellet. Endvidere var der Folkedanse, opførtes »Heimatspiele«, »Offa« og »De olen Oevertügen«.

I Juni Knivsbjergfeften, i hvis Sportsopvisninger samtlige Ungdomsforeninger og Vandrefugle samt tyske Skoler deltager med Hold. Der er udsat en »Schenkendorf-Plakette« for Foreninger eller Skoler, der deltager med over 10 pCt. af Medlemmerne. Foreningerne i Byerne virker omtrent

ens, dog Haderslev svagest. Der er i det forløbne Aar eksempelvis foretaget:

Foredrag af Hr. L. Christensen om Slesvig-Holstens Historie, Ungdomsfester, 3 Gange Udflugt sydfor Grænsen (Sønderborg Kredsafdeling), Kaproning (Sønderborg i Foreningens Baade »Seeadler« og »Møve«), Svømning, Fester med Gæster fra Nabobyerne, »Bunter Abend« med plattyske Foredrag og Teaterstykker, Sangkor og Sangøvelser (Aabenraa, Sønderborg, Tønder) Dilettantkomedier (Tønder, Aabenraa og Haderslev) Rejse til Hjemstavnsfest i Husum (Aabenraa) Afstemningsfest (med Foredrag om Aabenraa 1850) Læseaftener, Julefester, Børnefester osv.

Paa Landet virker Ungdomsforeningerne som oftest sammen med de øvrige tyske Foreninger ved fælles nationale Fester eller »tyske Aftener«. De fleste af Foreningerne er oprettet i de sidste 2 Aar, deraf Bov, Kliplev, Rens-Jyndevad, Saksborg, Uge i 1922. I det sidste Aar er bl. a. afholdt Kreds-fester (Frydendal ved Fynshav paa Als, Taler: Pastor Schmidt) Komædie og Oplæsningsaftener (Uge) Lotterispil (Sdr. Vilstrup) Selskabelig Fest (Sdr. Vilstrup) Vinterfornøjelser (Løjt sammen med Vælgerforeningen, i Egersund med »Vereinsbund«) Hans Sachs-Spil, Underholdning, Folkedans ved maanedlige Møder (Hovslund) Folkeviser og Dilettantkomædie (Stubbæk) Wilh. Lobsien-Aftener (Saksborg, Burkal Sogn) Sportsfester (Rens, Jyndevad, Klovtøft, Højer). Foreningsfester i Nordborg (Pastor Schmidt) Arnum, Abild, Ø. Højt, Kliplev, Løgumkloster (Dr. Strasser, Flensborg, om Goethe, Jac. Bødewadt, Tønder, om »den tyske Bog«) Høstfest, Sangspil m. m. (Rødekro). I Tinglev er afholdt S a n g k u r s u s med 60 Delta-

gere. Ved flere af Festerne benyttes »Den røde Sangbog«.

Arbejdet blandt Drengene og Piger udføres gennem Spejder-(»Pfadfinder«)-Organisationerne og »Mädchen-Wanderbünde« (i Aabenraa og Sønderborg) »Wandervogel«, Drengene og Piger, (Tønder). Aarlig tysk Børnefest paa Ravensbjerg, Ringenæs (Ledelse Frk. Wernich, Aabenraa). 1922 Udflugt med en Skare unge Piger til Sauerland (Frk. Wernich).

Tyske Idrætsforeninger:

»Haderslebener Turnerbund«, »Männer Turnverein« Aabenraa, »Turnverein Tondern« og »Kaufmännischer Turnverein«, Tønder, »Turnverein« Højer, »Schützenverein«, Højer, og »Deutscher Schützenverein für Tingleff und Umgegend«.

IV. Foredrag, Teater, Kunst og Underholdning.

Indenfor den Side af det kulturelle Arbejde, der falder ind under Begrebet Foredrag, Teater, Kunst og Underholdning har den nordslesvigske Tyskhed i Aarene siden Genforeningen haft et meget rigt Virkefelt, som er bleven dyrket med megen Lidenskab. Som en Spore dertil har det utvivlsomt virket, at Tyskerne som Mindretal har faaet en hel Del af det indre Sammenhold, som var saa værdifuldt for Danskheden under Fremmedherredømmets Tryk. En anden Fordel har man indenfor det her omtalte Omraade haft i de nuværende Valutaforhold, som har gjort Tyskheden indenfor vort Lands Grænser i Stand til at magte den økonomiske Side af Sagen forholdsvis let, da de medvirkende, fremmede Kunst-

nere kan betales med en beskeden Sum i Kroner. Endelig har Tyskerne en betydelig Fordel ved, at de arrangerer deres Aftener som »Foreningsaftener« (med indførte Gæster) og derved unddrager sig Forlystelsesskatten, som f. Eks. det danske Teater og offentlige Sammenkomster med Bal er undergivet, (henholdsvis 20 og 40 pCt. af Bruttoindtægten).

For at opnaa dette har Tyskerne i de tre sydligste Byer og enkelte Landsbyer (Egernsund, Tinglev) dannet et saakaldt »Vereinsbund«, som omfatter samtlige tyske Organisationer og Foreninger paa Stedet, de gamle bestaaende som de nydannede, og som staar som Arrangør, naar Tyskheden kaldes samlet.

I Haderslev virker »Bürgerverein« (85 Aar gl.) som den tyske Hovedorganisation indenfor det nævnte Omraade. Der holdes her en Række Fester, Baller, Børnefester osv. Aaret igennem, Teater, Foredrag af tyske Talere sydfra og hjemlige Agitatorer (f. Eks. Lorenz Christensen, om Knud Lavard) Formand er Landsretssagfører, Advokat Erichsen. Om Virksomheden hedder det i Referatet af Generalforsamlingen Februar 1923 (»Haderslebener Zeitung«): »Foreningen har arbejdet saa godt, at den har kunnet afbetale 1000 Kr. paa Gælden«. Endvidere bestaar Foreningen »Kameradschaft« (tidligere »Kampgenossen- und Kriegerverein«), »Verein Eekboom«, plattysk Forening med selskabeligt Formaal. Om »Vaterländischer Frauenverein«, omdøbt til »Haderslebener Frauenverein« hedder det (November 1922) i »Haderslebener Zeitung«, at den »fra den danske Regering har faaet bevilliget en aarlig Valutarente af 700 Kroner. Dermed er det

fortsatte, velsignelsesrige Arbejde i Næstekærlighedens Tjeneste sikret.« »Haderslebener deutscher Musikverein« har genoptaget Virksomheden April 1923.

I Aabenraa omfatter »Verband deutscher Vereine« en Række Foreninger, af hvilke den i Oktober 1921 stiftede »Bürgerverein«*) er den mest betydende. Formand: Landsretssagfører, Advokat Weber. Dens Formaal udtrykkes i følgende: »Pleje af Kunst, Videnskab og Selskabelighed uden al politisk og kommunalpolitisk Virksomhed«. Foruden en Række Fester i det sidste Aar, er afholdt Basar, Foredrag (bl. a. af General v. d. Goltz, Præsideant Grev v. Luckner og planlagt Foredrag af General v. Lettow-Vorbeck, der dog ikke kom, og af General v. Francois, der blev nægtet Indrejsetilladelse. Efter Indbydelse har en Del af Medlemmerne aflagt Besøg hos »Schleswig-Holsteiner Bund«s Lokalforening i Flensborg. (Flensborg har som bekendt adopteret Aabenraa som »Patenstadt«. Der er afholdt en Række Koncerter. En Sangafdeling holder Øvelser hver Torsdag. Endvidere findes Foreningerne »Harmonie«, »Liedertafel«, »Handwerkerklub«, »Verein ehemaliger deutscher Soldaten«, der omfatter gamle aktive Soldater, og hvis Formaal er Selskabelighed med Udveksling af Minder. Foreningen er stiftet ved Sammenslutning af de forskellige militære Foreninger i Byen; der er anskaffet Geværer til Skydning. Endvidere er holdt Møder af tyske Kvindeorganisationer »Frauenbund«. Foreningen »Deutsches

*) Foreningen har afløst »Verein zur Pflege deutscher Sitte und Kultur«, ophævet Januar 1922.

Haus» ejer det tidligere »Stadtteather«, som 1922 solgtes til den af Restauratør Bendix, København.

I Sønderborg består »Vereinsbund« (stiftet Nytaar 1922), foruden af Vælger- og Skoleforeningen, Ungdomsforeninger og Spejderne, af »Bürgerverein« (Formand fhv. Lærer, Byraadsmedlem Rasmussen.) Sangforeningen »Union«, og »Sonderburger Theaterverein«. I »Bürgerverein« er holdt en Række Foredrag af (v. d. Goltz, Wilh. Lobsien, Dr. Wullenweber, L. Christensen, Højskoleforstander Henningsen, Rendsborg o. fl.) Desuden er foretaget en Række Teaterudflugter til Flensborg og givet Forestillinger hjemme. Endvidere findes »Verein ehemaliger Soldaten und Kriegsteilnehmer«. Et »Frauenbund« er stiftet 8. Januar 1923. »Sonderburger Orchesterverein«.

I Tønder dannes »Vereinsbund« af 13 Foreninger (Meddelelse fra Delegeretmødet i Maj 1922). Formand Byraadsmedlem Ekwerth. Sammenslutningens Overskud bruges til kulturelle Formaal. 1922 er tegnet »6 Aktier mere« til et »tysk Hus« i Tønder. Bürgerverein, hvis Virksomhed er som de nævnte tilsvarende Foreninger, har 1921 vedtaget en Tilføjelse til Lovene, hvori Formaalet udtrykkes saaledes: »at samle Byens tysksindede Borgere til fælles Arbejde for Byens offentlige Vel.« Samtidig er en Sætning strøget, der forbyder politiske Drøftelser. Endvidere findes »Kameradenverein«, den plattyske Forening »Jungsholt fast« »Friesenverein«, og en tysk socialdemokratisk Forening (Formand: Ekwerth.) 1. September 1921 har »Verein für freies Bil-

d u n g s w e s e n« genoptaget Virksomheden i Forbindelse med Centralforeningen i Kiel. Om »F r a u e n v e r e i n« anføres i det tyske Blad, at den tæller 215 Medlemmer, »mange flere end før Krigen.«

I Sommeren 1922 oprettedes i Tønder en S a m m e n s l u t n i n g a f S a n g k o r som Medlem af »Niedersächsischer S ä n g e r b u n d«. Foreningen har Sangkor i Tønder, Højer, Løgumkloster, Tinglev, Aabenraa, Sønderborg og Haderslev.

Ligeledes forberedtes i Aabenraa en S a m m e n s l u t n i n g a f d e m i l i t æ r e F o r e n i n g e r i i hele Nordslesvig.

P a a L a n d e t har i det sidste Aar været ontalt Festligheder og Sammenkomster, »tyske Aftener« fra følgende Steder: R a v s t e d (Arrangør: Vælgerforeningen og Ortsgruppe »Schleswig-Holsteiner Bund« (Taler Pastor v. Helmoldt, Bylderup og Koopmann.) P a d b o r g (»Der deutsche Familienverein Fröslee—Pattburg«). S o m m e r s t e d (Skoleforeningen). T o f t l u n d, A r n u m (Skoleforeningen, Taler: Koopmann). A u g u s t e n b o r g (Liederkrantz, Organist Sprenger). C h r i s t i a n s f e l d (tysk Underholdningsaften). B r o a g e r (»Wischerabend«). R ø d d i n g (Foredrag og Fester, Taler: Pastor Schmidt). S d r. V i l s t r u p (»Der gesellige Verein am kleinen Belt«). L ø j t K i r k e b y (Vælgerforeningen og Skoleforeningen, Koopmann m. fl.) K l o v t o f t (Vælger- og Skoleforeningen, Vandrelærer Dehn). G r a a s t e n (Hans Sachs-Spil). H o v s l u n d (tysk Underholdningsaften, Hans Sachs-Spil osv.) S t u b b æ k (Ungdomsforeningen). L ø g u m k l o s t e r (Foredrag, Underholdning, Lobsien, Tysk Dag). K o l l u n d (Pastor Schmidt). B o v (Underholdnings-

aften). H ø j e r (Vælgerforeningen, »Hoyer Club«, »Vaterländischer Frauenverein«, fra November 1922 kaldt »Frauenbund«, Pastor Schmidt). T i n g l e v (Skytteforeningen). F a a r h u s (Pastor Schmidt). S æ d og U d b j e r g, E g e r n s u n d (Vereinsbund). S k æ r b æ k, B u r k a l (Foredragsaften, Ungdomsfest, Sportskampe).

Alle disse Sammenkomster er arrangeret som selskabelige, mange med Dilettantkomedier, Folkedanse osv. og de fleste med Kaffebord og Bal bag efter.

Hvad T e a t r e t angaar, er der sket en betydelig Udvikling. Før det sidste Aarstid arrangeredes jævnlig Teaterture til Flensborg for Medlemmer af de tyske Foreninger og Skolebørn. Den statsunderstøttede Scene »Flensburger Stadttheater« spillede nationale Skuespil — en enkelt Gang endog en Søndag Morgen! Det blev imidlertid for kostbart og spændte ikke over det store Publikum, som trods billig Rejse og billigt Pas ikke drog afsted for Skuespils Skyld. Siden har man h e n t e t S k u e s p i l l e r n e h e r o p, og i den senere Tid er der givet talrige Teaterstykker i Byerne baade af Selskaber sydfra og Dilettanter, særlig i Aabenraa (Bürgervereins »Kommission für wissenschaftliche und künstlerische Darbietungen«). Sønderborg (Theaterverein »Excelsior« eller »Sonderburger Stadttheater«). Tønder (Vereinsbund og Theaterverein »Apollo«). Endvidere har »Plattdeutsches Theater«, Hamborg, »Schleswig-Holsteinische Volksspiele«, Kiel, »Flensborger Speeldeel« og »Kasper«-Teater givet Forestillinger. Da Tyskerne næsten altid samler fuldt Hus, undgaar Skat, og kan have Kunstnerne for 10 Kroner hver

pr. Dag + Pas og Rejse med Rutebil, kan de gøre stor Forretning for begge Parter og holde højeste Biletpris til $2\frac{1}{2}$ Krone, medens de danske Turnéer forlanger 5, det kongelige Teaters Turné endda 6 Kroner + Skat for de bedste Pladser. »Flensburger Stadttheater« har for Sæsonen 1922—23 indført en 5-dobling af Biletpriserne for Udlændinge. Tyske Nordslesvigere der kan legitimere sig som saadanne, betragtes ikke som Udlændinge.

V. Biblioteker.

Paa Biblioteksvæsenets Omraade har man ogsaa mærket en vid Indgriben af den tyske Agitation. Efter Sprogforeningens Mønster fra gamle Dage har Tyskheden taget Bibliotekssagen op og delvis løst den, idet der nu findes placeret ret betydelige Bog-samlinger med hyppige Udlaan i Byerne og de saakaldte »Stand-Büchereien« i Landsognene, særlig i den sydlige Del af Landsdelen. Centralen for dette Arbejde ligger sydfor Grænsen, hvor den store Organisation »Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig« og tildels »Schleswig-Holsteiner Bund« har taget Grænsesognenes Forsyning med faste Biblioteker i Hænde. Gennem et »Zentralstelle für Nordmark-Büchereien« i Flensborg er Bibliotekssagen ført frem i »det afstaaede Omraade«. I en Beretning fra denne Central (»Apenrader Tageblatt«, Oktober 1922) hedder det om disse Bestræbelser:

»Bogindsamlingen, der er bleven foretaget mange Steder i Slesvig-Holsten til det afstaaede Omraade, og som løber sammen i »Zentrale für Nordmark-Büchereien«,

har i Aar antaget en glædelig Udvikling. Ved Slutningen af forrige Aar (1921) kunde der oversendes 4,300 Bind til de nordslesvigske Biblioteker. Det drejede sig her næsten udelukkende om brugte Bøger, der navnlig var leveret af »Schleswig-Holsteiner Bund's« Lokalforeninger. Endnu gunstigere — ikke efter Tallet, men efter Indholdet — er dette Aars Resultat. Der blev købt ikke mindre end 2594 nye Bøger. Midlerne hertil blev paa eksemplarisk Maade næsten udelukkende tilvejebragt af »Wohlfahrts- und Schulvereins« Lokalafdeling i Kiel ved privat Indsamling. Dertil kommer endnu 830 gode, brugte Bøger, der blev stillet til Raadighed af forskellige Givere; saaledes kunde altsaa ogsaa i Aar sendes ialt 3424 Bind nordpaa. Med Tak for de hidtidige Ydelser forener vi en Bøn til alle de Foreninger, der kommer paa Tale i denne Forbindelse, om fortsat at støtte denne Sag. Fordelagtigst er Fremskaffelsen af Pengebeløb, da der saa kan købes fordelagtigst ind.«

I »M u t t e r s p r a c h e«, (et nyt Tidsskrift, som udgives i Berlin) findes i »Brevkassen« følgende Meddelelse (Februar 1922):

»Vi ved, at Danmark har givet 120,000 Bøger, for dermed at bidrage til Nordslesvigs Fordanskning. Fra tysk Side maa der ubetinget gøres noget lignende: »Schleswig-Holsteiner Bund« arbejder allerede meget ivrigt for at fremme denne Sag. I Hamborg har en hel Række Foreninger (deriblandt »Quickborn«) dannet en Sammenlutning med samme Maal for Øje. Ved »Fehrsgilde« er der skabt en »Bödewadt-Stiftelse«, som samler frivillige Gaver for at kunne uddele plattyske Bøger i det afstaaede Nordslesvig«.

En Opfordring, hvor Sammenligningen med Arbejdet fra dansk Side drages stærkt frem, findes ved

samme Tid i »Schleswigsche Grenzpost«, hvori det indledende hedder:

»Tyskhedens Opsugning i Nordslesvig og Undergravningen af den tyske Folkelighed i 2. Zone er det Maal, som Danskheden mere eller mindre ærligt har indrømmet at ville naa. Stat, Kommuner og store Foreninger arbejder planmæssigt i denne Retning. Med særligt Eftertryk drives Plejen af dansk Kultur ved Fremme af Biblioteksvæsenet: Den danske Bog skal i Stilhed være Pioner for det danske Sindelag. Den af H. P. Hanssen ledede danske Sprogforening er Hovedbæreren for disse Bestræbelser.....

....Hjælpen fra Tyskerne i det afstaaede Omraade er paatrængende nødvendig; thi som Modstander optræder desuden den private danske Boghandel (Gyldendal). Lader vi det uhindret ske, at Læsetrangen for Hjemmetyskerne bliver stillet af danske Biblioteker og Boghandeler, i Stedet for af gode tyske Bøger, truer der Nordmarktyskheden en alvorlig Fare. Skal vi virkelig i Offervilje lade os beskæmme af Danskerne? Skulde vi ikke kunde ofre en god tysk Bog eller Penge dertil for Tyskheden i Udlandet? Hamborg har allerede opfordret til en Boggave, ogsaa andetsteds (f. E. Elmshorn) samler man Bøger. Er det ikke en Ærespligt for hele Slesvig-Holsten her at tage en Haand i med?«

Endnu maa bemærkes, at to slesvig-holstenske Rigsdagsmænd, Gehejmerraad Dr. Thomsen og Dr. Oberfohren (April 1922) i Rigsdagen har indbragt en Forespørgsel til Regeringen, der lyder saaledes:

»Af Tyskerne i det afstaaede Omraade af Nordslesvig føres der stærk Klage over, at Udførselen af Værker af tysk Literatur til de tidligere tyske Dele af Nordslesvig er ble-

ven væsentlig vanskeliggjort ved de gældende Udførselsbestemmelser, at endvidere den af de tyske Nordslesvigere stærkt ønskede Fremskaffelse af tysk Literatur er bleven væsentlig fordyret ved Valutatillæget. Er Rigsregeringen bekendt med disse Klager? Er den rede til at fremme Udførselen af tysk Literatur til Opretholdelse af den aandelige Forbindelse med Nordslesvigerne ved Mildnelse af de bestaaende Bestemmelser, saa meget mere som man fra dansk Side med betydelige Midler forsøger at paavirke de ved Tyskland forblevne Dele af Nordslesvig i dansk-chauvinistisk Retning?»

Det maa her anføres, at tyske Boghandlere i Nordslesvig har sluttet sig sammen i en Organisation, »Nordschleswigsche Buchhändlerverein«, bestaaende af Nis Jensen, Haderslev, (Formand), Martens Efterf. (Hartmann), Haderslev, A. Wohlenberg, Aabenraa, og Nissen, Tønder. Disse Boghandlere alene har Ret til at udføre tyske Bøger fra Tyskland til Nordslesvig uden »Valutatillæg«. Den samme Ret har 4—5 tyske Boghandlere i Flensborg »til gamle Kunder i Nordslesvig«.

Om selve Arbejdet skal iøvrigt meddeles følgende:

I Flensborg er afholdt Bibliotekskursus' (Büchereilehrgang) i Statsgymnasiet for Folk fra begge Sider af Grænsen. Et Kursus er afholdt i September 1922 med Foredrag af Overlærer T r ä n c k n e r og Skoleraad G r ø n d a h l, og i Januar 1923 med Dr. S c h r i e w e r og Bibliotekar Frk. W e b e r som Ledere. »Wohlfahrts- und Schulverein«s Formand, Landraad W a l l r o t h, Flensborg, aabnede Møderne. Fra det andet Kursus nævnes, at man paany har kunnet sende et betydeligt Antal

»volkstümliche Standbüchereien« til Grænseomraadet.

Der findes i Nordslesvig følgende tyske Biblioteker:

I Haderslev: »Die deutsche Volks- und Jugendbücherei« i det tyske Ungdomshjem. »Haderslebener Zeitung« meddeler, (April 1922), at Biblioteket kan glæde sig ved livlig Benyttelse. Der er i Vinterens Løb udlaant 8000 Bind, og Udlaanet er stadig i Tiltagen. Biblioteket tæller 2400 Bind, og der tilføres stadig ny Literatur fra Tyskland. »Bürgerverein« har i September bevilliget 700 Kroner til Biblioteket.

I Aabenraa findes Bibliotek i det »tyske Hus«. Der findes særligt Ungdomsbibliotek, genaabnet Sommeren 1922, med ugentligt Udlaan, og »Læseaftener« for Ungdomsforeningerne.

I Sønderborg findes »Deutsche Volksbibliothek« i »Gemeindehaus«. I en »Beretning i »Sonderburger Zeitung« hedder det (Januar 1922), at da Efterspørgslen efter gode gamle og nye, tyske Bøger i det sidste Aar har været særlig stor, ligger det i alle det tyske Folkebiblioteks Læseseres Interesse, at ingen Læser beholder laante Bøger længere end 4 Uger. Biblioteket er aabent Onsdag og Fredag fra Kl. 5¹/₂—6¹/₂. For Aarsbidraget, 3,50 Kr., kan man i Aarets Løb faa 300 Bind til Laans«.

I Tønder findes Bibliotek paa Alexandrineskolen, saavidt vides oprettet af Skoleforeningen for denne Skole.

Paa Landet findes efter tysk Opgivelse (»Nord-schleswig«, Oktober 1922). Biblioteker følgende Steder:

H a d e r s l e v Amt: Sønder Vilstrup, Jels, Rødding, Arnum, Toftlund.

A a b e n r a a Amt: Hovslund, Høgebjerg, Barsmark, Rishjarup, Øster Terp, Sønder Ønlev, Uge, Perbøl, Kliplev, Bov, Graasten*), Holebøl.

S ø n d e r b o r g Amt: Augustenborg, Nordborg, Broager.

T ø n d e r Amt: Højer, Rudbøl, Løgumkloster, Nørre Løgum, Øster Højst, Ravsted, Jejsing Hostrup, Saksborg, (Burkal) Tinglev, Jyndeved.

V a n d r e b i b l i o t e k e r findes i Bredebro, Bylderup, Østerby, Sæd og Udbjerg.

VI. Landbruget.

Paa landbrugsfagligt Omraade har Tyskheden organiseret sig væsentligst paa Basis af gamle bestaaende Organisationsformer, og disse Organisationers Virksomhed udfolder sig ved særlige Dyrskuer, Møder med Drøftelse af faglige Spørgsmaal og Selskabelighed.

Der bestaar følgende landbrugsfaglige Organisationer:

»D e r l a n d w i r t s c h a f t l i c h e H a u p t v e r e i n f ü r N o r d s c h l e s w i g« organiseret i Stil med vor »Fælleslandboforening« som en Sammenlutning af de bestaaende tyske Landboforeninger, og oprettet ved et Møde, hvor Bestyrelserne for Foreningerne i Haderslev, Aabenraa, Tønder, Løgumkloster og Tinglev var repræsenterede. (Formand: Rentier

---

*) »Die Ahlmannsche Gravensteiner Volksbibliothek« er i Februar 1923 flyttet til »Deutsches Haus«, (Privatskolen).

Christophersen, Aabenraa, Forretningsfører Jessen, Stoltelund). Sammenslutningen har holdt 3 Møder. I det sidste (19. December 1922 i Aabenraa) deltog Direktøren for Schleswig-holsteinische Landwirtschaftskammer, Dr. Asmis. I Beretningen om Virksomheden hedder det bl. a., at

»de Forhaabninger, man havde sat til Fortsættelsen af de økonomiske Forbindelser med Tyskland, allesammen var gaaet saa temmelig i Stykker, baade med Hensyn til Indførselen af Kali, overfor hvilken Kalisyndikatet havde paaberaabt sig den tyske Rigslov, hvorefter Kali ikke maa sælges til Udlandet, som med Hensyn til Kvælstof«.

I Haderslev findes »Landwirtschaftlicher Verein für das nördliche Schleswig«. Formand Godsejer Lorenzen, Refsø ved Sommersted. (Vinterfester sammen med »Bürgerverein«). I Aabenraa »Apenrader landwirtschaftlicher Verein«. Formand Rentier Christophersen, Aabenraa. (Møder hvert Kvartal, Dyrskue om Sommeren). Indenfor Tønder Amt findes en »Landwirtschaftlicher Verein« for Tønder og Omegn. Formand Gaardejer Carsten Angel, Bjergermark, og en Forening for Løgumkloster og Omegn. Formand Gaardejer Justus Erichsen, Faaregaard. Der har bestaaet en Forening for Tinglev og Omegn, med H. J. Petersen, Broderup, som Formand (nu bosat i Tyskland). Disse Foreninger har ligeledes afholdt faglige Møder og afholder fælles Dyrskuer for Tønder Amt.

I Sommeren 1923 er planlagt en fælles Udflugt, »Bauernfahrt zum Deutschen Bauerntag in Ostpreussen«, hvor Kamppladserne skal besøges.

Der er afholdt Landbrugsmøder i de nævnte Byer samt i Saksborg, med Foredrag om Landbrugsspørgsmaal og Sammenkomster under selskabelige Former.

Herunder skal ogsaa nævnes den omfattende tyske Virksomhed, der er udfoldet angaaende Udførselen af Kreaturer til Græsning og Salg af Heste til Tyskland. Disse Forhold er omtalt under »Schleswigscher Wählerverein«, idet det er Medlemsskabet af denne politiske Forening, og ikke af de tyske Landboforeninger, der er bestemmende, — en Kendsgerning, der godtgør Forholdets politiske Karakter.

— — —

For at man helt kan danne sig et Billede af den tyske Agitations Indsats i Nordslesvig, er det endnu nødvendigt, at betragte det 7., men ingenlunde mindst vigtige Omraade, jeg har nævnt i Indledningen: Forbindelsen sydpaa og Hjælpen sydfra, men herom i en senere Artikel. Allerede af ovenstaaende, særlig paa Avismeddelelser byggede Klarlæggelse af den tyske Agitations og Organisations Virksomhed nordfor Grænsen, vil man have en Oversigt over, paa hvilke Omraader og med hvilken Energi vore nationale Modstandere sætter Arbejdet ind, og man vil forstaa, at det vil være nyttigt, ja nødvendigt at følge Tingenes videre Udvikling med agtpaagivende Opmærksomhed. Paa mange Omraader bærer det tyske Arbejde Præg af stor og personlig Idealisme, og for mange af dets Mænd er Sporen i Arbejdet Nederlagets Mærke. Den nuværende tyske Leder af Skolearbejdet i Nordslesvig, fhv. Rektor Koopmann, har ikke Uret, naar han paa en

»fædrelandsk Aften« i Ravsted i Fjor Vinter udtalte følgende Ord:

»Welch ein fester und inniger Zusammenschluss aller Deutschen in Nordschleswig gegen früher!«

Historisk Samfund for Sønderjylland

fortsætter fra 1923

Udgivelsen

af

Sønderjydske Aarbøger

Indmeldelser

modtages af Bestyrelsen.

Medlemsbidraget er 5 Kr. aarlig.

Alle Medlemmer faar Aarbøgerne frit.

Indhold af I. Halvbind 1923.

Love for »Historisk Samfund for Sønderjylland«	Side	1—5
Frederik Schrøder: Christiansfelds Grundlæggelse. 1773—1923	»	6—20
Viggo Brøndal: Sønderjydske Stednavnes Skæbne gennem Tiderne ..	»	21—41
C. Eskildsen, Tønder: Peter Hansen Stensvang, en sønderjydske Bodsprædikant for 100 Aar siden	»	42—75
O. P. Schlichtkrull: Beretning om Oplysningskontorets Virksomhed ..	»	76—109
Thomas Ries: Fra Aabenraa Byting ..	»	110—125
N. Hansen: Krigen og Kirkerne i Nord-		

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. HALVBIND

II. RÆKKE

1923

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

Sønderjydske Aarbøger

2. Række

1923

II.

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. P. Hanssen. Thade Petersen.

Dr. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1 9 2 3 .

Indhold.

Love for »Historisk Samfund for Sønderjylland«	Side	1--5
Frederik Schrøder: Christiansfelds Grundlæggelse. 1773—1923	»	6—20
Viggo Brøndal: Sønderjydske Stednavnes Skæbne gennem Tiderne ..	»	21—41
C. Eskildsen, Tønder: Peter Hansen Stensvang, en sønderjydske Bodsprædikant for 100 Aar siden	»	42—75
O. P. Schlichtkrull: Beretning om Oplysningskontorets Virksomhed	»	76—109
Thomas Ries: Fra Aabenraa Byting ..	»	110—125
N. Hansen: Krigen og Kirkerne i Nordslesvig	»	126—141
Harald J. Rud: Tysk politisk og kulturelt Arbejde i Nordslesvig	»	142—176
L. Vesten: Præst og Menighed i Nordslesvig i Tiden efter 1864	»	177—205
Ferd. P. Blidstrup: En gammel Præsteslæggt	»	206—228
H. F. Feilberg: Fra Sundeved i Krigsaarene 1848—50 og 1864	»	229—236
Thomas Ries: Det gamle Aabenraa	»	237—256
T. O. Achelis: J. N. Madvig om Haderslev lærde Skoles Lærere 1850	»	257—266
Georg Himmelstrup: Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen ..	»	267—313
Thade Petersen: Om Rømø Kirke ..	»	314—315
H. Lausten Thomsen: En Protokol fra 1914	»	316—317
L. Petersen: Sprogprøve fra Fjølde	»	318—319

Præst og Menighed i Nordslesvig i Tiden efter 1864.

Af L. V e s t e n, Præst i Sulsted.

I »Sønderjydske Aarbøger« har der gentagne Gange været offentliggjort Afhandlinger, der belyser den sønderjydske Kirkes Stilling under det præj-siske Styres ihærdige og maalsikre Bestræbelser efter at benytte ogsaa Kirken til at afnationalisere Befolkningen i den Landsdel, der efter Krigen i 1864 var afstaaet til de sejrende Magter af det besejrede Danmark.

Saaledes har H. P. Hanssen i Aarbøgerne for 1890 og 1897 behandlet Spørgsmaalet, og senere har Redaktør Niels Hansen i Aargangen 1913 i en indgaaende og udtømmende Afhandling paavist den stærke Udvikling af den tyske Gudstjeneste i de nordslesvigske Kirker. I de Aar, der fulgte efter denne Afhandlings Fremkomst, var alle tyske Evner saa stærkt spændte af den kæmpemæssige Anstrengelse, som Verdenskrigen udkrævede, at Udviklingen paa det kirkelige Omraade i Retning af yderligere Fortyskning vel nok i det væsentlige var gaaet i Staa paa det Punkt, den var naaet til i 1913, da den nordlige Del af Sønderjylland atter i 1920 stemte sig ind under sit gamle Tilhørsforhold og dermed ogsaa ind under dansk kirkeligt Styre.

Efter Redaktør N. Hansens Opgørelse fra 1913 var der i den nu atter danske Del af Sønderjylland i Aaret 1864 ialt 108 Sogne med udelukkende dansk Kirkesprog; men i 1913 fandtes der kun 26 Sogne, hvor der ikke prædikedes paa Tysk. Disse 26 Sogne var: Aller, Asserballe, Ballum, Bjerning, Branderup, Brøns, Døstrup, Egvad, Ensted, Hammelev, Hjernerdrup, Hjerpsted, Hjerting, Hørup, Kegnæs, Magstrup, Mjolden, Moltrup, Randerup, Rejsby, Skast, Sottrup, Svenstrup, Varnæs, Visby og Vonsbæk. I Løbet af godt og vel en Menneskealder havde den tyske Gudstjeneste saaledes mere eller mindre trængt den hidtil eneraadende danske Gudstjeneste tilbage i 82 Sogne, hvor Befolkningens daglige Sprog var dansk, samtidig med, at den yderligere havde bredt sig i de Sogne, hvor der før havde været skiftende dansk og tysk Gudstjeneste; i et enkelt Sogn, Udbjærg, var den danske Gudstjeneste helt fortrængt.

Man kan forstaa, at en Stat forlanger af saadanne Undersaatter, der er af en fremmed folkelig og sproglig Afstamning, at de i Skolen skal lære at kende det Lands Sprog, de nu en Gang statligt tilhører. Men man maa eje et saa kraftigt Statsbegreb, som det prøjsiske er, naar man paa Kommando vil have disse samme Undersaatter til at omsætte de højeste aandelige Opfattelser fra Modersmaalets indlevede Udtryk til et fremmed Sprog for dem tomme Lydforbindelser. Et saadant kirkeligt Sprogskifte gaar ikke for sig, uden at der sker Fortræd, og de rigeste aandelige Værdier lider Skade derved. Dette er en erfaringsmæssig Sandhed, som andre sønderjydske Egnes Skæbne kan bekræfte; og det er aabenbart Bevidstheden om denne Sandhed, der ligger bag ved den Be-

brejdelse, som Redaktør N. Hansen rettede mod de sønderjydske Præster, at de har haft »saa ringe Forstaaelse for den Fare, som Kirkens Fortyskning rummer for deres Gerning«, og han siger, at »medens Befolkningen i andre Landsdele — f. Eks. Polen og Finland — har Kirkens Tjenere til trofaste Hjælpere i Kampen for Bevarelsen af »berettigede nationale Ejendommeligheder«, har Kirken i Nordslesvig svigtet paa dette Punkt til stor Skade for sin egen indre Udvikling«. »Der var en Tid«, fortsætter han, »da det saa ud, som Præstestandens Holdning kunde faa en skæbnsvanger Betydning for det kirkelige Liv. Naar det ikke er blevet værre, end det er, saa kan det ikke siges at være Præstestandens Skyld som Helhed, men saa skyldes det enkelte fremragende Personligheder iblandt dens Mænd og saa i ikke mindre Grad Befolkningens medfødte, dybe, aandelige og religiøse Sans«.

En saa haard Bebrejdelse mod de Mænd, der i Tiden efter 1864 har staaet paa de nordslesvigske Prædikestole og ledet Ungdommens Konfirmationsundervisning, ægger til at danne sig en Forstaaelse af disse Mænd og den Stilling, hvori de var anbragt overfor deres Menigheder. Nu, da Historiens Hjul har drejet sig saaledes, at de »berettigede nationale Ejendommeligheder« i Nordslesvig atter er betroet til danske Myndigheders Varetægt, er vi i hvert Fald kommet noget nærmere til det Tidspunkt, da vi har Raad til at se med Historiens og Sjæleforstaaelsens Øjne paa det, der fandt Sted i Udlændighedstiden.

At der blev faret haardt frem mod den danske Gudstjeneste, er ikke en blot og bar Paastand; det er indrømmet ogsaa fra tysk Side. Johannes Tiedje har set det og revset det som en Forsyndelse mod det

ophøjede og mod Befolkningens helligste Goder; ingen har vel skarpere end han opridset Modsætningen mellem tysk og dansk Gudstjeneste i det nordlige Sønderjylland, naar han skriver saaledes: »Vi Tyskere finder saa sjældent virkelige tyske Gudstjenester, i hvilke Samfundets Aand kan spores; det er Pligtfølelse, men ikke religiøs Trang, som holder disse Gudstjenester i Live. Det vil visselig ikke lykkes at forene politisk sammentrommede Folk til en religiøs Menighed. Og fordi dette er saaledes, op søger vi de danske Gudstjenester, ofte trods den sproglige Vanskelighed. Her føler vi os i Guds Menighed; her bliver det indbyrdes Forhold, hvori man som Naboer og i Samfundet staar til hinanden, til et religiøst Fællesskab«.*)

Hertil vil kunne siges, at det er ikke Præsterne, der har indført de tyske Gudstjenester og afskaffet de danske, og dette maa indrømmes, naar nogle enkelte spredte Tilfælde undtages. Det er Konsistoriet i Kiel, der staar med Ansvaret; og dog har dette Konsistorium — som Regel — altid haft en ydre Anledning i Form af et Andragende fra flere eller færre af Medlemmerne indenfor den paagældende Menighed; der findes ganske vist Tilfælde, hvor det kan paa vises, at et saadant Andragende er fremkommet efter Præstens Tilskyndelse. Men i det aldeles overvejende Antal Tilfælde var det »den tyske Forening« eller dens ledende Mænd, der stod bag ved Andragendet om tysk Gudstjeneste, og overfor denne Forening stod baade Præst og Konsistorium værgeløse, da den altid kunde gaa ud fra at have den prøjssiske Kultus-

*) »Nordslesvig, en Forhandling i »Die christliche Welt«, oversat af V. Ammundsen«, Side 98.

ministers Øre. Det Rædselsregimente, som denne uansvarlige Sammenrottelse udøvede, satte næsten altid sin Vilje igennem; derfor vakte ogsaa i Aaret 1909 Hørupsagen saa stort et Røre omkring Pastor Beucks Navn, fordi han ved at sætte sin Personlighed ind tilføjede »Foreningen« det Nederlag, at de tyske Gudstjenester, der var indført i Hørup nogle Aar i Forvejen, blev ophævede. Og Generalsuperintendent Kaftan greb Lejligheden til for et Øjeblik at stryge den tyske Forening af sig, da han skrev saaledes:

»Utvivlsomt er der bleven syndet ved at fremkalde tyske Gudstjenester i Nordslesvig. Politikere har uden religiøs Optagethed grebet ind med urene Hænder.*) At anmode om tyske Gudstjenester uden at tænke paa at ville besøge dem er hyklerisk Adfærd, der nedværdiger Kirken og sætter Plet paa vort tyske Skjold«.

Tilbageetoget i Hørup var det mest opsigtvækkende; men det var ikke det eneste. I Stilhed blev der hist og her gjort Indskrænkninger i de tyske Gudstjenester, hvor det kun var smaat bevendt med Besøget, enkelte Steder ophævedes de helt, og disse Indskrænkninger kan kun skyldes Præsternes Indberetninger og Forestillinger. Helt uden »Forstaaelse af den Fare, som Kirkens Fortyskning rummede for deres Gerning«, var de altsaa ikke. Men under Køllerregimentets Flodhestepisk og den tyske Forenings Angiverlavhed dukkede man sig; vi Mennesker — selv om vi er Præster — er ikke alle egnede til at gaa ind under Martyriet. Nogle var der, som gik den Vej; andre søgte sig anden Virksomhedskreds. Johannes

---

*) Udhævet her.

Tiedje anfører*), at i Løbet af 5 Aar drog 29 % af Folkeskolens Lærere til andre Egne, fordi de var for fintfølede til at se paa, hvorledes der daglig syndedes mod deres Stammefrænder. Indenfor Præstestanden kan der ogsaa nævnes Eksempler paa en saadan frivillig Landflygtighed; og de, der ikke lagde Skjul paa deres Misnøje med Udviklingens Gang, som Diakonen Fischer i Løjt, maatte sande Poul Møllers skæmtende Ord, at »en Kapellan kan gammel blive og holde sig ved Haab i Live;« hans Navnefælle i Højrup maatte — maaske — ogsaa bøde for sin Frimodighed ved ikke at blive forflyttet fra sit beskedne Embede, før Krigen forflyttede ham for bestandig.

Vil vi være retfærdige overfor de Præster, der beklædte Embederne i Sønderjylland, maa vi ikke glemme de Omstændigheder, som til alle Sider omgav dem. Deres Embedsstilling medførte for dem som for Lærerne, at de stod i den mest umiddelbare Berøring med en Befolkning, der — bevidst eller blot instinktivt — saa paa dem som Tjenere for et fremmed og fjendtligt Voldsherredømme, og til den anden Side stod Konsistoriet i Kiel, der gennem den tyske Forenings Sindelagssnuseri til enhver Tid kunde holde sig underrettet om den enkelte Præsts Stilling i den standende Strid.

Det var ikke misundelsesværdige Kaar saaledes at arbejde under Ufrihed til begge Sider.

Naar dette er sagt, staar tilbage den Kendsgerning, der er bevidnet ofte og fra de forskelligste Egne, at der fra mangfoldige sønderjydske Præstegaarde er slaaet den bosiddende Befolkning en fremmed Aand i Møde, hvor personligt elskværdige end Præ-

---

*) »Nordslesvig«, Side 87.

stefolkene kan have været. Ikke blot Sproget var fremmedartet; det Sprog, der som oftest var Hjemmesprog i Præstegaarden, var det tyske Sprog; det samme Sprog brugte Præsten overfor den stedlige Lærerstand, som stod under ham i hans Egenskab af Skoleinspektør, og paa Tysk udstedte han sine Forholdsregler til Kirkebetjentene, hvis da disse nogenlunde kunde fatte Meningen. Og naar han i Kirken og overfor Befolkningen i det private Samkvem talte det danske Sprog, fik dette en Klangfarve og et Tonefald, der lød fremmedartet, selv om Sætningsbygning og Ordforraad var sprogligt rigtige.

Men ogsaa hele Bevidsthedsretningen var fremmed; det hændte ikke ofte, at man fik Indtryk af, at Præsten delte med sine Sognebørn det Fond af folkeligt Livsindhold, der i Form af Sagn og Historie, Eventyr og Folkedigtning kaster sin Lystone over hele Samfundstilværelsen. Han kom i saare mange Tilfælde til at staa udenfor det religiøse Fællesskab, der, som Tiedje siger, udspringer af »det indbyrdes Forhold, hvori man som Naboer og i Samfundet staar til hinanden.«

Alt dette maa have haft sine Aarsager.

I den danske Presse er der Gang paa Gang talt om de mange Embedsmænd sydfra, som af den prøjsiske Regering blev sendt nordpaa for at delagtiggøre Sønderjylland og Sønderjyderne i tysk Kulturs og Statsstyres Velsignelser. De fleste — i hvert Fald nordfor Kongeaaen — vil vel derfor tænke og sige, at Aarsagerne til de Misforhold, der ovenfor er peget paa, laa gemt deri, at alle disse Præster blev sendt op nede fra selve Tyskland for efter en kortvarig og nød-

tørftig Undervisning ved Præsteskolen i Haderslev at spredes ud over Landet. Hvis denne Forklaring er rigtig, svinder ganske vist alle Forstaaelsesvanskeligheder af sig selv; men umiddelbart indlysende er denne Forklaring imidlertid ikke for den, der har færdedes i disse Egne med en Smule Opmærksomhed. Her er derfor det Spørgsmaal taget op til Undersøgelse: hvor stammede de Mænd fra, som i Tiden 1864—1920 har været Præster i de Sogne, som nu atter er indlemmede i Danmark? Det drejer sig om alt i alt 294 Personer, som i det Tidsrum har været fast ansatte i de nordslesvigske Præsteembeder. Under eller straks efter Krigen i 1864 afskedigedes en hel Del Præster fra den danske Tid, og flere fik samme Skæbne i 1867, da Landet gik ind under prøjsisk Statsstyre alene; alle disse er ikke taget med; derimod er medregnet dem, der valgte at gaa ind under de nye Forhold og blive i deres gamle Embeder.

Af de 294 Præster er der 36, hvis Fødested ikke er angivet i det Materiale, der har staaet til Raadighed; dette Tal kan dog næsten helt bortfjærnes. Naar man kender lidt til Navne og Personer i de sønderjydske Egne, kan man med en Sandsynlighed, der for manges Vedkommende nærmer sig til Vished, anbringe de 32 af dem indenfor visse videre Grænseskel saaledes, at der kun bliver 4 tilbage, om hvis Fødested der ikke tør siges noget bestemt.

Og Forholdet viser sig da at være dette, at af de 294 Præster er 16 født nord for Kongeaalen, 168 i Landet mellem Kongeaal og Skelbæk, 71 mellem Skelbæk og Ejder, 34 syd for Ejderen, 1 er født i Indien, og 4 kan der ikke udtales noget om. Udtrykt i Procent vil det sige, at

57 p Ct. er født i selve Nordslesvig, 24 p Ct. er født i Sydslesvig, og kun 11^{1/2} p Ct. er født i det egentlige Tyskland, og for en Del af disse sidste gælder det yderligere, at vel er de født sydfor Ejderen, men de er opvokset nordfor den.

Vi bliver da nok nødt til at sige, at kan der med Rette bebrejdes de nordslesvigske Præster noget i Retning af manglende Evne til i alle Forhold at være det for en Menighed, som en Præst bør være, da maa Bebrejdelsen rettes mod Landets egne Sønner; og hvad der end kan være at forekaste det kielske Konsistorium og det prøjsiske Kultusministerium, vil man dog ikke med synderlig Berettigelse kunne hævde, at de har søgt at fremme Afnationaliseringen ved Masseindkaldelse af Kirketjenere sydfra.

— Men hvorledes skal vi nu naa til en Forstaaelse af det mærkelige Forhold, at Mænd, der er rundne af samme Jordbund som de Menigheder, blandt hvilke de virkede som Præster, er kommen til at staa i en saadan skæv Stilling til Deres Sognefolk?

Naar der her skal gøres et Forsøg paa at besvare dette Spørgsmaal, henvises der først til den Kendsgerning, at blandt de 294 Præster findes der kun nogle meget faa, som enten er udgaaet fra et Hjem, der var alment kendt som Danskhedens Bærer i en videre eller snævrere Kreds, eller som ved Slægtskabsbaand knyttedes til et saadant Hjem. I det store og hele tør vi derfor sige, at fra Hjem, der vidste med sig selv, at de i deres folkelige Tilhørsforhold havde deres Kilder mod Nord og ikke mod Syd, er der kun kommet et Faatal af unge Mænd, der lod sig uddanne paa Tysk til at tjene deres Folk for Alter og paa Prædikestol; var der i saadanne Hjem unge,

som følte et Kald til at virke i Kirkens Tjeneste, drog de hellere mod Nord, og mange af dem har sid-det eller sidder endnu i Præstegaarde nordfor Konge-aaen. Det at være Lærer eller Præst i Sønderjylland har vel for dem ingen Fremtidsforjættelse haft over sig. Der er ingen, som har Ret til at tænke nedsæt-tende om dem af den Grund; men M. Mackeprang, der er en af dem, som gik over Kongeaaen — ganske vist ikke for at blive Præst, men for at lære at skrive om danske Kirker —, siger i Forordet til sin Bog »Nordslesvig 1864—1909« saaledes: »Der er vel man-gen en Nordslesviger, der senere bittert har fortrudt, at han som 16—17 Aars Dreng valgte at gaa mod Nord, har følt det, som var han flygtet fra sin Del af Arbejdet«. — Fra de bevidst danske Hjem drog de dygtigste unge Mænd ud til det rent praktiske Arbej-de for at afstive deres Folkefæller i Kampen for Ret-ten til at sidde paa den fædrene Jord som frie Mænd og Kvinder; de blev Foregangsmænd i Land-brug, Mejeribrug, Haandværk og Handel for at være med til at skabe det rent materielle Rygstød, der var nødvendigt, hvis man vilde holde Modstanderne Stangen.

Det var altsaa fra nationalt set lidet udprægede Hjem eller fra Hjem med tysk Paavirkning, at Hoved-massen af Præster udgik, og naar saadanne unge Mænd i Livets mest modtagelige Alder kommer i en stor og rig Kulturs Prægeværksteder, maa der blive paatrykt dem et Stempel, som ikke let lader sig ud-viske, selv om Kulturen er fremmed for deres Oprin-delighed. De kommer nemlig fra Hjem, som kun har evnet at byde Barnet og den unge den rent umiddel-bare og enkle Familiekultur. Hjemmet har ved sin

kulturelle og nationale Uinteresserethed eller ved tyskpræget Modvilje givet Slip paa Forbindelsen med sit eget Udsprings oprindelige Kilde og er derfor helt ude af Stand til at give den unges vaagnende Trang nogen som helst Mættelse fra livgivende Kilder, der vælder fra Folkefællesskabets Minder, Haab og Daad. Hos en saadan Ungdom opstaar der et tomt Rum, som begærer at fyldes; der bliver Plads til den nye Kultur, der allerede i næste Slægtled begynder at fæstne sig som »arvet Kultur«. — Erich Schlaikier har søgt at vise, hvorledes et Menneske, hvis lykkeligste Barneminder former sig i det danske Sprog, gennem Opdragelse og Studium erhverver sig et nyt Kulturovertræk, der faar ham til at betragte sig som Tysker; hvad man end kan mene om Schlaikiers Form, tør det næppe betvivles, at denne Form giver Udtryk for et Indhold, der for ham og mange andre er saare virkeligt.

Naar vi nævner den »arvede Kultur«, d. v. s. den arvede tillærte Kultur, rører vi ved et andet Forhold, der er egnet til at kaste Lys over det Spørgsmaal, vi behandler. Af de 294 nordslesvigske Præster har ikke mindre end 60 været Præstesønner, hvortil kommer de, der har været Sønner af tysk uddannede Embedsmænd i andre Stillinger. Omtrent en Fjerdedel af hele Præstestanden har staaet paa dette andet Trin af Kulturtilægnelsen — nogle paa tredje og fjerde Trin —, paa det Punkt altsaa, hvor den ny Kultur begynder at gaa i Blodet og bliver noget mere end en løs Overklædning.

Der kunde saaledes komme — ja maatte nødvendigvis komme — et fremmed Element ind i Forholdet mellem Præst og Menighed; der var sket Brud paa

den hjemlige Forbindelsestraad, der gaar fra Personlighed til Personlighed. Præsten blev en ensom Mand i Sognet; indenfor Præstegaardens Enemærker kom Sognets Folk kun, naar de havde et Ærinde til Præstens »Kontor«. Det, som heldigvis dog endnu kendes i »det gamle Land«, at en Aftenstund banker det paa Præstens Dør, og udenfor staar en Mand fra Sognet med sin Pibe i Munden og hans Kone med Strikkeposen under Aftenslaget og spørger, om de kommer til Ulejlighed; naar de saa er bragt til Sæde, og Lampen er bleven tændt, gaar Talen, mens Kaffen dufter, og Bindehosen øges, om Dagen og Vejen, om Tider og Mennesker, om Evighed og Guddom og lægger sig til Hvile i en Sang og Tak til ham, der giver Kræfter den lange Dag til Kæmpedaad som til Fugleslag — det kendtes der saare lidet til i Landet mellem Kongeaa og Skelbæk. Af den Grund var der ogsaa Præster dernede, som bevidst søgte at opretholde et Forhold, det længere nordpaa vil være umuligt at faa indført. Vi betragter Daaben som en Menighedshandling, der bør foregaa i Kirken; Hjemmedaab er en Nødhandling under Livsfare. I sønderjydske Sogne, særlig stærkt udpræget i de gamle gottorpske Dele af Landet, er det derimod saaledes, at Hjemmedaaben er det almindelige og Kirkedaaben den sjældne Undtagelse. Ved en saadan Daabshandling i Hjemmet holdes der Daabsgilde, hvori Slægt og Venner tager Del, og der var da Lejlighed for Præsten, naar han kom for at døbe Barnet, til at komme i Berøring med en Del af de Mennesker, som han ellers til daglig var uden Forbindelse med.

Hist og her lykkedes det en Præst at bryde gennem det skillende Lag og naa frem til at faa Tag i sin

Menighed eller i hvert Fald en Del af den. Det skete vel særlig, hvor en alvorlig Præst af den tysk-pietistiske Retning fik oparbejdet en Kreds, der sluttede sig om ham; i saadanne Kredse er Ordet om at give Kejseren, hvad Kejsereis er — baade Skat og Ære — mere end ét Sted bleven den Kanal, hvorigennem gammel og ny Kultur mødtes og blendedes. Grundtvigianisme kendte den tyske Kirke intet til, derfor stod Kirkens Vejledere evneløse overfor den Del af Befolkningen, hvis Aandsindhold var præget af den danske grundtvigske Højskole.

— Mon ikke det her fremsatte har rørt ved noget af det almindelige, der maa lægges til Grund for Besvarelsen og Forstaaelsen af det rejste Spørgsmaal? Der kan paa hvert enkelt Sted have været mangfoldige andre Ting, som har lagt sig i Vejen for Tilrettelæggelsen og Oparbejdelsen af det rette indbyrdes Forhold mellem Præst og Menighed, men som en over det hele hvilende Hindring var det dog nok dette, der gav Hovedudslaget, at medfødt Kultur og tillært Kultur forkvaklede gensidig hinanden; stundom saa man det underlige, at en Præst med helt medfødt tysk Slægtskultur, hos hvem der altsaa intet forkvaklet var, havde langt lettere ved at blive Sønderjyderne en Sønderjyde, end den, der var født midt i det Folk, blandt hvilket han var stillet som aandelig og religiøs Vejleder.

Præster i Nordslesvig 1864—1920.

1. Hans Ahlmann, f. i Egen 1803; Diakon i Sottrup 1831—36, Svenstrup. 36—70 (død). — 2. Anders Andersen, f. i Rurup 1889; Arrild 1917. — 3. Anton Christian Andersen, f. i Flensborg 1887; Løgumkloster 1915—21, nu i Holsten. — 4. Jørgen August Andersen, f. i Ting-

lev 1863; Rejsby 1890—94, Diakon Haderslev 1894—1907, Moltrup-Bjerner 1907—21. — 5. Peter Andersen, f. i Branderup 1882; Holbøl 1912. — 6. Andreas Martin Andersen f. i Enge 1823; Simonsberg 1857—63, Katharinenheerd 63—67, Bevtøft-Tirslund 67—85, Øsby 85—88 (død). — 7. Karl Heinrich Andersen, f. i Katharinenheerd 1865; Diakon i Løjt 1895—1907, Agerskov 1907—20 (død). — 8. Lorenz Andreas Andersen, f. i Risum 1828; Hellevad-Egvad 1864—95 (død 96). — 9. Sievert Andersen, f. 1801; Risum 1827—35, Hammelev 35—44, Magstrup-Jægerup 44—79 (død). — 10. Sønke Rickert Andersen, f. i Okholm 1873; Arrild 1906—10, Ballum 10—21, nu i Holsten. — 11. August Albert Wilhelm Arendt, f. i Mecklenburg 1845; Branderup 1881—88, Asserballe 1888—1904 (død). — 12. Paul Arnold, f. i Sachsen 1866; Branderup 1896—1905, Hviding 1905—10, Øsby 10—21; 1921 blev han Præst paa Amrum. — 13. Balthasar Asmussen, f. i Klipleve 1845; Ensted 1875—1903, Varnæs 1903—14. — 14. Eduard Adolf Asmussen, f. paa Pelvorm 1836; Emmerlev 1868—93 (død 1912). — 15. Henrik Edvard Andreas Asmussen, f. i Kristiansminde ved Aabenraa 1863; Hjoldelund 1892—94, Øster Lindet 94—1903, Oksbøl 1903—20. — 16. Waldemar Friedrich Carl Augustiny, f. i Ulsnæs 1864; Notmark 1893—1916, Hørup 16—21; 1921 blev han Præst i Tumby-Strukstrup.

17. Christian Bachmann, f. i Sommersted 1868; Hygum 1899—1914, Nybøl 14—21; 1921 blev han Præst i Bergstedt i Stormarn. — 18. Hans Peter Marcus Både, f. i Schlotup ved Lübeck 1871; Diakon i Ullerup 1898—1903, Avgustenberg 1903—09, Aabenraa 1909. — 19. Rudolf Bernhard Bahnsen, f. i Haderslev 1854; Bylderup 1882—94; han blev Husfader i Othmarschen under Breklum Missionsanstalt. — 20. Ernst Becker, f. i Lysabild 1834; Aller 1868—90; fra 1890 til 1911 var han Præst i Dronninglund i Vendsyssel. — 21. Jacob Bendixen, f. i Løjt 1865; Kegnæs 1894—1906, Sommersted 1906—21; 1921 blev han Præst sydpaa et Sted. — 22. Claus Frederik Vilhelm Bendz, f. i København 1813; Præst paa Tunø 1849—53, Øster Hornum 53—60, Lysabild 60—80 (død). — 23. Johann Nicolai Waldemar von Fischer Benzön, f. i Løgumkloster 1867; Roager 1896—1917, Svenstrup 1917. — 24. Theodor August Bernth, f. i Korsør 1817; Kegnæs 1860—94 (død 1907). — 25. Hans Anton Iver Bertelsen, f. i Øsby 1875; Diakon i Sønderborg 1903—08, Sottrup 1908—19; 1919 blev han Præst ved

Mikkelskirken i Kiel. — 26. Nis Bertelsen, f. i Nørborg 1815; Kateket ved Petri Kirke i København 1848—54, Frederiksstad 54—62, Nørre Brarup 62—64, Bjolderup 64 (død s. A.). — 27. Martin Bertheau, f. i Hamborg 1882; Vojens-Jægerup 1915—20. — 28. Carl Jürgen Johannes Beuck, f. i Holbøl 1887; Kompastor i Sønderborg 1919—20, tysk Præst i Tønder 1920. — 29. Johann Otto Friedrich Beuck, f. i Ottensen 1849; Branderup 1875—80, Skrydstrup 80—87, Holbøl 87—92, Hørup 1892—1916. — 30. Peter Andresen Beyer, f. 1803; Uge 1834—37, Tinglev 37—76 (død). — 31. Christian Friedrich Johann Bischoff, f. i Rendsborg 1841; Roager 1874—91. — 32. Ludvig Blædel, f. i København 1809; Brande 1838—51, Nustrup 51—70, Kjeldby paa Møen 70—79 (død). — 33. Andreas Bock, f. 1875; Rejsby 1904—14, Kværs 14—21; 1921 blev han Præst i Niendorf a. d. Stecknitz. — 34. Johan Lauritz Sandal Bohr, f. i Nakskov 1815; Ballum 1854—65, Møgeltønder 65—76 (død). — 35. Friedrich Emil Hermann Bolten, f. paa Pelvorm 1865; Brarup 1893—96, Møgeltønder 96—1919; 1919 blev han Præst i Bünsdorf. — 36. Johann August Hermann Bolten, f. i Bünsdorf 1833; Ny Pelvorm 1863—67, Moltrup-Bjerning 67—1907 (død 1911). — 37. Hans Detlef Bracker, f. i Aabenraa 1869; Abild 1895—98. 1898 blev han Missionsinspektør i Breklum. Dr. theol. 1923. — 38. Gustav Emil Brag, f. i Tønder 1838; Klangsbøl 1866—68, Hygum 68—99 (død 1903). — 39. Jürgen Carl Anton Braren, f. i Utersum paa Før 1879; Bylderup 1907—12, Aastrup 1912. — 40. Carl Wilhelm Emil von Brincken, f. i Haderslev 1845; Præst paa Grøde 1878—82, Valsbøl 82—87, Spandet 1887—1904. — 41. Christian Carl Heinrich Max Brodersen, f. i Rostock 1869; Arrild 1896—1905 (død). — 42. Karl Albert Brossmann, f. 1887; Brøns 1917—21; 1921 blev han Præst i Bording. — 43. Boye Johannes Bruhn, f. i Aabenraa 1870; Odenbøl 1903—05, Skærbæk 1905—17, Bjolderup 1917. — 44. Christian Heinrich Bruhn, f. i Augustenborg 1828; Brarup 1860—63, Diakon i Haderslev 63—77, Gram 1877—87; 1887 blev han Præst i Rørby paa Sjælland og døde der 1896. — 45. H. E. D. Harald von Bruun-Neergaard f. i Ratzeburg 1827; Aller 1865—67 (død). — 46. Heinrich Burmester, f. i Augustenborg 1871; Bylderup 1902—06, Burkal 1906—15, Tinglev 1915—21; 1921 blev han Præst i Quickborn i Holsten. — 47. Hans Bølle mose, f. i Odense 1804;

residerende Kapellan i Nykøbing p. M. 1829—36, Hjortlund-Kalvslund 36—51, Aastrup 51—77 (død).

48. Johannes Heinrich Schlichting Carlsen, f. i Flensborg 1847; Arrild 1880—89, Ballum 89—94, Aastrup 1894—1911 (død). — 49. Carsten Erich Carstens, f. i Tønder 1810; Diakon i Tønder 1840—64, Præst samme Sted 1864—84. — 50. Georg Christensen, f. i Ketting 1800; Kværs 1827—46, Nybøl 46—87 (død 1892). — 51. Alfred Michael Christensen, f. i Broager 1859; Skast 1885—90, Møgeltønder 90—96 (død). — 52. Asmus Jessen Christensen, f. i Ensted 1867; Tandslet 1893—1906; Diakonissepræst i Berlin 1906—13, Skodborg 13—15, Tyrstrup-Hjærndrup 1915—23; i Efteraaret 1923 tog han Afsked og blev Præst i Preetz. — 53. Thomas Georg Christensen, f. i Randerup 1883; Oksevad 1911—15, Skodborg 15—21; 1921 blev han Præst i Schiffbeck ved Hamborg. — 54. Thomas Peter Christensen, f. i Højst 1853; Randerup 1882—89, Aastrup 89—94 (død). — 55. Lauritz Clausen, f. i Hjarde-lund 1857; Løgumkloster 1885—92, Magstrup-Jægerup 1892—1910, Hagenbjerg 1910. — 56. Theodor Clausen, f. i Hjordkær 1866; Rejsby 1895—1904, Bov 1904. — 57. Heinrich Ferdinand Emil Clausen, f. i Tønder 1832; Dybbøl 1865—1902 (død). — 58. Johannes August Julius Clausen, f. i Bredsted 1853; Rødnæs 1881—86, Hviding 86—90, Tyrstrup-Hjærndrup 1890—1915 (død 1921).

59. Hans Peter Frederik Dahl, f. i Jels 1850; Lyksborg 1882—91, Aller 1891—19. — 60. Christian Damm, f. i Kværs 1815; Kværs 1847—64, Hostrup 64—77 (død). — 61. Christian Friedrich Dau, f. i Rendsborg 1822; Ballum 1865—73 (død). — 62. Paul Christian Johann Heinrich Delfs, f. i Slesvig 1835; Kværs 1865—97 (død 1917). — 63. Hermann Wilhelm Dose, f. i Oldensvort 1845; Højst 1874—82, Stepping-Frørup 1882—1920. — 64. Hans Andreas Theodor Dreesen, f. i Aabenraa 1821; Diakon i Ekernførde 1859—64, Hjordkær 64—78, Aastrup 78—89 (død 1894).

65. Heinrich Philipp August Eckell, f. i Slesvig 1821; Diakon i Heiligenstedten 1857—64, Hammelev 64—70, Vedsted 70—96 (død 1909). — 66. Jacob Christian Bahne Engel, f. i Starup 1841; Hjordkjær 1878—87, Hagenbjerg 87—1910 (død 1913). — 67. Christian Ewertsen, f. 1831; Hviding 1868—82.

68. Holger F a n g e l, f. i Nørborg 1804; Højbjærg-Elsborg 1838—42, Oksebøl 42—61, Hagenbjærg 61—87 (død). — 69. Holger Christian Clausen F a n g e l, f. i Nørborg 1811; Notmark 1849—93 (død 1899). — 70. Carl Otto Ludvig F i s c h e r, f. i Haderslev 1868; Højrup 1896 — faldt ved Moulin den 27. Februar 1915 som Officer i den tyske Hær. — 71. Hans Clausen F i s c h e r, f. i Aabenraa 1850; Diakon i Løjt 1881—94, Fjelstrup 1894—1914 (død). — 72. Broder Jacob F r i e d r i c h s e n, f. i Niblum paa Før 1860; Randerup 1889—98, Øster Løgum 1898.

73. Gustav Waldemar G a r d t h a u s e n, f. i København 1807; Kompastor i Barmstedt 1844—64, Ulkebøl 64—72 (død). — 74. Bertel Petersen G o d t, f. i Rinkenæs 1814; Rinkenæs 1842—45, Notmark 45—46, Felsted 46—51, Hagen i Westfalen 51—56, Enneperstrasse 56—64, Generalsuperintendent 64—85 (død). — 75. Ludwig Heinrich Johannes G o d t f. i Mannheim 1860; Diakon i Sørup 1890—93, Lintrup-Hjerting 93—1911, Adsbøl-Graasten 1911—20. — 76. Peter Hinrichsen G o d t, f. i Rinkenæs 1817; Præst ved Haderslev Hospital 1849—50, Mannheim 53—62, Neckarelz i Baden 62—64, Kosel 64—77, Sønderborg 77—93 (død 1902). — 77. Nis Simon G o t t f r i e d s e n, f. i Nustrup 1852; Udbjærg 1879—83, Højst 83—92, Nustrup 92—1913 (død). — 78. Frederik Petersen Vincens G o t t l i e b, f. i Hviding 1841; Skast 1869—74, Bølling-Sæding 76—82, Klinte-Grindløse paa Fyn 1882—1912. — 79. Ahrend Detlef G r a u e r, f. i Rise ved Aabenraa 1805; Diakon i Løjt 1834—48, Moltrup-Bjerring 48—50, Burkal 64—73 (død). — 80. Otto Georg G r a u e r, f. i Rise ved Aabenraa 1818; Diakon i Læk 1845—48, Hjordkjær 48—51, Schwelm 51—64, Vilstrup 64—92. — 81. Theodor Otto Wilhelm Hieronymus G r o t h, f. i Hohenfelde i Holsten 1832; Enge 1859—65, Oksevad 65—80, Magstrup-Jegerup 80—92 (død 93). — 82. Andreas Christian Ludvig G r o v e - R a s m u s s e n, f. i Horsens 1836; Fole 1868—70, Rejsepræst 70—74, Harte-Bramdrup 74—78, Allerup-Davinde 78—92, Hanskirken i Odense 92—1904 (død). — 83. Ludwig G r u b e, f. i Ditmarsken 1888; Wesselburen 1914—19, Diakon Tønder 19—20; 1920 blev han Præst i Schönkirchen ved Kiel. — 84. Christian Vilhelm G r ø n n i n g, f. i Fredericia 1813; Missionær i Teluguland 1847—65, Ballum 1873—89 (død 1898). — 85. Hermann Heinrich G r ø n n i n g, f. i Indien 1856; Udbjærg 1883—88, Diakon i

Aabenraa 88—1910, Augustenborg 1910—20. — 86. Hans Heinrich Gøttge, f. 1811; Udbjærg 1841—67, Rødding-Skrave 67—80 (død). — 87. Friedrich Gorrisen Gøttig, f. i Flensborg 1813; Hansühn i Oldenborg 1844—64, Aabenraa 64—92 (død 1904).

88. Andreas Hamann, f. i Husum 1872; Kegnæs 1908—14, Hammelev 14—21. — 89. Andreas Hansen, f. 1810; Hjerpsted 1837—44, Bov 44—50, Broager 1864—83 (død). — 90. Frederik Christian Hansen, f. i Augustenborg 1806; Snejbjerg-Tørring 1839—42, Aastrup 42—51, Hatsted-Skovbøl 51—66, Sottrup 66—71, Tandslet 71—93 (død 1906). — 91. Hans Peter Hansen, f. i Toftlund 1861; Hjerpsted 1897—1906, Kegnæs 1906—08 (død). — 92. Jørgen Hansen, f. i Tandslet 1802; Ballum 1827—30, Notmark 30—45, Egen 45—89 (død). — 93. Jørgen Hansen, f. i Hammelev 1876; Branderup 1905—11, Hostrup 1911. — 94. Peter Hansen, f. i Uge 1864; Roager 1891—95, Rødding 1895—1902, Dybbøl 1902. — 95. F. A. K. G. Harder, f. 1865; Hostrup 1907—11. — 96. Adolf Heinrich Ferdinand Hans von Helholt, f. i Grone, Kreds Göttingen, 1880; Bylderup 1913—21. — 97. Wilhelm August Hillegaart; Rømø 1867—71, Arrild 71—80. — 98. Peter Hiort, f. i Haderslev 1805; Diakon i Ullerup 1843—49, Diakon i Broager 49—55, Kompastor i Meldorf 55—64, Hoptrup 64—88 (død 99). — 99. Christian Hoeck, f. i Augustenborg 1881; Bjolderup 1909—16, Løjt 16—21; 1921 blev han Præst i Berkenthin i Lauenborg. — 100. Friedrich Heinrich Carl Ludwig Hoeck, f. i Adsbøl 1829; Diakon i Oldensvort 1861—64; Adelby 64—72, Augustenborg 74—1902. — 101. Johann Hoeck, f. i Løgumkloster 1792; Adsbøl-Graasten 1823—39, Ketting 39—72 (død). — 102. Johannes Heinrich Hoeck, f. i Flensborg 1850; Rinckenæs 1876—86, Hjordkjær 86—89; Præst ved Georgskirken i Hamborg 1889—1919 (død 1921). — 103. Nis Petersen Hoeck; Uge 1846—64, Varnæs 64—81 (død). — 104. Peter Petersen Hoeck, f. i Abild 1868; Kværns 1897—1905, Felsted 1905. — 105. Jacob Hansen Holdt; Præst ved Helligaandskirken i Flensborg 1840—51, Kompastor Aabenraa 51—65, Løgumkloster 65—77 (død 79). — 106. Ernst Ludwig Emil Holm, f. i Svans 1831; Rylskov 1864—69, Oksbøl 1869—1902 (død). — 107. Peter Cramer Holm, f. i Ballum 1815; Aventoft 1845—61, Borne 61—67, Agerskov 67—80. — 108. Gottfried Horstmann, f. paa Rømø 1871; Skrave

1908—13, Brøns 13—17, Skærbæk 17—20; 1920 blev han Præst i Marne. — 109. Hermann Friedrich H o r s t m a n n, f. i Sarau 1842; Rømø 1875—1902 (død). — 110. Hans Thom-
sen H ø r l y c k ; Karlum 1864—67, Oksbøl 67—68 (død).

111. Christian Johannes J a c o b s e n, f. i Haderslev 1854; Skærbæk 1884—1905; Præst i Tyrol 1905—18 (død). — 112. Georg Gottlieb J a c o b s e n, f. i Haderslev 1844; Rømø 1872—74, Randerup 74—82; derefter Buderup-Gravlev 82—93, Bregninge-Bjærgsted paa Sjælland 93—1900 (død). — 113. Jacob Nicolai Peter J a c o b s e n, f. i Haderslev 1847; Daler 1876—83, Vonsbæk 1883—1917. — 114. Johan Christian J a c o b s e n, f. i Klipleve 1825; Kateket ved Frederikskirken paa Kristianshavn 1854—61, Bøl 61—64, Starup-Grarup 64—94 (død 1898). — 115. Peter Nicolay J a c o b s e n, f. i Humptrup 1873; Mjolden 1903—21, Udbjærg 1921. — 116. Carl Friedrich J a s p e r, f. i Altona 1875; Udbjærg 1904—09, Diakon i Sørup 1909. — 117. Gustav Daniel J e b s e n, f. i Flensborg 1852; Hjerpsted 1880—83, Daler 83—89, Oksevad 89—94, Ullerup 94—1920. — 118. Conrad J e n s e n, f. i Sve-
sing 1829; tysk Præst i Bordeaux 1856—63, Kompastor i Neumünster 63—70, Nustrup 70—92 (død). — 119. Heinrich J e n s e n ; Vedsted 1842—70 (død). — 120. Johannes J e n s e n, f. i Haderslev 1867; Rinkenæs 1906—15 (død). — 121. Niels J e n s e n, f. i Sønder Vilstrup 1855; Rinkenæs 1886—1906. — 122. Ole Christian J e n s e n, f. i Tyrstrup 1877; Not-
mark 1917. — 123. Peter J e n s e n ; Skast 1890—96, Løjt 1896—1904 (død). — 124. Jep J e p s e n ; Humptrup 1845—67, Tandslet 67—71 (død). — 125. Nicolai Thomas Johannes J e s p e r s e n, f. i Dejbjærg 1816; Abild 1865—78 (død). — 126. Peter Nicolai J e s p e r s e n, f. i Bedsted 1810; reside-
rende Kapellan i Kattrup 1847—49, Ærøskøbing 49—51, Nørre Brarup 51—60, Sommersted 60—87 (død). — 127. Chri-
stian Nissen J e s s e n, f. i Hellevad 1840; Diakon i Løjt 1876—80, Bjolderup 80—1903 (død 1906). — 128. Claus Theo-
dor J e s s e n, f. i Fjolde 1829; Hjoldelund 1863—64, Felsted 64—81, Øsby 81—84 (død). — 129. Eduard August Friedrich J e s s e n, f. i Nibøl 1839; Brarup 1868—79, Ravsted 1879—1909. — 130. Georg Friedrich J e s s e n ; Abild 1840—64, Nørborg 64—73, Ulkebøl 73—83 (død). — 131. Johannes Lu-
dolph J e s s e n, f. i Lützenburg 1863; Udbjærg 1890—1903, Dedsbøl 03—21 (død). — 132. Ludwig Owe J e s s e n, f. i Kiel 1852; Simonsberg 1879—81, Spandet 81—86, Toftlund

86—92, Vilstrup 1892—1913. — 133. Peter Jørgen Jessen, f. i Hoptrup 1887; Rinke­ næs 1918. — 134. Sønke Jessen, f. i Læk 1836; Højrup 1867—73, Døstrup 73—84, Sottrup 1884—1908. — 135. Carl Wilhelm Andreas Jesz, f. i Heide 1844; Windbergen 1871—79, Nørre Løgum 1879—1913. — 136. August Heinrich Johannsen, f. i Hjoldelund 1836; Uge 1866—71, Fole 71—84, Felsted 84—1905 (død 1907). — 137. Emil Christian Johannsen, f. i Hjoldelund 1840; Holbøl 1870—81, Felsted 81—83 (død). — 138. Peter Møller Johannsen, f. i Abild 1846; Tinglev 1876—1910 (død). — 139. Peter Jessen Juhl, f. i Tinglev 1852; Vollerwiek 1881—82, Lintrup-Hjerting 82—93, Rise 1893—1910 (senere død i Kiel). — 140. Edward Nissenius Jessen Juhler, f. i Løjt 1885; Løgumkloster 1911—15, Aabenraa 1915. — 141. Jürgen Christian Jürgensen, f. i Hamborg 1885; Emmerlev 1913—21; 1921 Præst ved Johanneskirken paa Før. — 142. Carl Marius Jørgensen f. i Løgumkloster 1883; Sønderborg 1911. — 143. Jørgen Jørgensen, f. i Bjolde­ rup 1847; Skast 1875—84, Fole 84—96. — 144. Nicolai Jørgensen, f. i Hjordkjær 1874; Præst ved Hospitalet i Haderslev 1908—21. — 145. Theodor Emil Jørgensen, f. paa Samsø 1847; Løgumkloster 1877—84, Døstrup 1884—1917.

146. Theodor Christian Heinrich Kaftan, f. i Løjt 1847; Diakon i Aabenraa 1873—80, Skoleraadgiver i Slesvig 80—84, Tønder 84—86, Generalsuperintendent 1886—1917. — 147. Johannes Kardel, f. i Tønder 1887; Asserballe 1914—20; 1920 blev han Præst i Brügge ved Kiel. — 148. Georg Karstens, f. i Grumtoft 1833; Præst ved Helligaandskirken i Flensborg 1864—65; Kliplev 1865—1905 (død 1906). — 149. Lorenz Ketelsen, f. i Frøslev 1854; Ny Pelvorm 1893—98, Halk 1898—1902 (død). — 150. Peter Osvald Kier, f. i Haderslev 1838; Øster Løgum 1864—87, Tønder 1887—1910 (død). — 151. Max Friedrich Gustav Kirchmann, f. i Schwartau ved Lübeck 1871; Randerup 1898—1906, Daller 1906—11; 1911 blev han Præst i Grossenbrode og 1917 i Kollmar. — 152. Marcus Johannsen Kjær; Hjerpsted 1844—48, Ensted 48—57, Rise 57—82 (død). — 153. Mathias Kragh, f. i Hoptrup 1876; Hjerpsted 1908—10, Hviding 10—19; 1919 blev han Præst i Hohenaspe. — 154. Peter Kragh, f. i Gimming 1794; Præst i Nordgrønland 1818—29, Gerlev-Enslev 29—38, Lintrup-Hjerting 38—50, Øsby 50—81 (død 1883). — 155. Hans Christian Peter Kuhl, f. i Flensborg 1866; Vedsted 1896—1919.

156. Eichbaum Wilhelm Lange, f. i Aabenraa 1816; Dr. phil.; Ullerup 1864—94 (død 1901). — 157. Heinrich Asmus Langlo, f. 1876; Skrave 1905—09, Lysabild 1909—20; 1920 blev han Præst i Ekernefælde. — 158. Christian August Lassen, f. 1842; Diakon Løjt 1871—75, Nørre Løgum 75—79, Skærbæk 79—83 (død). — 159. Lauritz Michael Lauritzen, f. i Hammelev 1878; Rømø 1906—10, Tinglev 10—14, Varnæs 1914. — 160. Mads Lauritzen, f. i Haderslev 1858; Skrydstrup 1887—1903, Halk 1903. — 161. Heinrich Christian Sophus Lawaetz, f. i Kosel 1831; Skrydstrup 1865—71, Sottrup 71—84, Ulkebøl 1884—1902 (død). — 162. Christian Georg Peter Lindelof; Roager 1869—70 (død). — 163. Anton Elias Lorentzen, f. i Arrild 1881; Rømø 1914—19, Hjordkjær 1919. — 164. Hans Peter Andreas Lorentzen, f. i Haderslev 1847; Valsbøl 1873—77, Diakon i Haderslev 77—94, Starup-Grarup 94—97 (død). — 165. Johannes Lorentzen, f. i Haderslev 1881; Rømø 1910—14, Diakon Haderslev 14—20; 1920 Præst i Hanved. — 166. Christian Hansen Lousen, f. i Agerskov 1872; Ensted 1904—10, Ketting 1910. — 167. Johannes Lucht, f. i Burg i Ditmarsken 1873; Diakon i Petersdorf 1901—06, Udbjærg 1910—13; 1913 Præst i Lunden. —

168. Sievert Fritz Magaard, f. i Gl. Haderslev 1855; Kompastor i Læk 1883—97, Fole 1897—1921. — 169. Magnus Theodor Mahler, f. i Højst 1873; Diakon i Ullerup 1903—07, Diakon i Haderslev 07—14, Tandslet 14—21; 1921 blev han Præst i Vivild-Vejlby. — 170. Gustav Heinrich Christian Julius Mangels, f. i Slesvig 1846, Hjerpsted 1886—97, Emmerlev 1897—1900 (død). — 171. Paul Matthies; Skrave 1914—16; Feltpræst 1916. — 172. Christian Matthiesen, f. i Rinkeby 1857; Rødnæs 1886—92, Højst 1892—1900, Egen 1900—20 (død). — 173. Hans Matthiesen, f. i Enge 1889, Højrup 1918—20; 1920 Præst i Karlum. — 174. Karl Matthiesen, f. i Haderslev 1866; Diakon i Sønderborg 1893—1903, Rødding 1903—10; 1910 Præst ved Diakonisseanstalten i Flensborg. — 175. Thomas Heinrich Matthiesen, f. i Haderslev 1874; Spandet 1905—09; 1909 Præst ved Petri Kirke i Flensborg. — 176. Adolf Heinrich Strodtmann Matzen, f. i Hammelev 1819; Fjelstrup 1864—94 (død). — 177. Andreas Matzen; Bylderup 1849—51, Frederiksstad 51—54, Trelstorp 54—65, paany Bylderup 65—68; 1868 Skoleraadgiver i Slesvig. — 178. Friedrich

Dücke Sigismund Matzen; Diakon i Neustadt 1860—64, Vonsbæk 64—67 (død). — 179. Jørgen Michaelsen, f. i Sommersted 1830; Uge 1864—66, Bjolderup 66—80, Rødding 80—95 (død 1900). — 180. Hans Balsløv Mønsen, f. i Sønderborg 1803; Nørre Løgum 1834—50, Store Vi 1864—68, paany Nørre Løgum 68—75 (død 1880). — 181. Johan Ludvig Mønsen, f. i Dybbøl 1800; Diakon i Læk 1831—45, Højer 45—71 (død 1875). — 182. Johannes Jonas Alexander Mønsen, f. i Ullerup 1839; Højst 1867—74, Burkal 74—1906 (død). — 183. Johannes Moritzen, f. ved Tønder 1889; Jels 1915—20. 1920 Præst i Holsten. — 184. Julius August Michael Mumsen, f. i Nordhaksted 1826; Løjt 1864—96 (død). — 185. Carl Eduard Müller, f. i Haderslev 1812; Kateket i Præstø 1840—45, Hammelev 45—51, Gorschendorf i Mecklenburg 51—52, Doberan 52—64, Haderslev 64—90 (død 1898). — 186. Christian Albert Frederik Müller, f. i Præstø 1841; Diakon i Sønderborg 1866—71, Adsbøl-Graasten 71—97, Nybøl 1897—1914. — 187. Jens Georg Marius Møller, f. i Lyksborg 1816; Hjerpsted 1848—50, Kejtum 50—60, Øland 60—64, Sønder Brarup 64—73, Ketting 73—91 (død). — 188. Niels Hansen Møller, f. i Bevtøft 1881; Visby 1908—22. — 189. Peter Iversen Møller, f. i Rødding 1871; Augustenborg 1902—03, Øster Lindet 03—17, Vonsbæk 1917.

190. Peter Hjort Neilning, f. i Haderslev 1817; Løgumkloster 1849—50, Grünstadt til 64, Sønderborg 64—77, Tyrstrup-Hjerndrup 77—89 (død). — 191. Christian Jørgen Nielsen, f. i Rinkenæs 1870; Højst 1900—03, Præst i Flensborg 03—09, Toftlund 09—15, derefter Rektor i Rendsborg, Dr. phil. — 192. Nicolai Christian Nielsen, f. i Løgumkloster 1848; Højrup 1873—88, Sommersted 88—1906, Tandstlet 1906—09. — 193. Thomas Ernst Nielsen, f. i Munkbrarup 1869; Brarup 1897—1903, Højst 03—11, Rise 1911—21; 1921 Præst i Haseldorf ved Pinneberg. — 194. Andreas Nissen, f. i Aabenraa 1861; Mjolden 1891—94, Agerskov 1894—1906, Broager 1906. — 195. Christian Ludvig Nissen, f. i Aabenraa 1807; Valsbøl 1864—65, Skærbæk 65—79 (død 1885). — 196. Hans Frederik Nissen, f. i Paarup ved Odense 1842; Asserballe 1871—88, Gram 88—99 (død). — 197. Karl Friedrich Wilhelm Nissen, f. i Lyksborg 1880; Kompastor i Sønderborg 1908—11, Lintrup-Hjerting 11—20. — 198. Nis Hansen Nissen, f. paa Barsø 1857; Brøns 1885—1913

(død). — 199. Olaf Frederik Nissen, f. i Asserballe 1873; Mjolden 1899—1903, Bjolderup 03—08; 1908 Præst ved Apostelkirken i Hamborg. — 200. Peter Georg Waldemar Nissen, f. i Fjelstrup 1869; Skast 1897—1905, Ballum 05—10, Brede 1910.

201. Carl Ludwig Albert Obbarius, f. i Anhalt 1837; Hammelev 1871—1908. — 202. Asmus Vilhelm Olsen, f. i Tønder 1862; Diakon i Tønder 1891—1905 (død). — 203. Gottfried Adolf Karl Martin Otte, f. i Mølln i Lauenburg; Wacken 1894—99, Nordhastedt 1899—1905, Hellevad-Egvad 1905—10, Diakon i Aabenraa 1910—15, 1915 Præst i Tellingstedt.

204. Bertel Nicolai Paulsen, f. i Rinkenæs 1872; Rømo 1902—06, Kværs 06—13, Kompastor Broager 13—20; 1920 Præst i Hütten. — 205. Nicolai Jensen Paulsen, f. i Rinkenæs 1861; Brarup 1889—93, Ladelund 93—96, Hellevad-Egvad 1896—1904 (død). — 206. Paul Duyssen Paulsen, f. i Højer 1857; Højrups 1888—95, Ballum 1895—1905 (død). — 207. Albert Theodor Petersen, f. i Haderslev 1857; Olderup 1884—86, Hollingsted 86—90, Daler 1890—1906, Diakon i Tønder 1906—16 (død). — 208. Carsten Jensen Petersen, f. i Møgeltønder 1871; Præst ved Frue Kirke og ved Helligaandskirken i Flensborg 1900—03, Brarup 03—11, Magstrup 1911. — 209. Christian Jensen Petersen, f. i Tønder Landsogn 1861; Hviding 1891—1904, Skodborg 1904—13, Haderslev 1913. — 210. Eide Henrich Petersen, f. paa Kalø 1858; Okholm 1886—89, Hjordkær 1889—1917 (død). — 211. Georg Christian Petersen, f. i Stenderup 1817; Hellevad-Egvad 1849—50, Ihringen i Baden 51—64, Bov 64—74, Hanved 74—93 (død). — 212. Heinrich Wilhelm Petersen, f. i Kiel 1852; Kompastor ved Slesvig Domkirke 1880—87, Øster Løgum 87—97, Starup-Grarup 1897—1919. — 213. Jacob Eduard Petersen, f. i Slesvig 1814; Diakon i Ullerup 1849—50, Præst i Stockholm og paa Øen Worms 51—68, Vonsbæk 68—82 (død). — 214. Jes Petersen, f. 1802. Hjoldelund 1833—37, Holbøl 37—70 (død). — 215. Jes Petersen, f. i Bylderup 1857; Abild 1888—94, Oksevad-Jels 1894—1900. — 216. Julius Christian Broder Petersen, f. i Højer 1860; Hjerpsted 1884—86 (død). — 217. Pauli Dominico Petersen, f. i Rødnæs 1856; Diakon Ullerup 1883—86, derefter nogen Tid Præst ved Johanneskirken i Flensborg. — 218. Peter Andreas Petersen,

f. i Læk 1875; Asserballe 1905—10, Tandslet 10—14, Vilstrup 1914—19; Rejsepræst i Halle og senere Hospitalspræst i Berlin. — 219. Peter Friedrich Petersen, f. i Flensborg 1856; Hviding 1882—86, Bevtoft-Tirslund 86—91, Haderslev 1891—13, Medlem af Konsistoriet i Kiel 1913, Generalsuperintendent 1917. — 220. Andreas Christian Popp, f. i Felsted 1882; Diakon i Løjt 1910—14, Hygum 1914. — 221. Friedrich Immanuel Prah l, f. i Møgeltønder 1885; Keg-næs 1915—21; 1921 Præst i Angel. — 222. Hans Peter Prah l, f. i Vedsted 1808; Øster Løgum 1840—48, Øsby 48—50, Wetzlar 51—64, Gl. Haderslev 64—69 (død). — 223. Hans Schlaikier Prah l, f. i Øster Løgum 1845; Mjolden 1873—76, Møgeltønder 76—90, Egen 90—93, Gl. Haderslev 1893—19, Dr. theol. — 224. Hans Hinrich Pries, f. i Langenrade 1846; Hoge 1875—79, Uge 79—94; 1894 Præst i Elmshorn i Holsten.

225. Erich Peter Frederik Ra ben, f. i Haderslev 1805; Diakon Aabenraa 1839—49, Stenderup 49—50, Præst i Rhinprovinsen 1851—60, Schenefeld 60—63, Hohenwestedt 63—64, Halk 64—77. — 226. Conrad Albert Ra fn, f. i Harritslev 1799; Gjø l 1825—30, Nordrup-Farendløse 30—45, Gram 45—77 (død). — 227. Nicolai Ra tenburg; Brede 1845—74 (død). — 228. Ludvig Andreas Re u ter, f. i København 1836; Diakon Broager 1864—83, Førstepræst der 1883—1905 (død). — 229. Ludwig Georg Jacques Re u ter f. i Aabenraa 1837; Ladelund 1864—83, Rise 1883—92, Aabenraa 1892—1908 (død senere). — 230. Claus Rickers, f. 1870; Abild 1899—1921 (død). — 231. Hans Nicolai Ri is, f. i Løgumkloster 1822; Rejsby 1869—90 (død). — 232. Theodor Ri is, f. i Løgumkloster 1853; Simonsberg 1881—84, Ladelund 84—90, Medelby 1890—1900, Svenstrup 1900—15 (død). — 233. Claus Christian Rol fs, f. i Ostrohe i Ditmarsken 1856; St. Annen 1883—93, Højer 1893; Dr. theol. 234. Hermann Rol l; Lintrup-Hjerting 1867—82 (død). — 235. Johannes Otto Ro os, f. 1884; Ensted 1911—20; 1920 Præst i Holsten. — 236. Gustav Nicolaus R ü h m a n n n, f. i Husum 1888; Daler 1914. — 237. Eduard Carl Thomas R ø n n a u, f. i Odenbøl 1835; Kompastor i Burg p. Femern 1863—65, Ensted 65—74, Bov 1874—1904. — 238. Thomas Karl Theodor R ø n n a u, f. i Ensted 1869; Løgumkloster 1897—1910; Præst i Albersdorf i Ditmarsken 1910.

239. Georg Friedrich Sche el, f. i Flensborg 1847; Diakon i Tønder 1875—79, Abild 79—87 (død). — 240. Friedrich

August Gerhard Schmidt, f. i Burkal 1850; Hjørpsted 1877—80, Agerskov 80—94, Ketting 1894—1909 (død 1910). — 241. Hans Nissenius Schmidt, f. i Aabenraa 1850; Brarup 1879—85, Mjolden 85—91, Bevtoft-Tirslund 1891—1919 (død 1922). — 242. Johannes Amalius Schmidt, f. i Bylderup 1847; Hjørpsted 1872—77, Mjolden 77—84, Brede 1884—94, Egen 94—99 (død). — 243. Johannes Carl Schmidt, f. i Tønder 1869; Vodder 1896—1919. — 244. Lorenz August Ludwig Schmidt, f. i Læk 1841; Asserballe 1867—71, Højer 71—92; Præst i Sørup i Angel 1892—98 (død 1905). — 245. Niels Schmidt, f. i Hoptrup 1826; Præst i Frederik den syvendes Kog 1860—64, Seminarieførstander i Tønder 64—70, Svenstrup 70—1900 (død 1901). — 246. Niels Schmidt, f. i Gram 1874; Jels 1903—11, Rødding 11—20; Præst i Kiel 1920. — 247. Peter Christiansen Schmidt, f. 1797; Uge 1828—33, Bylderup 33—49, Burkal 49—50, Skodborg 50—75 (død). — 248. Svenne Schmidt; Læk 1864—67, Ravsted 67—78 (død). — 249. Theodor Schmidt, f. i Tønder 1868; Skrydstrup 1903—21; Præst i Bøl 1921. — 250. Heinrich August Schröder, f. i Heide 1843; Spandet 1873—80, Øster Lindet 80—94, Brede 1894—1910. — 251. August Heinrich Schumacher, f. i Petersdorf p. Femern 1835; Brarup 1866—67, Toftlund 67—86 (død). — 252. Christian Friedrich Wilhelm Schumacher, f. i Brarup 1867; Uge 1894—1921; Præst i Rhinprovinsen 1921. — 253. Ernst Friedrich Schumacher, f. i Slesvig 1844; St. Annen 1873—79, Hohenstein 79—88 Kompastor i Broager 1888—1913. — 254. Simeon Gottfried Schumacher, f. i Garding 1844; Diakon i Ullerup 1873—82, Holbøl 82—86 (død 1888). — 255. Peter Martin Christian Schwartz, f. i Hochfeld i Holsten 1872; Kliplev 1906—17, Burkal 1917. — 256. Christian Carl August Schwensen, f. i Hørup 1811; Hørup 1846—91 (død 1899). — 257. Gustav Tycho Friedrich Wilhelm Seeger, f. i Slesvig 1834; Visby 1867—1908 (død senere i Kiel). — 258. Peder Simonsen, f. i Vedsted 1870; Oksevad 1900—11, Jels 11—13, Nørre Løgum 1913. — 259. Simon Christian Simonsen; Diakon Ullerup 1886—94, Bylderup 1894—1903. — 260. Johan Friedrich Stapel, f. i Wandsbeck 1812; Kateket ved Petri Kirke i København 1839—48, Brøns 1866—85. — 261. Wilhelm Steffen, f. i Gettorf 1864; Løgumkloster 1892—97, Adsbøl-Graasten 1897—1911, Tønder 11—20; Præst i Læk 1920. — 262. Claus Heinrich Christian Stegelmann; Udbjerg 1871—79. — 263. Friedrich Wilhelm Au-

gust St u t e, f. i Celle 1844; Uge 1871—78, Halk 78—98 (død),

264. Hermann Thomas Johannes T a d e y f. i Frederiksstad 1833; Eggebæk 1864—71, Diakon i Sønderborg 71—93; Præst i Nykirke i Angel 93—98 (død. — 265. Anders Nielsen T a n g e, f. i Arnum, Højrup Sogn, 1889; Øster Lindet 1918—19; Præst i Kating 1919. — 266. Jakob Peter T e r p, f. 1882; Oksevad 1918. — 267. Thomas Christian Thielsen, f. i Hanved 1873; Skast 1905—12, Højst 12—19; Præst i Herzhorn i Holsten 1919. — 268. Claus Thiesen, f. i Oversø 1846; Simonsberg 1875—78, Bedsted 78—1909. — 269. Hans Christian Thiessen, f. i Muspøt 1840; Randerup 1872—74, Brede 74—84, Diakon i Broager 84—87, Nybøl 87—96 (død). — 270. Peter Thomsen, f. i Flensborg 1807; Præst ved Frederikskirken paa Kristianshavn 1836—39, Munkbrårup 39—58, Kompastor i Nienstedten 58—68, Stepping-Frørup 68—82. — 271. Thyge Thygesen; Præst ved Helligaandskirken i Altona 1848—70, Tyrstrup-Hjerndrup 70—77 (død). — 272. Detlef Peter Vilhelm Theodor Tiedje, f. i Witswort 1840; Skrydstrup 1872—80, Oksevad-Jels 80—89, Øsby 89—1909 (død 1917). — 273. Theodor Wilhelm Tiedje, f. i Skrydstrup 1878; Diakon i Løjt 1907—10, Ravsted 10—20; tysk Præst i Gøteborg 1920. — 274. Hans Tonnesen, f. i Bastrup 1854; Diakon Aabenraa 1880—88, Hoptrup 1888. — 275. Johannes Jacob Tonnesen, f. i Aabenraa 1882; Bedsted 1909—10, Hellevad-Egvad 10—19; Præst ved Mariekirken i Rendsborg 1919. — 276. Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin, f. i Friedland i Mecklenburg 1871; Holbøl 1900—04, Løjt 04—16, Feltpræst 16—18, Romø 1919—22.

277. Christian August Valentiner, f. i Flensborg 1815; Rinkenæs 1846—49, Tyrstrup-Hjerndrup 49—50, Seminarieførstander og Præst i Bernburg (Anhalt) 52—60, Coswig 60—64, paa ny i Tyrstrup-Hjerndrup 64—70, Gl. Haderslev 70—92 (død). — 278. Otto Friedrich Valentiner, f. i Bernburg 1854; Diakon i Tønder 1882—91, Ketting 91—94, Sønderborg 1894—1918 (død). — 279. Fedder Edlef Julius Vogel, f. i Flensborg 1835; Øster Lindet 1869—80, Lysabild 1880—1908 (død senere i Flensborg). — 280. Karl Gustav Vogel, f. i Øster Lindet 1876; Holbøl 1905—12; Præst i Vesterland p. Sild 1912; faldt i Krigen i Juni 1915.

281. Peter Johannes Georg Emil Wacker, f. 1839; Rinkenæs 1867—76; Præst ved Diakonisseanstalten i Flensborg 1876. — 282. Karl Wilhelm Heinrich Georg Wassner,

f. i Haderslev 1863; Arrild 1890—95, Nørborg 1895—1908, Hammelev 1908—14, Fjelstrup 14—20; Præst i Wesenberg ved Segeberg 1920. — 283. Christian Theodor Weber, f. i Broager 1865; Toftlund 1893—1909, Nørborg 1909. — 284. Friedrich Karl Christian Weiland, f. i Bedsted 1874; Emmerlev 1900—13, Nustrup 13—21; Præst i Dedsbøl 1921. — 285. Johann Heinrich Weiland, f. i Oldenswort 1836; Bedsted 1864—78, Hostrup 1878—1907 (død 1915). — 286. Johannes Wilhelm Weiland, f. i Wilster 1839; Diakon i Oldenswort 1866—67, Førstepræst 67—75, Skodborg 1875—1904 (død 1908). — 287. Johan Preben Sutor Wernich, f. i Sonderborg 1819; Rinkenæs 1850—66, Døstrup 66—73, Nørborg 73—95 (død). — 288. Johannes August Claudius Wernich, f. i Rinkenæs 1855; Brarup 1885—1902, Ulkebøl 1902—21. — 289. Hans Petersen Wind, f. i Nørre Løgum 1884; Arrild 1911—17, Døstrup 1917. — 290. Hinrich Wolf, f. 1835; Diakon i Krempe 1865, Skast 65—69, Bylderup 69—81, Varnæs 81—1903 (død). — 291. Andreas Edvard August Wulff; Branderup 1868—75. — 292. Jacob Georg Christian Wulff, f. i Rise 1827; Kateket i Svendborg 1860—65, Adsbøl-Graasten 65—70, Vodder 70—93.

293. Johan Reimer Zerlang, f. i Toftlund 1864; Holbøl 1893—99, Gram 1899.

294. Anders Andersen Ørbech, f. i Ribe 1790; Branderup 1822—39, Arrild 39—70 (død).

Præsteembederne i Nordslesvig

i Bogstavorden; de vedføjede Tal henviser til de Numre, som findes i den foregaaende Navnefortegnelse.

Generalsuperintendenter: 74, 146, 218. —

Aabenraa, Førstepræst: 87, 229, 18; Andenpræst: 105, 146, 274, 85, 203, 140. — Aastrup: 47, 64, 54, 48, 39. — Abild: 125, 239, 215, 37, 230. — Adsbøl-Graasten: 297, 186, 261, 75. — Agerskov: 107, 240, 194, 7. — Aller: 45, 20, 59. — Arrild: 294, 97, 48, 282, 41, 10, 289, 2. — Asserballe: 244, 196, 11, 218, 147. — Avgustenburg: 100, 189, 18, 85. — Ballum: 61, 84, 48, 206, 200, 10. — Bedsted: 285, 268, 275. — Bevtoft-Tirslund: 6, 219, 241. — Bjolderup: 26, 179, 127, 199, 99, 43. — Bov: 211, 237, 56. — Branderup: 291, 29, 11, 12, 93. — Brede: 227, 269, 242, 250, 200. — Broager, Førstepræst: 89, 228, 194; Andenpræst: 228, 269, 253, 204. — Brøns: 260, 198, 108, 42. — Bur-

kal: 79, 182, 46, 255. — Bylderup: 177, 290, 19, 259, 46, 39, 96. — Daler: 113, 117, 207, 151, 236. — Dybbøl: 57, 94. — Døstrup: 287, 134, 145, 289. — Egen: 92, 223, 242, 172. — Emmerlev: 14, 170, 284, 141. — Ensted: 237, 13, 166, 235. — Felsted: 128, 137, 136, 104. — Fjelstrup: 176, 71, 282. — Fole: 82, 136, 143, 168. — Gram: 226, 44, 196, 293. — Haderslev Mariekirke: Førstepræst: 185, 219, 209; Andenpræst: 44, 164, 4, 169, 165; Tredjepræst og Hospitalspræst: 144; Gl. Haderslev: 222, 277, 223. — Hagenbjerg: 68, 66, 55. — Halk: 225, 263, 149, 160. — Hammelev: 65, 201, 282, 88. — Hellevad-Egvad: 8, 205, 203, 275. — Hjerpsted: 242, 240, 117, 216, 170, 91, 153. — Hjordkjær: 64, 66, 102, 210, 163. — Holbøl: 214, 137, 254, 29, 293, 276, 280, 5. — Hoptrup: 98, 274. — Hostrup: 60, 285, 95, 93. — Hviding: 67, 219, 58, 209, 12, 153. — Hygum: 38, 17, 220. — Højer: 181, 244, 233. — Højrup: 134, 192, 206, 70, 173. — Højst: 182, 63, 77, 172, 191, 193, 267. — Hørup: 256, 29, 16. — Jels: 246, 258, 183. — Kegnæs: 24, 21, 91, 88, 221. — Ketting: 101, 187, 278, 240, 166. — Klipleve: 148, 255. — Kværst: 62, 104, 204, 33. — Lintrup-Hjerting: 234, 139, 75, 197. — Lysabild: 22, 279, 157. — Løgumkloster: 105, 145, 55, 261, 238, 140, 3. — Løjt, Førstepræst: 184, 123, 276, 99; Andenpræst: 158, 127, 71, 7, 273, 220. — Magstrup: 9, 81, 55, 208. — Mjolden: 223, 242, 241, 194, 199, 115. — Moltrup-Bjærning: 36, 4. — Møgeltønder: 34, 223, 51, 35. — Notmark: 69, 16, 122. — Nustrup: 32, 118, 77, 284. — Nybøl: 50, 269, 186, 17. — Nørborg: 130, 287, 282, 283. — Nørre Løgum: 180, 158, 135, 258. — Oksebøl 110, 106, 15. — Oksevad: 81, 272, 117, 215, 258, 53, 266. — Randerup: 269, 112, 54, 72, 151. — Ravsted: 248, 129, 273. — Rejsby: 231, 4, 56, 33. — Rinkeføl: 287, 281, 102, 121, 120, 133. — Rise: 152, 229, 139, 193. — Roager: 162, 31, 94, 23. — Rødding: 86, 179, 94, 174, 246. — Rømo: 97, 112, 109, 204, 159, 165, 163, 276. — Skast: 290, 78, 143, 51, 123, 200, 267. — Skodborg: 247, 286, 209, 52, 53. — Skrave: 157, 108, 171. — Skrydstrup: 161, 272, 29, 160, 249. — Skærbæk: 195, 158, 111, 43, 108. — Sommersted: 126, 192, 21. — Sottrup: 90, 161, 134, 25. — Spandet: 250, 132, 40, 175. — Starup-Grarup: 114, 164, 212. — Stepping-Frørup: 270, 63. — Svenstrup 1, 245, 232, 23. — Sønderborg: Førstepræst: 190, 76, 278, 142; Andenpræst: 186, 264, 174, 25, 197, 142, 28. — Tandstet: 124, 90, 52, 192, 218, 169. — Tingleve: 30, 138, 159, 46. — Toflund: 151, 132, 283, 191. — Tyrstrup-Hjærndrup: 277, 271, 190, 58, 52. — Tønder: Førstepræst: 49, 146, 150, 261; Andenpræst: 239, 278, 202, 207, 83. — Udbjærg: 262, 77, 85, 131, 116, 167. —

Uge: 179, 136, 263, 224, 252. — Ulkebøl: 73, 130, 161, 287. —
Ullerup: Førstepræst: 156, 117; Andenpræst: 254, 217, 259,
18, 169. — Varnæs: 103, 290, 13, 159. — Vedsted: 119, 65, 155.
— Vilstrup: 80, 132, 218. — Visby: 257, 188. — Vodder: 292,
243. — Vojens-Jegerup: 27. — Vonsbæk: 178, 213, 113, 189.
Øsby: 154, 128, 6, 272, 12. — Øster Lindet: 279, 250, 15, 189,
265. — Øster Løgum: 150, 212, 72.

En gammel Præsteslægt.

Ved Lærer Ferd. P. Blidstrup.

I Døstrup Sogn i Sønderjylland, N. V. for Løgumkloster, har siden Reformationen siddet en Række gode, lutherske Præster, som har været saa stærkt knyttet til dette Sogn, at det uafbrudt i 328 Aar (fra 1537 til 1865) har haft Præster, som hele Rækken igennem var knyttede til hinanden med Slægtskabs Baand.

Døstrup Sogn laa under Ribe Stift indtil 1864, da det indlemmedes i Tyskland; men ved Genforeningen kom det atter tilbage.

En af disse Præster, Joh. Peter Nikolaj Brorson, har 1766 efterladt et Haandskrift, en Beskrivelse af Døstrup Sogn, som opbevares paa Universitetsbiblioteket (Additamenta 334, 4to). Han omtaler særlig Præsterne, og hans Optegnelser er benyttet i det følgende:

Anledningen til, at han forfattede dette Skrift, var en Anmodning derom fra Biskop Bloch i Ribe. Han indleder nemlig sit Skrift saaledes: »Høyædle Høyærværdige Hr. Biscop! Min Høystærede Høygunstigste dyrebareste Hr. Biscop og Velynder! Da Deres Høyædle Høyærværdigheds Høystærede Skrivelse til vor Frommeste Hr. Provst Clausen af dato 11. November 1765 her i Herredet har circuleret, som forlan-

gede af Præsterne i Herredet at melde hvad der er bekjendt, der kunde være tienligt til Deres Høyærværdigheds i Arbeide havende Historie over Ribe Stifts Geistlige; Saa tager jeg mig den Frihed at overlevere efterfølgende Ting til Giensvar paa de mig til Besvarelse forelagde Spørgsmaal.«

Den første lutherske Præst var

1. Knud Jensen. Han blev kaldet 1537, var Præst i Døstrup i 49 Aar, Provst i 30 Aar og døde 1586. 81 Aar gl.

2. Jens Knudsen, hans Søn, døde 1602, efter at have været Præst i Sognet i 22 Aar, 48 Aar gl.

3. Michel Andersen, kaldet 1603, ægtede Formandens, Jens Knudsens Enke, var Præst i 39 Aar, Provst i 24 Aar og døde 1641, 69 Aar gl. Han kom fra Burkal i Tønder Provsti og i »en ældgammel, forslit og meestendeels opslit liden Kirkebog, indsyet i gammel paltet Pergament og skrevet i en liden Octave findes af denne Præst Selv optegnet, at Han Dom. 6 post. Trinit. d. 3. Julii blev ordineret til Sogne-Præst for Døstrup Meenighed af Hr. Biscop Mag. Peder Hegelund. Og for at fornøye Deres Høyædle Høyærværdighed, min Høystærede dyrebareste og Høygunstige Hr. Biscop vil jeg heldst af den gamle Bog anføre Hr. Michel Andersens Egne Ord i sin gode gamle Stiil«:

»Anno Domini 1603 den 6. Søndag efter Trinitatis, som var d. 3. Dags Julii bleff jeg efter den Hellige Apostoliske Kirke-Skick og Ordinanzens Lydelse ordineret i Riber Dom-Kirke af Høylærde Mand Magister Peder Hegelund, Biscop samme Sted anno ætatis 29 feré [Alders Aar 29 omtrent]. Siden blev jeg indsat udi Døstrup Sogn den 9. Søndag eft. Trinit., som

var d. 21. Augustii af samme Hæderlige Høylærde Mand Mag. Peder Hegelund, udi Nis Hansens, Mathis Fredsens, Daniel R. (dette Navn kand ey læses) og andre hæderlige Præstemænds Nærværelse; Gud give mig saa at leve og lære, at Himmeriges Rige maae formeeres, Himmelen plantes! De udvaltes Tal opfyldes! og Herrens naadige Forløsning alle forlængendes Christne aabenbares ved sin eeneste og elskeligste Søn Jesum Christum vor Herre! Amen!

Dernæst d. 22. Søndag eft. Trinit., som var den 20. Dag Novemb. holdt jeg mit Bryllup med Lene, Sal. Hr. Jens Knudsens efterladte Hustrue. Gud unde os tillsammans Lycke og Velsignelse! timelig og ævig Velfærd og Salighed propter [formedelst] Christum!«

4. J e n s M i c h e l s e n, Søn af Formanden, var Præst i 26 Aar og døde 1667, 52 Aar gl.

I førnævnte gl. Kirkebog har han skrevet: »Anno 1621, d. 5. Dec. blev jeg, Hr. Jens Michelsen i Døstrup præsteviet af Hæderlig og Høylærde D. J o h a n B o r c h a r t, Biscop over Ribe Stift. D. 14. Dec. blev jeg af Hannem examineret fra Klocken var 8te usque ad [lige til] 12. Eodem die confiterede [Samme Dag skriftede] jeg for Hr. Jens Touden.

Paa 2. Juledag 1621 sang jeg min første Messe udi Medolden Kirke, og paa 3. Juledag blev jeg indsat af Hæderlige Mand, Hr. P e d e r M e d o l d e n, da jeg var i mit 25. Aar, thi jeg blev fød Anno 1616, d. 8. Oct. Og samme Dag begrov jeg en gammel Quinde ved Navn Kiersten Peers, Per Ouerbyes Hustru i Winum, i sit Alders 72, og Hun var den allerførste. Anno 1622, d. 1. Jan. sang jeg min første Messe udi Døstrup Kirke.«

Denne Præst var 2 Gange gift. Om hans første Ægteskab har han i Kirkebogen skrevet:

»Ao. 1642 stood mit Bryllup med Karen Pedersdtr. af Ballum Bye. Paa Trefoldigheds Søndag copulerede os Hr. Peder Medolden«. Om hans 2det Ægteskab 1653 skriver han: »3. Pintsedag stod mit Bryllup med Mette Andersdtr. af Ballum, copuleret af Mag. In g w o r d i Ballum«. Hans første Kone var en Datter af Deelefogden og hans anden Birkefogdens Datter af Ballum.

Det var i Svenskekrigens Tid, han var Præst i Døstrup, og Præstegaarden blev taget i Besiddelse af de svenske Officerer, saa Præsten maatte rømme ud til Nørkjær, som ligger tæt ved Døstrup By, hvor han under aaben Himmel studerede til sine Prædikener, »og var til sin kummerlige Ophold forsynet med et stykke tør Brød. Fienden skiøde efter ham, naar han undertiden til andre Byer drog i Embedets Forretninger, og blev dog icke troffen.«

5. Gregers Hansen Stafning ægtede Enken, Mette Andersdt., var Præst her fra 1667 (maaske nogle Aar før som Provstens Medhjælper) og døde 1685. I de første 8 Aar af deres Ægteskab havde de ingen Børn, men saa fik de deres eneste Søn, Jens Gregersen, som blev Præst i Wisbye i Lø Herred. Han var 2 Gange gift, 1) med Forvalter Clausens Datter Jfr. Margarethe Hedewig af Trørborg, »min [o: Præsten Brorsons] sal. Faders Moster«. I dette Ægteskab fik Jens Gregersen en Datter, Catharina, som blev gift med Paul Christian Zoega, Sognepræst i Rabsted i Tønder Amt. 2) med Jfr. Catharina Henningsen af Tønder; dette

Ægteskab var barnløst. Jens Gregersen var Præst i Visby i over 50 Aar og døde 1754.

Der fortælles om Gregers Hansen, at »han sad flittig i sit Studere-Kammer og befattede sig saa lidet med Huus-Sager, at han hvert Aar var icke over 2 gange i sin Baaes.« [Man kan forestille sig det Savn, hans enlige barnløse Hustru maa have følt under dette hjerteløse ægteskabelige Forhold.] — Præsten Brorson fortæller videre: »Det skeede ellers ogsaa i hans Tid, at alle Hans Creature bleve befængt med smitsom Syge, hvorføre Byemændene afkastede [indgrøftede] ham til sine syge Creature et stykke Jord, saa lang som Døstrup Bye er, norden for Byen, som endnu findes indkast og kaldes af alle fra den Tid af: Skurve-Krog.«

6. Nissenius Pedersen Wedel kom 1685, blev indsat i Embedet af Provsten i Wisbye, Hr. Friderich Koch, og ægtede Jens Michelsens (Næst-Formandens) Datter, Catharina; han var Præst her i 52 Aar, Provst i 15 Aar og døde 1737, 72 Aar gl.

Wedel var født i Rejsby ved Ribe, hvor Faderen, Peder Sørensen Wedel var Præst. Moderen, Anna Hansdtr., var Herredsfogden Hans Andersens Datter af Havedgaard i Brøns Sogn i Hvidding Herred. Biskop Lodberg kaldede ham, og han blev ordineret i Ribe Domkirke samtidig med Broderen, Søren Pedersen Wedel, der blev Præst i Rejsby.

»Denne Præst havde stoor Omsorg for Skole- og Arm-Væsenet, hvorfor af Ham er bygt vor endnu florerende Døstrup Skole, derfor over dens Dør staaer disse Ord med forgyldte Bogstaver: Det første Skolehuus her paa Landet 1693. — Ved samme Skole har

han og bygt et Armhuus, og var den første Præst, som her fik det i Stand, at Sognet selv føde sine fattige L. D. [Laus Deo, Gud være Ære] endnu skeer. Da og, ved Hans Flid, formindskedes den almindelige store Vankundighed, fik Han og Bønderne til selv at forskaffe sig Psalme-Bøger og selv at siunge med i Kirken, hvor denne Præst Selv ofte gik frem og tilbage paa Kirkegulvet for at anføre dem til eenstemmig Sang. Han var den første Præst, som har indført Catechisation og Bedestund til Aftensang i Kirken om Sommer, som overalt i Herredet og her endnu holdes. Han fik og først den forargelige Juuleleg og Fastelavns Løb afskaffet. Han har udgivet et kort lidet Skrift, kaldet »Anledning eller Gudelig Eftertænkning, hvorledes de fornemmeste Stycker i ethvert Evangelio kand føres hen til Catechismum. Trykt Aar 1726.« Han døde d. 7. Dec. 1737 og hans Hustru fulgte ham 5 Dage efter, saa de begge blev jordede paa én Dag, d. 18. Dec., under Korset i Døstrup Kirke, hvor Biskop A n c h e r s e n af Ribe holdt Ligprædiken over den Tekst (2. Pet. 1, 12—15), som den afdøde Præst selv havde valgt. »I deres 50 Aars Ægteskab var disse christelige og yndige Ægtepar af Gud velsignet med 14 Børn, 13 Sønner og 1 Datter, som var den ældste. De døde i deres Ungdom, undtagen 3 Sønner«: 1) S ø r e n W e d e l, der blev Præst i Døstrup efter Faderen; 2) P e d e r W e d e l, Præst i Stafning i Ribe Stift og siden Slotspræst til Frederiksborg og Sognepræst til Hillerød og Herløv. »De blev begge paa een Dag ordinerede tillige med Hr. H a n s R o s e n b e r g af sal. Hr. Biscop T h u r a 1722 udi Novbr., nemlig Fredagen før Dom 25. post. Trinit.« 3) G r e g o r i u s W e d e l, som »giorde en ynkelig

fremgang i sine Studeringer, at Han i sit Alders 16. Aar skulle reise til Universitetet i Halle, hvor begge hans Brødre tilforn havde været, men blev kort før angreben af en Sygdom og døde 1718 i Maji Maaned til sin kiære Forældres største Sorg. Min yngste Farbroder, vor sidste Sal. Biscop i Ribe D. Hans Adolph Brorson, var paa den Tid som Studiosus hiemme i Randerup, og giorte et ret Liig-Vers over Ham, som endnu er til her i Døstrup Præstegaard.«

7. Søren Wedel, Søn af Formanden, var Præst her i 32 Aar og Provst i 11 Aar; døde 1754, 60 Aar gl. Han blev som Medhjælper af sin Fader indsat i Embedet Sdg. Sexag. 1723.

»Han søgte strax med ald Flid og Trooskab her at udbreede Christi Rige og deri troolig assisterede sin kiære Hr. Fader og hialp ham at afskaffe alt hvad endnu af forargelig Julelæg og Fastelavnes Løben hist og her kunde være tilovers.« Før han her blev Præst var han (tillige med hans Broder og Mons. Enewold Ewald [Digteren Ewalds Fader], som siden var den os alle bekiendte dyrebare Hr. Professor Ewald, Præst til det Kongl. Waisenhuus i Kiøbenhavn) af Lærdom og Guds frygt her i vore Egne en berømmelig Student, som med dem begge holdt gudelige Forsamlinger og Bedestunder hist og her i Byerne, og har siden i hans Embede her paa Stedet været en nidkiær og gudelig Lærer. Han bar og Om-sorg for, at der bleve bygte smaa Skole-Huuse i adskillige af de andre Byer her i Sognet, som endnu holdes vedliige og holdte sit heele Embeds Tid Huusbesøg og Bedestund omkring i Byerne her i Sognet, og har udrettet meget til mange Siæles Opbyggelse og

Frelese.« Han døde 21. Juli 1752; Biskop H. A. Brorson »holdt Klage- og Liig-Prædiken over Teksten: Vel dig, du gode og tro Tjener! Du har været tro over lidet, jeg vil sætte Dig over meget, gak ind i din Herres Glæde (Matth. 25, 23.) og, henvendt til Menigheden, over Hebr. 13,7: Kom eders Vejledere i Hu, som have forkyndt eder Guds Ord, og idet I betragte deres Vandrings Udgang, saa efterligner deres Tro.

Han var gift med Provst L a u e W e d e l s ældste Datter, Jfr. M a r i a E l i s a b e t h, Nustrup Præstegaard. De blev viiede 2. Maj 1726. »I deres Egteskab vare de velsignede med 7 Børn, 3 Sønner og 4 Døtre, hvoraf de to ere i Live. Den ældste Datter A n n a E l i s a b e t h, født 5. Maj 1727, blev gift med Præsten B r o r s o n (Forf. til Haandskriftet) og blev Fredag d. 23. Aug. 1755 ægteviiede af hans Farbroder, Biskop H. A. Brorson. En Søn, N i s s e n i u s W e d e l, født 1730, 22. Februar, blev Sognepræst i Visby og 1764 g. m. Jfr. E l s e M a r i a Z o e g a, Dtr. af Pastor i Rabsted, Povl Chr. Zoega. En anden Søn, L a g o W e d e l, blev Feltpræst i Rendsborg og 1763 Sognepræst i Maugstrup og Jægerup, Haderslev Provsti. Han blev g. m. A g a t h e C a t h e r i n a M ø l l e r, Datter af Advokat Møller fra Tønder; »men de vare i Hr. Borgermester Clædens Huus i Flensborg, hvor de bleve copulerede af Hr. Pastor Friis, Sognepræst ved MarienKirke ibid. Anno 1766 blev deres ældste Søn fød, nom. Søren.« 8. J o h a n P e t e r B r o r s o n blev kaldet til Døstrup 1754. Han er Forfatter til det her benyttede Manuskript og meddeler: »Jeg er fød Klocken 7 om Morgenen d. 1. April 1726 til denne elendige Verden 2 Miile fra dette Stæd, neml. i Beedsted Præstegaard i Apenrade Amt af mine kiære Forældre: Hr. N i c o-

l a i B r o r s o n, som ved denne sin første Menighed var Præst i 20 samfulde Aar, og B a r b a r a A g n e t h a H a n s e n,« en Datter af Præsten J o h a n s H a n s e n i H u n s t r o p. Hans Farfader hed B r o d e r B r o r s o n, Sognepræst i Randrup, Søn af B r o d e r P e d e r s e n, »der var sin Søns, min Oldefaders Formand.« Hans Farmoder var C a t h a r i n a M a r g a r e t h a C l a u s e n, Dtr. af Forvalter N i c o l a i C l a u s e n, Trøjborg. »Min sal. Fader har endnu i Live en kiødelig Moster, hans sal. Moders Søster, M a r r i a E l i s a b e t h C l a u s e n, hvis Mand var Birkefoged til Lygum-Closter og heedte C h r i s t i a n H a n s e n. Hendes Gudsfrygt er højst priselig og hendes Troe og gode Giærninger, især hendes store Gavmildhed mod fattige, er fast Mageløs. Hun er nu i Hendes Alders 95 Aar og boer endnu 1 liden Miil herfra paa Faargaard.« — — »Min Mormoder hed A g n e t h a C a t h a r i n a S t e e n b e c h, og hendes Slægt stammer fra en Familie i Westphalen; »men paa min Faders Side stammer jeg fra en Præstefamilie i Angelens Land, som der vidtløftig har udbredt sig.«

Forfatterens Fader, N i c o l a j B r o r s o n, var 2 Gange gift, 1) med A n n a C h r i s t i n a B r u u n af Lygum-Closter Præstegaard og havde med hende 2 Sønner og 2 Døtre, neml. B r o d e r B r o r s o n, Sognepræst i Hunstrop, som døde 25. Marts 1755; C h r i s t i a n B., Postmester i Haderslev; C a t h r i n e M a r g a r e t h a, død i København 1741 og A n n a C h r i s t i a n a B. g. m. P e d e r A g e r b e c k, Sognepræst til Slaglille og Bjernede, siden til Snesere. 2) med B a r b a r a A g n e t h a H a n s e n, med hvem han avlede 11 Børn, »saa vi i mange Aar var 15 el. 14

levende Sødskende.« Af Børn af 2. Ægteskab blev Johannes B. først Kateket ved Nikolaj Kirke i København, siden Præst i Thisted, efter først at have været Præst til Pedersborg og Kindertofte paa Sjælland; Oluf Adolph B., Kateket ved Holmens Kirke, Kbh., senere Sognepræst til Hillerslev og Kaastrup i Aalborg Stift; Johan Peter B. (Forfatteren til Manuskriptet) først Kateket ved St. Nikolaj K. i Kbh., derefter Sgpr. til Døstrup; Nicolaj B., først ligeledes Kateket ved Nic. K., derefter Sgpr. til Branderup, »2 Miile herfra«, og derefter til Volderslev og Gjørslev, samt endelig til Stenmagle og Steenlille, Sjælland; Agnetha Catharina B. g. m. Morten Thye, Sgpr. til Ondløse, Sj.; Christian Gottlieb B., først Kateket v. Nikolaj K., Kbh., derpaa Sgpr. til Finderup v. Slagelse; Christiane Sophia B. g. m., Niels Albeck, Sgpr. til Munkebjergby og Bromme, Sjælland. »Hos ham er til Huuse mine kiære yngste Søstre, Jfr. Barbara Hedwig B. og Catharina Margaretha B. Den yngste Søn, Andreas Daniel B. døde, 7 Uger gl.

»Guds naadige og faderlige Forsyn for mig og mine kan aldrig nok som priises. Da de fleste af os gik smaa Drengene hos vores kiære Forældre i Beedsted, sagde en Christelig Bonde-Kone, Maren Jenses, som var Slotspræstens, Hr. Christen Jenses fromme Moder, til min Moder, en gang, da hun saae os: Herre Gud! Mutter! Hvilke mange smaa Præster gaae her! Min Moder svarede: Ja, Gud raade os! De blive vel icke Præster! Og merkelig er det, at alle Hendes Sønner lever og ere alle Præster, og leve L. D. [Gud være -Ere] endnu 5 Brødre, som har den Naade af

Gud som Christi Sendebud, formedelst Evangelium, at forkynde Christi uspoerlige Rigdom.

I min Alders 9. Aar, da min salig Fader blev kaldet til Slots-Præst i Friderichsborg og Sogne-Præst i Hillerød og Herløf i Sielland, kom jeg fra Beedsted derhen, og da min Fader var reist derhen straks efter Nyt-Aar 1776, kom min Sal. Moder med alle vi mange Børn bag efter paa en Langfredag Morgen, før Han gik i Kirken at prædike; Mine ældste Brødre bleve her satte i Friderichsborgs Kongl. latinske Skole, men jeg med mine yngre Sødskende blev informeret hiemme privatum af Mons. Z w e r g, en Præste-Søn fra Tønder, men døde siden [som] en berømmelig Sjælesørger og Præst i Moltrup etc. i Haderslef Amt. Endelig da min Sal. Fader 2 Aar derefter blev kaldet til Sognepræst til St. Nicolai Kirke i Kiøbenhavn, kom vi og til dette prægtige og delige Sted Løverdagen før Dom. Jubilate [3. Sdg. e. Paaske] 1735, da min k. Fader den Søndag Formiddag blev indsat af forrige Stifts-Proust Hr. Niels Dorff, som da holdt Afskeeds-Prædiken med Frue Meenighed i St. Nicolai Kirke, [idet han blev] kaldet til Biscop til Christiania i Norge. Min kiære Fader holdt samme Dags Aftensang sin Indtrædelses-Prædiken over Dagens Evangelium for Nicolai Meenighed. Mine Informatores paa dette Sted vare Hr. J o h a n S e l m e r, som endnu lever, og er Sogne-Præst til Østersnede her i Ribe Stift; Efter ham blev jeg informeret af hans yngre Broder Hr. C h r i s t e n S e l m e r, som var siden Catechet i Christiania, og derefter residerende Capellan først til Frue Kirke, og siden til Kors-Kirken i Bergen, hvor han er død. Ved hans Gudelige Underviisning og Høystopbyggelige Omgang fik jeg ret

Smag paa Guds Ord, erfarede dets Guddommel. sa-
liggørende Kraft i min Siæl, som blev indtagen af
min Frelsers Jesu søde Kierlighed, i hvilken jeg end-
nu ønsker at leve og døe. Denne ret Christelige Chri-
sten Selmer førte mig og troelig an til Omgang med
Gud og Bønnens Øvelse, da Han saavel om Dagen,
som og om Natten bad med mig, naar vi vaagnede
af vor første Søvn, da Han ofte bad meget bevægelig
til min største Vederqvægelse, og derpaa spillede
Han paa sin Harpe og vi sang et par Lof-Psalmer,
og derpaa igien sov hen i Herrens fred .

Efter ham blev jeg informeret af Hr. Peter
Agerbech, som brugte een ligesaa god Lære- og
Leve-Maade; Han blev siden Præst til Slaglille og
Biernede, og derfra tilsidst i Snese, hvor Han havde
min næst ældste Søster, Anna Christine til Ægte. De
havde 8te Børn, og ere nu begge døde. Tilsidst blev
jeg informeret af min k. Broder Hr. O l u f A d o l p h
B r o r s o n, som lever endnu, og er Sogne-Præst til
Hillerslef og Kaastrup i Aalborg Stift, og af Ham
blev jeg dimitteret til Kiøbenhavns Universitet til St.
Hansdag Anno 1745, da jeg sustinerede Examen Ar-
tium og blev Studiosus; følgende Aar 1746 sustinerede
jeg Exam. Philosophicum cum [med] Caract. laudable
og samme Aar blev creeret til Philos. Bac. [Bacca-lau-
reus, omtrent det samme som Cand. phil.] og Anno
1749 d. 8. Febr. Exam. Theolog. under Doct. M a r c o
W ø l d i k e og Doct. J e r e m. F r i d. R e u s s.

Jeg erindrer mig endnu med Glæde den velsig-
nede Bevægelsens-Tid, der da var i Kiøbenhavn, som
da var fuld af Lærde, Høyoplyste, begavede og vel-
signede Lærere og Præster, iblant hvilke jeg, foruden
min egen kiære sal. Fader ofte hørte de berømmelige

Biscoper Hr. Mag. Peder Hersleb og Hr. Ludwig Harboe, Hr. Prof. Chr. L. Leth ved Trinitatis Kirke, Hr. Prof. Enewold Ewald ved Waisenhuuset, Hr. Proust Hvid ved Holmens Kirke, Hr. Proust Giese ved den Herre Zebaoths Kirke, Hr. Doct. Bildsøe, da ved samme Kirke, som nu er Biscop i Aarhus, og Hr. Mag. Bloch, da 2den Præst ved Holmens Kirke, men nu min Høygunstige Hr. Biscop. Anno 1750 d. 9. Jan. blev jeg af voris da regierende allernaadigste Kong Friderich den 5te allernaadigst kaldet til Catechet ved St. Nicolai Kirke i Kiøbenhavn. Fer. 2 Pascat [2. Paaskedag] 1751 prædikede til Aftensang for demis under Doct. Rosenstand Gosche cum [med] Caract. Laudabl. Mit Catechet-Embede forestoed jeg indtil d. 23. Aug. 1757, da jeg af den Stoorfyrstelig Hr. Geheime-Raad Friderich von Buchwald, Herre til Trørborg, Grabow og Børstel blev kaldet, og af Kongen d. 20. Sept. confirmeret til Sogne-Præst her for Døstrup Meenighed, hvortil jeg blev ordineret d. 2. Oct. 1752, da og Hr. Hans Schou blev ordineret til nærmeste Nabo-Sogn Medolden, og Hr. Hans Rosenberg til Resen af min kiære yngste Farbroder Hr. Hans Adolph Brorson i Ribe Domkirke, hvor jeg prædikede den Dag. Denne Hr. Hans Rosenberg var en Søn af Hr. Hans Rosenberg, som blev ordineret til lige med min Formand 1722, vide supra [se ovenfor].

Dom. 18. post. Trinit. blev jeg indsatt til Sogne-Præst ved denne Kirke af vor frommeste Proust Hr. Joh. Hieronym. Clausen af Wisbye, paa Prædike-Stolen, som forklarede til Exord. Joh. 21, 15. 16. Søndagen derefter Dom. 19. post Trinit. holdt jeg her min Indtrædelses-Prædiken og havde da til Exord.

Luc. 24, 45—47. Anno 1755, d. 29. Aug. holdt jeg Bryllup her i Døstrup Præstegaard, hvor jeg af min kiære Farbroder Hr. B i s c o p B r o r s o n blev copuleret til min Formands ældste Datter, Jfr. A n n a E l i s a b e t h W e d e l, (med Text. Exod. [2, Mosebog] 2, 1. I vort kierlige Egteskab har Gud velsignet og begavet os med 7 Børn, 4 Sønner og 3 Døttre, hvoraf kun 1 Søn og 3 Døttre er i Live. 1) Min ældste Søn var Søren Wedel Brorson, fød 10. Juni 1756 og døde 29. Apr. 1758. 2) Den anden var en dødfød Søn, f. 2. Julii 1757. 3) Min ældste Datter Barbara Agnetha Brorson, fød d. 7. Sept. 1758, som endnu lever. 4) Den 3die Søn, Nicolai, fød d. 21. Aug. 1759 og døde d. 1. Martii 1760. 5) Min anden Datter, Marie Elisabeth Brorson, fød d. 12. Apr. 1761, som endnu lever. 6) Min fjerde Søn, Nicolai Brorson, fød d. 11. Oct. 1763, som L. D. [Gud være Ære] endnu lever. 7) Min tredie Datter, Ida Hedewig, fød Søndag Aften Kl. 9 d. 21. April 1766, som og lever.

Her ender Haandskriftet, hvad Præsteslægten angaar. Efter Wibergs Præstehistorie døde Joh. P. Nic. Brorson 10. Jan. 1791. Han efterfulgtes af:

9. M i c h a e l K o c h, f. 6. Febr. 1759 og g. m. Formandens Datter, B a r b a r a A g n e t e B r o r s o n, der døde 15. Marts 1828; han døde 23. Aug. 1821 og faar Vidnesbyrd »brav og duelig«. 10. G a b r i e l K o c h, Sønnen, f. 3. Aug. 1792, blev kaldet 18. Dec. 1821; han var g. m. P e t r o n e l l e L i n d, døde 16. Okt. 1865 og oplevede altsaa at se sit Embede og Menighed i Fjendevold. Han faar det Vidnesbyrd: »en særdeles brav, agtet og elsket Mand« og var den sidste af den gamle Præsteslægt, der blev Præst i Døstrup Sogn.

Naar et Sogn er bleven benaadet gennem over 300 Aar med en Række Præster, der ikke alene var knyttede til Sognet med Slægtskabs Baand, men ogsaa har været trofaste og levende kristne Vidner, saa maa det antages, at Virkningen deraf maa kunne spores hos nulevende Ætlinge af de Slægter, der har levet i Sognet i disse 300 Aar. Det er glædeligt, om det maatte kunne bekræftes.

En Søn af den sidste Præst af den gamle Præsteslægt i Døstrup Sogn, Gabriel Koch, var Sognepræst i Vejrum, Ribe Amt, senere Stiftsprovst i Ribe, Christian Frederik Koch, f. 9. Febr. 1827, d. 1895 g. m. Anna Emilie Eckardine Balslev, Dtr. af Biskop Balslev i Ribe, d. 1897.

Deres Sønner:

1. Peter Gabriel Koch, f. 20. Dec. 1858, blev 1901 Biskop over Ribe Stift, d. 1922.

2. Carl Koch, f. 17. Sept. 1860, er Valgmenighedspræst i Ubberup ved Kallundborg. En Søn af Carl Koch er den unge Grønlands-Gransker, Lauge Koch.

3. Lavrits Johannes Koch, f. 10. Jan. 1875, er Præst ved Diakonissestiftelsen i København.

Af nulevende Præster af Slægten Koch er endv. Herman Koch, f. 16. Maj 1878 og Præst ved Bispebjerg Hospital. Hans Fader, Justitsraad Michael Koch, Inspektør ved Helligaands-Hospital i Kbh. (Vartov) var Broder til Pastor emer. Victor Koch, f. i Ravnsø Prgd. 1828 og sidst Præst i Gerlev-Draaby ved Jægerspris fra 1883 til 1902, (Han, der d. 8. Okt. 1923 fyldte 95 Aar og nu er boende i Aarhus, er den ældste af nulevende danske Præster) og endv. Broder til Carl Bendix Koch, Sognepræst til Vejby-

Tibirke v. Halsing, blandt hvis Sønner er Polargranskeren, Oberst Johan Peter Koch.

Fader til ovennævnte tre Brødre var Johan Peter Koch, Sognepræst i Astrup ved Hobro, der var g. m. Nicoline Marie Hjort, Datter af Ribe-Biskoppen Victor Chr. Hjort og Søster til Prof. Peter Hjort. Sidstnævnte Joh. P. Koch var Broder til Provst Gabriel Koch, den sidste af Slægten, der beklædte Døstrup Præsteembede.

Denne Slægt, Koch, nedstammer iflg. Elvius' Præstehistorie fra Hans Tavsén.

Efter Præsterækken følger en Beskrivelse af Kirken: Den »er stoer og anseelig, betæket med Blye og har et smukt, høyt Taarn med 2de Gaule, som gaaer op i en Spids ligesom et lidet Spiir.

I Taarnet ere 2 Klokker. Paa den stoere Klocke staaer: Gloria in excelsis deo. Claus Asmussen me fecit. Husum A. 1670: Hr. Nissenius Petersen Wedel, Pastor, und Lorentz Matsen, beide damals Kirckeschworne zu Døstrup. — Paa den liden Klocke staaer: A. 1723, da Hr. Nissenius Wedel war Probst im Løe-Harde, und er und sein Sohn Hr. Severinus Wedel, Pastores zu Døstrup, ist diese Glocke gemacht von Johan Asmussen, Husum.

I Taarnet er og et Slag-Uhr, hvorfor der paa Østre Side af Taarnet høyt oppe findes tvende smucke Klocke-Visere med forgyldte Tal.

I forrige Tider var her mange Kniplings-Skoler, og for den stoere Mængde Folks Skyld blev Kirken giort større og fik paa den Nørre Side en Tilbygning, som nu gjør den desto meere anseelig, saa den nu seer ud som en halv Kors-Kirke; der er i den 6 nye Fag stoere Vindver, 2 i den østre og 2 i den vestre

Side. Paa den Nørre Side er en stoer Kirke-Dørr, over den hænger en sort Tavle med alle Præster siden reformationen, som alle indtil nu denne Dag ere med Svogerskab og Slægtskab af een Familie. Paa den Østre Side af Døren staaer den første Lutherske Præstes og hans Hustrues Epitaphium: Mit Haab til Gud alleene. Her ligger begravet Hæderlig og Gudfrygtig Mand, Hr. Knud Jensen, den første Evangeliske Præst til Døstrup Kirke, som salig hensovet udi Herren d. 10. Jan. A. 1586, ætatis 81. Sicut serpens prudens. [klog som Slangen]«; samt hans Hustru »Hæderlig og Gudfrygteg Qvinde Kierstine«, d. 22. Apr. 1586, ætat. 63. Sicut. columba simplex [Enfoldig som Duen]. Endv. staaer der: »Salige ere de Døde, som døe herefter i Herren. Ja Aanden siger, at de skal hvile af deres Arbejde, thi deres Gierninger følge dem efter.« Apoc. 4.

Udi Choret paa sal. Hr Jens Michelsens første Hustrues Taule staaer: Her hviler i Herren ærlig og Gudfrygtig Qvindes. Karen Pedersdatter af Ballum, som kom hid til Døstrup Præstegaard Anno 1642 og sagtelligen hensovede af denne Verden Anno 1652, ætatis 38. Nil mihi cum munde nunc couenit amplius isto. Nam sperata diu, regna beata colo [kan oversættes: »Jeg har nu intet med denne Verden at gøre, thi jeg dyrker det, jeg længe har haabet..]

Paa den Nørre Side i den gamle Kirke staaer paa s. Mette Hr. Gregersis Tavle: Men nu begiere de et bedre, som er det Himmelske, derfor bluis Gud icke ved dem at kalde sig deres Gud. Hebr. 11 v. 6. Gud til Ære er denne Taule bekostet af den Hæderlige Matrone Mette Andersdatter, kommen fra Ballum her til Sognet 1653, udi Ægteskab med Hæderlig og Vellærde

Mand Hr. Jens Michelsen — — — der døde 1667. — — Siden kommen udi Ægteskab med — — Hr. Gregers Hansen — — der døde 1685 — — siden levet udi Enkesæde 31 Aar, døde i sin Alders 79 Aar og 14 Dage. De ere begravne i Fred, saa deres Navne lever evindeligt. Folkene tale om deres Viisdom, og Meenheden kundgiør deres Lof. Syr. 44, v. 14. 15.

Paa den Vestre Side ved Døren udi den Nye Tilbygning hænger det gamle forrige Alter, hvori St. Laurentius staaer i Legems Størrelse forgylt, og efter ham har Kirken egentlig sit Navn, St. Laurentii Kirke, som dog nu ikke i mange Aar er brugt. Uden paa den Nye Tilbygning staaer Aaret den blev bygt, Anno 1734, da min Præantecessor [Forgænger] Hr. Nissenius Wedel, som tillige Kirkeværg, forestoed denne Bygning

Den gamle Kirke staaer til Øster og Vester, og er en stoer smuk Kirke, hvori og findes paa dens Nørre Side et stort Pulpitur til Qvindfolkene og i vestre Ende et Pulpitur til Mandfolkene, begge fult af Stoele, foruden de sædvanlige Stoele neden i Kirken, som paa begge Sider bleve nye bygte Anno 1753 og smukt blaa og rød malede og marmorerede, som de endnu staaer.

Paa Kirke-Fløyelen staaer C 3. 1600.

Da her slet ingen Skrifte-Stoel fandtes, men Skriftemaal skeede bag Alteret, saa lod jeg strax efter min Ankomst her til 1754 bygge een liden nye Skrifte-Stoel paa den Sønder Side i Choret; Man ønskede derhos engang at faae Tilladelse til at bygge et Sacrestie, som vi her høyt behøvede.

Inden udi Prædikestolen staaer: M. Erasmus Heidtmann, Archidiaconus [d. e. første Hjælpepræst.]

D. Johannes Charnutt. Nis Ousen, Anno 1602. — Nogle Aar efter min Ankomst hertil fandtes fornøden at have en Dør for Prædikestolen, som ey før havde været. Trapperne til Prædikestolen gaaer op igien-nem een stoer tyk Pille, deri satte jeg en Dør, og lod sette over Døren Esai. 52, 7, 8: Hvor deilige er deres Fødder, som bære godt Budskab paa Biergene, som lader høre om Fred, som bærer got Budskab om det gode, som lader høre om Salighed, som siger til Zion: din Gud er Konge. Her er dine Vægteres Røst, de opløfte deres Røst, de skal synge med fryd tillige. Anno 1763. Og paa Døren staar:

Styrk dem, som os frembærer
 Din Naades søde Bud,
 Lad hver, som andre lærer
 Selv være lært af Gud.
 For Jesu Christi Blod
 Lad Mørkets Magt beskiemmes
 Og Ordets Kraft fornemmes
 I alles Hierte-Rod.

Dette til Erindring opsat af Hr. Joh. Pet. Brønson.
 Pastor loci.

Kirke-Eiere til Loe-Herrits Kirker: Døstrup, Wisbye, Randerup og Medolden har været tilforn: Peter Rantzau, som A. 1579 af Kong Friderich d. 2. og af Rigens Raad fik Skiøde over Trøyborg og meddelt samme Høyhed, Herlighed og Rettighed som Kongen og Cronen tilforn havde haft. Efter Hr. Peter Rantzaus Død, som Selv havde ingen Børn (thi hans Søn var død til Padua) faldt Godset til hans Broder-Søn, Godsche Rantzau. Hans ældste Søn Hr. Daniel succederede ham 1622. Hr. Daniel Rantzau havde ingen Sønner, men 2de Døttre, nemlig Frue Anna Dorothea Rant-

zau og Frue Margaretha Hedewig R. Den ældste var gift med Hr. Hans Adolph v. Buchwald, Herre til Borstel og Amtmand i Schleswig; den yngste g. m. en Herre von Ahlefeld. Disse 2de Fruer havde i lang Tid Godset udi Communion med hverandre. H. A. v. Buchwald havde 2de Sønner: Otto Friderich og Daniel Diderich, hvoraf den ældste blev efter hans Broders Død eene Herre til Trøyborg, Østerbye, Grabau og Borstel. Efter ham kom hans Søn, Friderich v. Buchwald, den Russiske Kayserl. Ridder, Stoerfyrstelig Geheime-Raad, Herre til Trøyborg osv. og Proust over Preetz Closter. Efter ham er Kirke-Eieren Hr. Chr. Fr. Greve af Moltke, Ds. Kgl. Majst. Ridder og Hof-Marskal. —

Præstegaardens Fata [Skæbne.]. Den var de Svenske Officerers Quarter i den Svenske Krig i Hr. Jens Michelsens Tid. An. 1632 om Natten imellem den 11. og 12. Oct. var en skrækkelig stoer Vandflod, saa at Vandet stod 2 Alne høyt i Præstegaarden udi alle Stuer, Baas og Lader og meget Korn og Høe blev fordervet. Udi denne Flod druknede mange Menne-sker, hvoraf 19 bleve begravne paa Døstrup Kirke-gaard. Denne Flod var i Hr. Michel Andersens Tid og findes endnu af Ham udi Kirkens Bog optegnet. Nyt Aars-Aften 1721 var her en stor Vandflod, som i Præstegaarden gjorde stoer Skade paa Høe-Fagene, dog var Floden ikke udi nogen af Stuerne. Ao. 1763, d. 30. Dec. var her ogsaa en stoer skadelig Vandflod, som gik ind i Laden udi Præstegaarden.

Sognets contribuerende Hartkorn. Da Døstrup Sogn bestaar af Trøyborg, Schakenborg —

Lygom-Closter — Lindwedgaards og Tønderhuus Tienere og Underdaner; Saa kand meldis om Sognets Hartkorn af det Høyadelige Trøyborg Goodser: 238 Tdr. 2 Sk. 3 Fdk. $\frac{1}{2}$ Alb. og af Grevskabet Schakenborg 78—3—2— $\frac{11}{12}$. De faa Lygum-Closter Tienere, 2 halve Gaarde af Lindwedgaards Tienere i Lourop og $\frac{1}{2}$ Otting i Drenghsted til Tønderhuus staaer ej for Hartkorn.

Til Døstrup Sogn, med store og smaa, ligger 7 Byer, og bestaaer ohngefehr af 48 Gaarde, foruden Kaad-Huuse¹). Byerne ligger saaledes:

Væsten i Sognet ligger:

1. Døstrup Bye af $10\frac{3}{4}$ Gaarde, hvor St. Laurentii Kirke staar, hvor og Præsten og Degnen boer. Næst ved den ligger tet Norden for

2. Winum Bye, og Nørr-Ost herfra ligger

3. Teuring, olim [fordum] Tørring, og har sit Navn af dens Tørre-Mose; Teuring er egentlig icke en Bye, mens snarere en Torp, og bestaaer kun af 4re halve Gaarde.

Østen herfra ligger og

4. Ourbye, som bestaar af 6 Beboels-Huuse og 2 Kaadner Huuse og 1 Hyrde, Huus, og kaldes Ouerbye, fordi den ligger oven for Lourop.

5. Lourop Bye, olim. Løverup, en skickelig stoer Bye, og af den Bye har uden Tvivl Herredet sit Navn, at det kaldes Løve-Herred, mens nu skrives Løe-Herred.

Synden eller Syd-Ost herfra ligger

---

¹) Sandsynligt af isl. Kot, »en liden Hytte paa Landet, hvor der kun er en Kaalgaard til«. (Vidensk. Selskabs danske Ordbog).

6. D r e n g s t e d, en skickelig stoer Bye. Det mærkværdigste jeg veed om den Bye er, at min sal. Faders og Hans Brødres de Biscope Brorsoners Olde-Fader er fød i denne Bye, som skrev sig B r o d e r u s P e t r i P o e d o p o l i t a n u s, og var Sogne-Præst i Randerup, hvor min Olde-Fader Hr. B r o d e r B r o r s o n og Hans Børn, som var min Fader og Hans Brødre, ere fødte.

7. N ø r - H o l m. De 5 halve Gaarde og 1 Kaadner-Huus hører til Døstrup Sogn. De øvrige i denne Bye ligger til B r e d e Sogn udi Lygum-Closter Amt. Den kaldis Nør-Holm, fordi der ligger Sønden for den en Bye, som heeder S ø n d e r - H o l m, som ligger til Brede Sogn.

Hospitaler og fattige Huuse ere her i Sognet icke. Sognets Fattiges Antall er for nærværende Tid 15, som hver quartaliter faaer visse Skiepper Korn og Penge af hvert Stæd i Sognet efter deres Nød og Trang. Inspectionen over de fattiges Væsen her i Sognet har Hr. Cancellie-Raad Clausen paa Trøyborg og Herrits-Prousten; som her nogle Gange i min Tid og i min Nærværelse ansatt hvert Stæd i Sognet, hvormeget at hver til de Fattige skal yde, som quartaliter betales til hver Fattig, Korn og Penge efter en skreven Sedel fra Præsten, efter hvilket enhver Fattig selv fordrer og faaer sine Skiepper Korn og Penge.

Herregaarde ere her slet ingen af i Døstrup Sogn.

Hvad Antiquetæter, Inscriptioner paa Steen eller Høje angaar, da findes deraf intet her i Sognet, uden at man finder paa Veyen til Lourup, og halv — ved heneder en Deel smaa Høye, som af alle holdes

for Hedenske Begravelser. Der er ellers paa den Vey sat en Steen til Tegn, at en Mand Ao. 1646 paa Paaske-Aften, navnlig Niels Jæpsen i Winum blev ihjelslagen af Hans Toft i Døstrup ved Mølle-Dammen imellem Winum og Lourup Mark. Det skeede udi Hr. Jens Michelsens Tid, som ved hans Navn har skrevet udi de Dødes og fødtes Bog: Ut vixit, ita imigravit. [som han har levet, saa døde han].

Sognets beste Næring er Agerdyrkning, da vi i Døstrup, Drengsted og Nørholm avler meest af Rug, Byg og Havre; Mens i Winum, Teuring, Ouerbye og Lourup avles mest af Rug og Boghvede. Agerdyrkning er dens bedste Næring item Handel og Kiømandskab med Hæster og Stude. Fiskeri haves her kun gandske lidet af. De slags Fiske, som herude kand faaes, ere Gedder, Aborre, Aalænder og Skalle. En god Deel Aal faaes ogsaa fra Medolden.

Fra Sundeved i Krigsaarene 1848—50 og 1864.

Optegnelser af H. F. Feilberg.

Fader var forflyttet til Ullerup i Sundeved 1847. Sommerferien 1848 kom hans hyrdedreng [til Ribe] med bud til min broder Peter og mig, at vi måtte komme hjem i besøg. Så kørte vi fra Ribe en tidlig morgen kl. 5 med en fragtkører, nåede i 14 timer Fårehus kro (o. 5 mil), hvor vi overnattede. Næste morgen til Åbenrå. Jeg mindes, hvor jeg blev greben af skovens og havets skønhed, jeg havde jo aldrig set en virkelig skov. I Åbenrå søgte vi kvarter efter anvisning; vi blev stoppede af den tyske vagtpost lige udenfor byen, hvor et batteri var opført. Et pusterør, en af os havde, blev undersøgt, om det var ein Fernrohr, men paa forklaring, at det var ein Pustenrohr, lod de os passere, »vi vilde vel gaa paa jagt«, ja, mærkelig nok kom vi igennem, langs stranden, Blåkrog, Blans, så piketterne på bankerne rundt om, til Ullerup præstegård kom vi, og glæden var stor. Men tiden var urolig, jævnlig havde vi tyske patruljer, der spurgte efter Danske eller tiggede æg (Eierpatrouillen). Kanonbådene lå i sundet, og der var vist en temmelig livlig forbindelse mellem hæren og befolkningen.

Fader var forresten ved påsketid rejst vesterpå for at ordne pengesager. Slaget ved Slesvig kom

imellem, han rejste over Fyn og nåede først hjem d. 29de Maj, dagen efter slaget [ved Dybbøl]. Moder havde haft en høj hannoveransk Officer, Pfannkuchen, i indkvartering, som havde været overmaade elskværdig mod hende og sendt fader lejdebrev til Ribe, hvilket han dog ikke fik i hænde. Dette gav atter anledning til en historie. En dansk officer kom til fader ved kirken og forlangte en samtale med ham, det skete vist efter gudstjenesten, og bad ham skaffe oplysning om Hannoveranernes stilling. Fader har fortalt mig, at han overmåde nødig gik ind herpå. Da han havde over tænkt sagen, sendte han bud efter en forvoven karl oppe i byen, viste ham et strikket sengetæppe, som Pfannkuchen havde glemt, leverede ham et brev og anmodede ham om at bringe Pfannkuchen begge dele. Blev han så taget til fange af danske forposter, var jo ingen skade sket. Manden forstod halvkvædet vise, og da han ved de tyske forposter havde fået at vide, hvor Pfannkuchens regiment stod, gjorde han en omvej og begyndte langt borte at spørge sig frem gennem hele stillingen, blev så om aftenen fanget af de danske forposter og bragte bud til overgeneralen. Kort efter blev, 5. Juni, Hannoveranerne angrebne og slaget vundet. Moder, som først år efter fik sammenhængen at vide, var ilde tilfreds over at skulle miste sengetæppet.

Det falder mig ind, at der under Istedslaget var stort bryllup i Ullerup. Efter skikken var der købt vin og drikkevarer hos Ahlmann i Gråsten, og han havde sendt en af sine svende med, der var magister bibendi, i høj grad ubehagelig og fremtrædende for resten, men det hørte sig til, at han skulde hjælpe

på drikkevarernes afsætning. Han var midt i en af sine skåltaler, da en høj mand, hjulmanden fra Sottrup, han hed vist Jørgensen, trådte ind og råbte overlydt: »grib ham, det er en spion!« Handelsbetjenten var i et nu ude gennem vinduet, jeg hørte hovslagene af en hest, da folk strømmede ud. En havde beholdt et af hans kjoleskøder.

Med stort vemod mindes jeg de dage. Jeg var kommen til Sønderborg med damperen fra København sagtens; da vi lå stille udenfor Sønderborg om aftenen, det var silde, vel først i Juni måned 1850, kom fæder ud i en båd, og jeg fik mit tøj med. På Sundeved-siden stod en skildvagt, som forment os at komme i land, han havde stræng ordre til at hindre enhver forbindelse med land fra Als. Vi parlamentrede længe, men slap omsider dog i land, kørte i den stille nat op over Dybbøl banke, duftende gedeblad, hde skærsommerens ynde og rigdom.

Mange år senere, 1864, under våbenstilstanden, gik jeg samme vej i modsat retning, fra Ullerup præstegaard for at besøge min broder Peter, der lå som officer på Als Sundsmark. Sottrup kirke var befæstet, jo nærmere jeg kom Dybbøl by, jo flere mærker af krigen, gærderne var gennembrudte med mangfoldige små i vinkel udbyggede skydepladser på begge sider af landevejen. Husene i Ragebøl var brændte eller genindhullede af kugler, så ud som høns i blæst. Jeg gik Dybbølstillingen igennem fra nr. 10 til nr. 2, så med forundring, at de tyske skyttegrave var så nær ind under vore skanser, at jeg tit kunde kaste en sten overfra ind i skansen nord for Sønderborg—Flensborg landevejen (nr. 4?), så stormparallellen, og hvor jorden var opløjet om

skanserne og bagved dem af springende granater, traf besøgende fra Bayern, der skulde se Tyskernes glorreiche sejr. Faders indkvartering, en hannoveransk officer, havde lovet at lade mig passere, han havde strandvagt. Vi måtte vente på signalet. imens sad jeg sammen med en Slesvigholstener, der bar jærnkorsen fra Gefions kanoner, og Prøjseren på ruinstumper af det nedskudte fangehus og spiste i fællesskab af Prøjserens mellemmad. Dame fra Kiel havde været der dagen i forvejen og trakteret vagten i den grad med snaps, at den endnu ikke var ædru. Omsider lød trompeten i Sønderborg, jeg kom i båden, blev ført med »to mand og en gefreter« til borgmester Finsen ad nedskudte og afbrændte gader. Jeg spurgte så, om jeg måtte gå tilbage igen, ellers måtte jeg opgive turen. »Jo, De maa komme tilbage, sagde Finsen«. Saa rejste jeg ind i landet og fandt broder Peter. Da jeg var bleven gennemblødt, laante han mig sin uniform; vi tilbragte en åre hyggelig dag sammen, jeg blev præsenteret »Ljtnant Feilberg, præst i Store Vi«, gang efter anden. — Men hvor forskelligt fra den anden gang! Atter var naturen der i sin rige fylde, fuglene sang, saa var der hverken gråd eller strid til, og så ved hvert skridt stridens blodige spor.

Vinteren 1850—51 var svær. Den tyske mellempræst Petersen, der for resten hargivet en skildring af fader i »Erlebnisse in Friedens- und Kriegsjahren«, havde blottet gården tildet yderste. — — Med den mildere tid vågnede løpperne af dvale. Huset havde været fuldt af hal og indkvartering, længe stået tomt, utøjet havde ynglet og marcherede op ikke i kompagnier, men i armécorpser og holdt os

hvileløse og vågne om natten. I forsommeren 1851 er jeg mere end én morgen efter en søvnløs Nat stået op kl. 2—3 og har gået til Alssund for at gå i vandet nede ved Blans. Nå, tiden blev stridt igenem, noget lysere kår drog ind i hjemmet. Dog véd jeg fra moder¹⁾, at spændingen fra krigsårene og alt hvad med dem fulgte, sygdom og sorg inden døre, i den grad tog på faders sind, at han vel stod på det skel, hvorfra et trin længere ud fører til sindssyge. Jeg oplevede det selv 1865 og så det senere gentage sig hos fader. Kun få mennesker er stærke nok til uskadte at stå mod storme, som dem de to krigsår bragte.

I 1864, efter Dybbøls erobring, kunde jeg tage mig frihed nogle dage og rejse hjem til Ullerup. Jeg rejste altsaa til Ullerup, fik at vide, at de alle var levende, men havde haft svære tider, moder²⁾ var i højeste grad opbragt over en dames indkvartering fra militærmyndighedernes side, Rosa Warrens, som bl. a. har oversat udvalg af Sv. Grundtvigs kæmpeviser på tysk. Jeg ragede øjeblikkelig i en hæftig ordstrid med denne norskfødte³⁾ tysktalende dame om sproggrænsen, som hun mente var ved Kongeaaen. Jeg var næppe særlig høflig, det var jo få af os i de dage. En hannoveransk løjtnant, hvis navn jeg har glemt, lå i præstegården, der var ogsaa en hauptmann v. Hell. Ved middagsbordet oplevede jeg, hvad jeg aldrig havde troet muligt. »Die Dame«,

1) N. L. Feilbergs første hustru, Antonette Købke.

2) N. L. Feilbergs anden hustru, Bolette Rørdam.

3) Hun var vist af svensk jødeslægt, f. i Karlskrona 24. febr. 1821, d. i København 8. nov. 1878 hos en dær bosat søster.

som min stedmoder kaldte hende, fortalte historier; at en Tysker i København havde sagt til kong Kristian: »De har jo Deres trofaste holstenske soldater i København« — men kongen svarede: »Freilich, sie sind aber von dänischen Offizieren kommandiert!« Det kunde fader ikke stå for, og han udbrød: »Wer solches von meinem König sagt, den nenne ich einen Schuft« og meget, meget mere; jeg beundrede hans færdighed i tysk, nu, de daglige 200—300 mand havde givet rig lejlighed.

Løjtnanten vilde med Charlotte Nutzhorn¹⁾, som var der, drikke hendes kærestes skål, hun vægrede sig længe, men sagde omsider, at skulde hun klinge, måtte det være med det ønske, at næste gang han mødtes med hendes landsmænd, den første kugle måtte ramme ham.

Omsider blev vi da færdige. Om Eftermiddagen tilbød »Die Dame« som forsoningsoffer to slobrokker, som fader kunde give til to gamle i sognet. Mens hun var ude om eftermiddagen, kaldte officererne mig op paa loftet at se »die ganze Trödelbude«, hun havde ført med sig: klæder, vin, syltetøj til syge og saarede, jeg ved ikke alt.

Et par dage senere kom hun haltende hjem, og som vi fik at høre af den jyske kusk, var han bleven ked af hendes befalinger og havde væltet hende i grøften. Såvidt vi kunde se, behandlede officererne hende *en canaille*. Hvad var hun? Augustenborgsk spion? Hun vidste navnene paa alle tysksindede familier i omegnen, tillod ingen at bære hendes

---

¹⁾ N. L. Feilbergs søsterdatter, forlovet med P. B. Feilberg og søster til H. F. Feilbergs hustru.

breve paa posthuset og hentede selv sin post. Hun forsvandt, skal senere være død hos en slægtning i København, det har prof. Bolte i Berlin meddelt mig.

Det var nok i de samme dage, at jeg kom til at kaste jord på to danske soldater på Ullerup kirkegård (Dania VIII, 122), og at jeg besøgte min broder på Als. Næste dag rejste jeg til Ullerup og Store Vi.

Der var nu intet andet at gøre end at tænke på opbrud. Blive som privat mand i sognet viste der sig ingen mulighed for; jeg fik min hustru sendt til Ullerup med vor datter, så var hun foreløbig bjerget. Ad hvad vej jeg kunde nå til Danmark, var usikkert, måske over England eller Rusland, alt stod uvist. Den dag, auktionen var holdt, alt var i orden, og jeg var dødtræt, kørte jeg vel kl. 7—8 til skovrider Neergaard, der boede ved Slesvig-Flensborg landevej ved Hanved skov. Jeg ventede at få søvn og hvile nu, men ventede forgæves. Næste dag kørte jeg til Ullerup. Det lykkedes mig at få pas hos den øverstkommanderende i Gråsten, og så kunde jeg rejse »mit Frau und Kind« over Als ud i den vide verden. Det sidste, de underordnede tyske officerer sagde til mig, var: »Was Sie thun, um Gottes willen bleiben Sie ja doch nicht auf Alsen!«

Paa Als blev vi modtagne af kaptajn Hagerup, til hvem jeg nævnede advarselen. Han foreslog mig at køre til overgeneralen på Augustenborg, hvor jeg gentog ordene med den tilføjelse, at de underordnede officerer troede, at det gjaldt Als. Han svarede ikke ret meget uden, at de var ganske vel forberedte til at modtage dem. Vi overnattede i Hørup præstegård sammen med Monrad og andre unge Officerer. Derfra næste dag til Kajnæs, hvor vi kom med en

damper til Assens, hvor Nona Fejlberg, faders søster, gift med toldforvalter Bruun, var bosat. Der tilbragte vi et par dage, rejste så til Odense, hvor under landemodegudstjenesten efterretningen om Als's erobring naaede os.

Det gamle Aabenraa.

Af Thomas Ries.

Naar ved Vintertid Østenvinden driver Fjordvandet ind over Engene vest- og sydvestfor Aabenraa, og der samtidig kommer dygtig Nedbør, oplever man endnu den Dag i Dag, til Trods for, at det salte Vand kun kan komme ind ad den forholdsvis smalle Aa, (og ikke som i tidligere Tider over Sønderport og den nuværende Sønderchausse, som begge den Gang laa mange Fod lavere) at alt det Land, som ligger op til Hjelm vest- og sydvestfor Sønderport, helt forvandles til et Hav eller Indvand, som Vejrmøllens Bakke og Brundlund Slot med Slotsmøllen og Vejen til Slottet rager op af. Det er som et Billede fra Tider, ingen kan mindes, som halvt Sagn, halvt Virkelighed, der her, om end kun for faa Dage, træder en for Øje.

Det er det gamle Nør, som paa denne Maade bringer i Erindring, at det engang har været til og har givet Anledning til, at Byen blev anlagt her, Anledning til de første Arnesteder, til Fiskerlejets første og senere Benævnelser, til Lejefolkets første og senere Haandtering, som altid er bleven Byens Indbyggere siddende i Blodet.

Naar vi ved Siden af dette næsten aarlige Vinterbillede mindes Stormfloden i 1872 eller Nytaar 1914, da Byen trods alle Forhøjelser og Dæmninger

fra næsten alle Sider var omgivet af Vand, til Dels af et oprørt Hav, som man paa Skibsbroen og ved Sønderport sejlede eller stagede i med Baade, mens hverken Bro eller Sønderchausse var at øjne, og Fjordvandet gik helt op til Rebekkagang ja endog til Kilegaard, og bagfra viste sig paa Nybro og i Mølleforten, ja i Slotsmøllen næsten naaede op til Hanebjælkerne, saa kan vi godt forstaa, at det i gamle Dage, da en saadan Ulykke skete ret tit, var Skik og Brug, ja Ordre fra oven, at alle Mand havde at møde ved Sønderport — den Gang endnu en virkelig Port nede ved Aaens Munding. Ja den Gang hørte Byen op ved Sønderporten, thi det, som laa sydfor Porten, var endnu ikke fast Land, men blot Sand og Tang, som Fjord og Indvandet skyllede ud og ind over.

Det var først i det 18. Aarhundrede, der her kom en Sommervej, som aldeles ikke kunde bruges om Vinteren. Den var daarlig nok om Sommeren, og indtil da gik Færdselen over Slottet. Aar 1611 har de fra Stollig og Løjt hentet Tang udenfor Sønderport, naar det var nødvendigt, men Stene maatte de ikke tage med, thi hvis saadanne fandtes, vilde Byen have dem til sin Stenbro, saaledes lød Forordningen fra Borgmester og Raad. Lidt sønden for Byen og dens Sønderport laa ved Sommervejens sydlige Ende, der hvor indtil for kort Tid siden Vejrmøllen stod, en Holm eller Bakke i Retning fra Øst til Vest, den kaldtes indtil 1737 Kapelbjerget, efter Andreaskapellet, som i den katolske Tid laa her. Ved dens vestlige Ende var det, Dronning Margarethe 1411 lod bygge et nyt Slot. Som Følge af hendes Død 1412 blev det foreløbig kun et Porthus. Søndenfor Andreaskapellet helt over til Posekjær var, bortset fra en Holm (Fru

Annas Eng) alt kun Sand og Tang, som om Vinteren laa under Vand ligesom Strækningen imellem Kapelbjerget og Sønderporten. Først Aar 1411 eller en Del Aar derefter, maaske først i Kong Hanses Tid, er Slotsvejen eller Møllebroen bleven dannet, til Dels som en Vej til Slot og Mølle, men især som en Dæmning mod Vandet fra Fjorden. Møllebroen eller Dæmningen er langt højere end Grunden paa begge Sider af den. Inden den blev dannet, er Vandet gaaet ud og ind, alt som Vind og Nedbør var. Paa samme Maade er det gaaet over den nuværende Sønderport og Chausse, helt ned til Posekjær. Det er derfor, som Claus Organist skriver Aar 1600, let at forstaa, at de fra Byen som i den ældste Tid vilde nordpaa, maatte over Vandet til Varnæs for derfra at tage med Færgen til Aarøsund og videre. Det passer godt nok, hvad Claus Møller (Organist) skriver, thi efter hvad den gamle Skraa meddeler om Byfreden eller Byens Grænse imod Syd begyndte den ikke ved den langt senere Sønderport eller ved den nuværende Slotsgades østlige Ende, saadan som Tilfældet var i senere Tider, men ved den vestlige Ende, hvor senere den saakaldte Nybro er kommen til, og i den allerældste Tid, da Lejet fik sin Byfred, har en lille Aa, der løb nordom Kongslund eller Kongsgaarden, det gamle Slot, skildt dette fra Byen. Den Gang, i Begyndelsen af det 14. Aarhundrede, omtrent 100 Aar inden det nye Slot blev bygget og Slotsdæmningen eller Møllebroen anlagt, var her ikke Tale om en Aa (den nuværende Mølleaa) sønden for Kongslund langt mindre om det vi nu kalder Marsken, eller om den langt senere saakaldte Sønderport, — her var Vand, det var Indvan-

det eller Nørets Mund, ligesom man langt senere havde en Mund ved Havnen. Og sydfor Nørets Vand laa den Gang Jorderne fra Hostrup, Stubbæk og Aarup, ved et Sted søndenfor Nøret, som endnu Aarhundreder senere hed San vith lith, der hvor nu Farversmølle ligger. Ind imellem, San vith lith paa den søndre (og Gunny vith lith) paa den nordre Side, strakte Nøret sig i vestlig Retning ud forbi »Gammel Jord« (en Benævnelse, som først senere kom op, efter at der af Nøret var indvundet »nye Jord«) omtrent til det Sted, hvor det gamle Heisel har ligget. Her laa der, længe før Byen fik Byret, en Bispegaard, med Bispens Enemark, der strakte sig helt hen til Landsbyen »Gammel Opnør«, omtrent midt imellem den nuværende Enemark og Nymølle. Tæt ved laa (i Udkanten af Hjelm) Kongens Forhøjning, hvor efter et gammelt Sagn Valdemar Sejer skal være gaaet i Land, paa sin Hjemrejse fra Estland, for herfra at tage til Urnehoved Ting. Begge disse Smaabyer forsvandt i Løbet af det 16. Aarhundrede, men som »Heisemarkjord« eller »de 3 Gammelovenning Lykker« førte Peter Amtsskriver dem Aar 1609 ind i sin Jordebog. Som Bynavne er Heisel og Gammel Opnør imidlertid siden saa fuldstændig forsvundne af Dokumenterne, som om de aldrig havde været til. Det gik dem, som det efter Aar 1597 gik St. Jørgens Kapel. Med Reformationen var det ophørt som Sygehus for de spedalske, det blev bortforpagtet til »Fyrstelig Naades Enspænder«, »Sorte Haand« for Aar 1597 ved dennes Død og salige Endeligt at brydes ned. Tømmer og Sten af det, brugtes ved Bygning af Nymøllen. Ved denne Lejlighed forsvandt ogsaa St. Jørgens Karpedam. Vel fandtes i Inventariet fra 1706

endnu en Karpedam som Dam, men med den Bemærkning ved, at Vandstedet nu er uden Karper, og nærmest helt overgroet. Imidlertid var der den Forskel paa Karpedam, og Gammel Ovening, at Dammen i Benævnelser blev det gamle, medens Benævnelser Ovening var traadt i Stedet for Opnør, og et Gammelt Ovening, endda tilsyneladende i Modsætning til et yngre. Kun et eneste Sted er der Tale om »Gammel Opnør«; det er i Claus Møllers Tid, da han skrev om Byen, og det forekommer kun i den gamle latinske Skraa, som vel ingen Menigmand den Gang, maaske heller ikke Claus Møller, har kunnet læse. De har kendt »de gammel Ovening Lykker«, men ikke vidst, at Ovening oprindelig hed Opnør. At der Aar 1631 ved Siden af det gamle Opnør, ogsaa til sin Tid var et yngre Opnør i Riseherred, har man ikke vidst, i daglig Tale, har man altid sagt Opner, som man i Stedet for Gjennør altid sagde Gjerner. Paa samme Maade har »Affenraa« senere udviklet sig af Opneraa, det Bynavn som efter Byens Segl at dømme, ogsaa er nævnt i den gamle Skraa, medens de, som kunde læse og skrive, lod sig paavirke af Oversættelsen i den latinske Tekst. De skrev først Apenra, og lidt efter lidt Apenrade, der blev det tyske Navn for Byen. Alt imens var det gamle Nør forsvunden, saa at man paa Claus Møllers Tid ved Aar 1610 paa Dansk nok kendte et Aabenraa eller Apenrade i Skrift og et Aavenraa i daglig Tale, men aldrig tænkte paa Opnør eller Gammel Opnør, som Ophav til det. Hundrede Aar efter Claus Møllers Død, Aar 1730 genfinder vi det dog hos Pastor Vølckhard i Bjolderup, han har læst og gransket i gamle Skrifter, og udtaler som en svag Formodning, at gammel Opnør

saa at sige har haft en Søn, eller et yngre Opnør ved Siden af sig, som senere har faaet Benævnelsen Opnøraa. Han vidste ogsaa, hvor Gammel Opnør havde ligget, nemlig hvor i sin Tid de 3 Gammel Ovening Lykker laa, imellem Ovnbjergtet og et forhenværende Nør, der efterhaanden var bleven til Land, som i Modsætning til den »gamle Jord« kaldtes »Ny Jord«, i Folkemunde bærer Benævnelser som »Morads«, »Sump« og »Kjær«, »Sluffersdam«, »Plessmose« osv., som Aar 1609 og 1716 var blevne indførte i baade Jordebog og Slottets Inventar. Han vidste ogsaa, at en saakaldt »Pippel« tidligere dannede Grænsen imellem Aabenraa By og Herredet. Vandløbet er altsaa den Gang ikke bleven kaldt Aa, men Pippel. Efter Nøret har Beboerne vistnok i lang Tid haft Navn som Opnersfolk, baade de som boede længst inde under »Ovnbjergtet« og de, der havde deres Arnesteder ved Nørets Mund.

Hele Egnen hørte til Herredet, de var Herredsfolk og intet andet, men med Tiden overfløjede det yngre Opnør det gamle, det fik en Kirke og havde vistnok bedre Næring.

Første Gang vi hører Tale om Bynavnet Opnøraa og ligeledes om en Landsby »Gammel Opnør« er i den latinske Skraa, som stammer fra Aar 1335, men føres tilbage til Slutningen af Valdemar Sejrs Tid, da Byen fik sin Byret. Det er jo ikke udelukket, at det Opnør, som laa ved Nørets Munding, allerede før den Tid i Modsætning til det gamle, snart hed det »yngre Opnør«, snart Opnøraa, da det jo nok laa ved Nørets Munding, men ogsaa oven den Aa, som flød imellem Kongslund og Lejet ud i Nøret. Men fra den Tid, da Byen fik sin Byret, og medens det gamle Opnør endnu

eksisterede, har Byens Navn været Opnøraa, og om et tidligere »yngre Opnør« er der nu ingen Tale, skønt det har eksisteret og har ligget rundt om Kongslund, med St. Knuds Kirke paa »Østerholmen« imellem Kiil Indvandet og Nørets Munding. Efter at vi nu har hørt om Benævnelserne Opnør og Gammelopnør, vil vi forsøge at finde, hvor og naar Nøret selv har været, og givet Anledning til Benævnelsen. Vi vil først og fremmest paapege, at det som allerede i den gamle Tid skete med Nøret (Forvandlingen fra Vand til Land, som rigtignok i lang Tid blev kaldet Mose, Sump og Kiær ved Siden af den saakaldte »Gammel Jord«) paa lignende Maade for omtrent 100 Aar siden foregik med Kiil. Denne var til Nørets Tid og endnu Aarhundreder derefter først et Indvand, en Vig eller Fortsættelse af Fjorden. Lidt efter lidt forvandlede det, især om Sommeren, af sig selv til Sump og Morads for saa, da Tiden var kommen, at blive tørlagt til 26 Tønder Engjord. Kiils Fortid er paa denne Maade næsten gaaet helt i Glemme, som om den altid havde været Land og Eng.

I Rigsarkivet i København forefindes en Tegning fra Aar 1641, som viser Byens Udseende langt tilbage, da Hertug Abel sad paa Gottorp, og den lille By kun laa grupperet om Kongslund, lidt sønden for det nuværende Raadhus, omgivet af en Bygrav og en Byvold, som fra Kiil i Øst, gik norden om Vestergades Kaalgaarde, og vesten om det gamle Slot ved Vestergades den Gang sydvestlige Ende og her mandede ud i Indvandet eller Nøret. Den Gang, skriver Claus Møller, var Byen en af de fastede og stærkeste i hele Landet, endda stærkere end Byen Slesvig.

Imod Øst var »det salte Vand«, som man den Gang kaldte Fjorden, i Syd og Vest Indvandet eller Nøret, og imellem begge en Bygrav af forsvarlig Bredde og Dybde, som vi senere vil faa at se.

Men efter at det nye Brundlund var bleven bygget, med Dæmningen, Møllen og Møllebroen, og med den lange Bro, en ny Forbindelse sydpaa, i Stedet for Vejen over Toldsted, er Nøret forsvundet, da Dæmningen eller Møllebroen har afbrudt Forbindelsen mellem det og Fjorden især om Sommeren. Og for at blive af med Indvandet, har man inddiget Heiselaa og Holbæk, som kom fra Heiselmark og Hjelmsov. Af Nøret blev der paa denne Maade kun en Mølle-dam tilbage, som nu i det sidste Aarhundrede er totalt forsvunden. Den nuværende Hjelmallee blev anlagt i sidste Halvdel af det 16. Aarhundrede som en Slotsvej med 2 Sluser eller to Bække, der løb langs med den. Jorden til den hentedede man fra Fru Annas Eng, hvor Byens Rettersted en kort Tid havde været, derfra blev det saa flyttet op paa Arnbjerg, der saa fik Navnet »Galgebakken«. Omtrent til samme Tid har Varnæsfolk sønden for Posekjær anlagt en »Forte« ind til Byen, omkring ved Aar 1611. Det var dog kun en Sommervej, som man ikke kunde bruge om Vinteren. I flere hundrede Aar har Sønderschausse saa kun været en Sommervej, ligesom ogsaa den nuværende Sønderport, og Landet vesten for den har i mange Maader været af samme Art, Jord, som kun kunde bruges om Sommeren, men om Vinteren laa mere eller mindre øde hen, ret tilsvarende til de Benævnelser som den fra gammel Tid havde. Paa samme Maade er det gaaget med den gamle Bygrav. Det

var en Grav, som hørte med til Nøret, og som senere sammen med Slotsgraven tjente til Værn for Brundlund. Slotsgraven fik ifølge Byens Protokoller, sit Vand fra Indvandet, og ikke som nu igennem nogle sølle underjordiske Rør. Der var imidlertid den Forskel imellem Bygrav og Slotsgrav, at for den sidste sørgede Hans Naade Amtmanden, medens Byen lod Bygraven ligge forsømt og øde hen, saa den lidt efter lidt blev til en lille Rende med smudsig Vand, hvor »e Paider« (Frøerne) i stor Mængde opholdt sig, hvorfor Borgerne med Tiden gav den gamle Bygrav Navnet — Painsik, der aabenbart er gaaet fra det danske Talesprog, uforandret og uforstaaet lige over i det tyske Skriftsprog i Protokollerne. Denne Benævnelse findes gennem hele det 17. Aarhundrede, ja endda lidt længere frem. Som det tidligere var gaaet med Benævnelsen Nøret, at det var vejet for Navnet Mølleddam, og at man i Tidens Løb havde glemmt baade Nør og Navn, saadan gik det nu ogsaa med Bygraven. Den forsvinder, og Navnet Painsik træder i Stedet.

Jævnside med Painsik har man ogsaa brugt Benævnelsen Byrende, om den gamle Bygrav, og at den sidste har overlevet den første, kan findes i langt senere Protokoller, men da var rigtignok det sumpede Morads i det store og hele forsvundet, og kun en lille ussel Rende tilbage, der fra Vest til Øst gik langs med de nordlige Haver i Vestergade, og over den nordlige Ende af Storetorv, for nede ved Gildegade at løbe ud i Kiil.

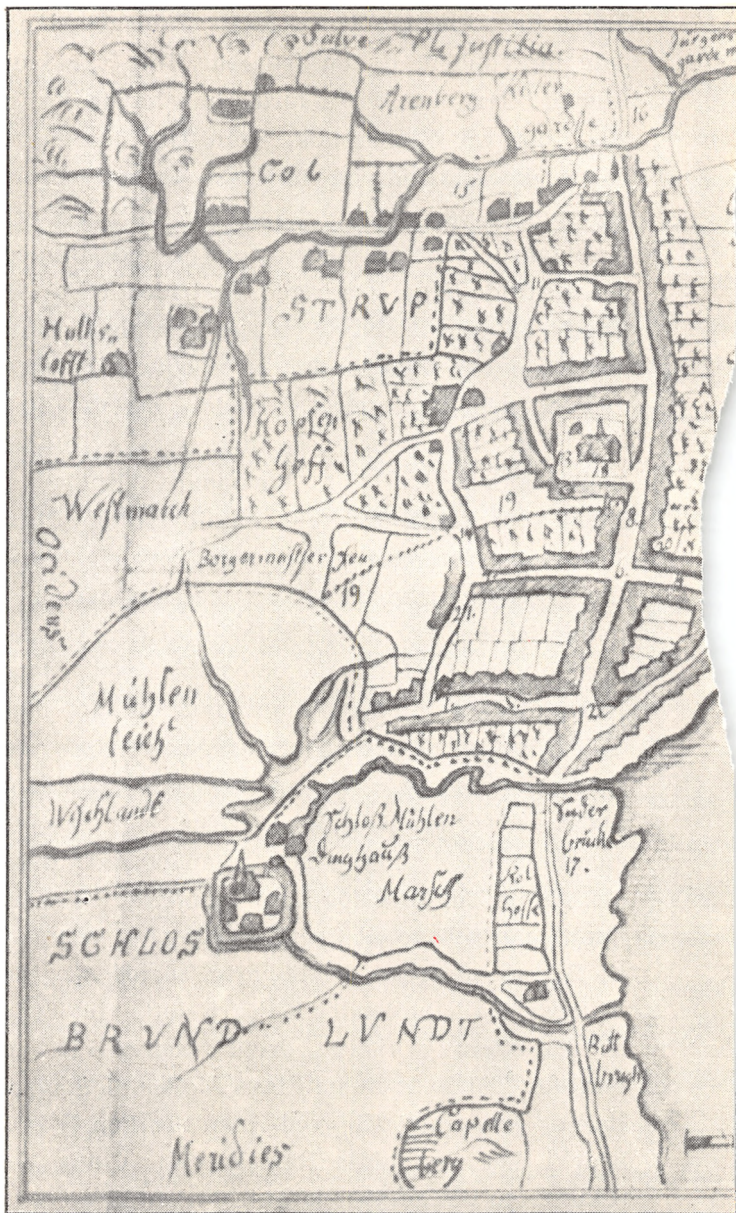
I Aaret 1707 laa Painsik, som det ses af en Bemærkning i Stavnsprotokollen, i hele sin Længde til kun $1\frac{1}{4}$ Stavn norden om Vestergades Haver,

lidt sønden om Raadhuset, som en øde moradset Sump, fra Vest til Øst. 1715 »employerede« nu Hans Jakobsen at anlægge en Lysthave paa Pajdsik, hvis Grunden tillod det.

Nogle Aar senere findes Raadmanden Christian Frellesen Hinriksen, som Hans Jakobsens Eftermand, han byggede et Hus ved den østlige Ende af Pajdsik ud til Storetorv, der hvor nu Købmand v. Bergen boer.

Efter hvad vi tildels gennem Protokollerne hører om ham, har han været en sjælden klog og fremsynet Mand, som alle Frellesener, helt siden Stalleren Christian Frellovsen, Søn af Frellov Hakonsen, som boede i Sønderborg den Gang Hertug Valdemar, Aar 1335, stadfæstede den gamle latinske Skraa for denne By. I det 16. Aarhundrede var de over Tønder kommen til Aabenraa, med Frellov Kristensen som første Mand, hvis Sønesøns Søn ovennævnte Christian Frellesen nu som Raadsforvandter efter gammel Skik og Brug ønskede at bo nær ved Raadhuset. Efter hans Død, 1763, blev hans Svigersøn ved Navn Peter Johan Ottsen, hans Arving. I hans Tid blev der Strid om, hvorvidt den Toft som Peter Johan Ottsen arvede, og som laa imellem Raadhuset og Byrenden, fra Storetorv til Nygade, med Ret og efter Bylov kunde tilkomme ham. Thi alle Vestergadens Ejere som havde Gaarde eller Haver ud til den søndre Side af Renden, gjorde Arvtageren nu stor Molest, eftersom hans Svigerfader i mange Aar var kommen Renden og deres Grund alt for nær, ved at mudrede den ud til deres Side og kaste Mudderet op paa sin egen Grund nord for Renden. Derved havde han for-

højet og forbedret den, saa at »Paidegrunden« helt var forsvunden, og en frugtbar Toft var kommen tilsyne. Det var deres Jord, han havde brugt til det, der var Vidner nok, som kunde bevidne det. Mens »Paidsik« før havde ligget lavt og været vaad og sumpet, laa den nu højere end alle Vestergades Kaalgaarde, tør og solrig, som en god Humlegaard helst skulde ligge. Fra begge de stridende Parter blev der ført Vidner frem, og en Kendsgerning var det, at der, hvor der tidligere laa en »Paddesump« med en Rende, den gamle Bygrav midt i, laa nu Christian Frellesens Toft, den senere Riggelsenske Toft, som vi endnu kender fra vor Barndom. Under denne Strid kom ogsaa det helt gamle frem, Christian Frellesens Karl og den da endnu levende Barnepige kunde godt huske, at man ved Gravningen i den gamle Rende, helt nede i Bunden af den, havde fundet Bolværk og Palisader, med Kramper, Hager og Ringe af Jern, som om man i langt tilbage liggende Tider her havde fortøjet Baade, ogsaa bag ved det senere Kolosseum. Det var her som en Menneskealder senere paa Kiilegaard. Om der ogsaa var gaaet mange Menneskealdre, ja endog Aarhundreder, den gamle Tid kom dog altid frem igen. Fra Toften fandt man tilbage til Byens Rende eller »Paidsik« — til Bygrav og hvad dertil hørte, saaledes ogsaa fra Kiilegaard til Indvandet Kiil, fra dette til »Tyvkjærhavn«, efter Tyvkjæret, der i gammel Tid fandtes her, den Tid hvor ifølge Claus Møller al Slags Tyve, Rak og Pak holdt til, »ved Aaen northen By«, langt nede i den saakaldte Ramsherred. Claus Møller skriver om det gamle Slot, at det har ligget ved den vestlige Ende af Vestergade, og at der i hans Tid

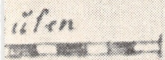

STADTMAPPE

Die = specialkarte der Stadt
KPEKRADE geht zu
Norden an Colflaup und zur
Grenzgarde may. Ist wissen
auch an Colflaup. Ist wissen
Vorwecksgüind und ist
offen der Stadt Schiffharven
Wie wir dieser gründt zu
sehen
Lageplatz der Stadt q. = 35 1/2 1800

- 1. Nibelobdraß
  - 2. Büdenstraße
  - 3. Rischerstraße
  - 4. Teßelstraße
  - 5. Gildengasse
  - 6. Markt
  - 7. Wengstraße
  - 8. Langstraße
  - 9. Kamestraße
  - 10. Klingberg
  - 11. Förensberg
  - 12. Förensberg
  - 13. Ringgang
  - 14. Neustrasse
  - 15. Ziegelhofe
  - 16. Kählerbecke
  - 17. Fäderbrücke
  - 18. Kirche
  - 19. Kapelle
  - 20. Kapelle
  - 21. Kapelle
- alt. Maltball
alt. Kirchen
alt. all.
Bischof Brandung

fandtes Spor af det. Ogsaa det er ganske rigtigt, thi som Følge af Bygravens Svingning imod Sydvest nede ved den nuværende Vestergades vestlige Ende, har denne den Gang maattet gøre Svinget med, og er gaaet i en Bue ad Sydvest om til Midten af den nuværende Nybro, hvor Grænseaaen gik over Gaden, den Gang Kongslund endnu laa her, og hvor der endnu i vor Tid var et lille Vandløb, en Rende, dækket med et Rendestensbræt.

Hvor Købmand Schmidts Hus nu ligger, ved Hjørnet af Vestergade og Nygade, har i gamle Dage Bygraven krydset Broen vesten for den gamle By.

Dengang fandtes ingen Mølleforte men kun en Vej Nordpaa, op til den senere Vægterplads. Her dannedes en Korsvej, der kaldtes »Gammel Opnør Korsvej«. Men hvor Bygraven gik over Vestergade, der hvor Købmand Schmidts Hus nu ligger, har Bygmesteren i sin Tid ikke tænkt paa, at Bygraven havde været der, om end for lang Tid siden, og at den maaske igen kunde finde paa at lade sig mærke. I Virkeligheden gør den det, idet Huset af og til bliver hæng hovedet og slaar Revner. Der, hvor nu Vognmand Andresen bor, skraat over for Købmand Schmidts Ejendom, sad Aar 1795 Thomas Iversen til Huse. Han fik i samme Aar Ordre fra Borgmester og Raad om at holde Byrenden (den som kom fra bag ved hans Ejendom og løb ned til Kiil) i Orden, den skulde have en Alen Bredde. Altsaa, saa langt imod Vest har i sin Tid Bygraven og Byvolden gaaet, og er her stødt til Nøret, der gik ind til det Sted, hvor 1795 endnu Mølledammen var, hvor Hans Peter von Niendal Aar 1765 førte sine Heste til Mølledammen, hvor Hans von Günderoth Aar 1730, endskønt der var

lutter Morads rundt om, anlagde en smuk Lysthave med et Lysthus og mange Æbletræer, »til sin Plæsier og saare galant«.

Da Købmand Hans Danielsens Hus blev bygget i Midten af forrige Aarhundrede, og 10 Aar senere Genboens, nu Peter Clausens paa Store Torv, havde man aldeles glempt den gamle Tid, endskønt Byrenden den Gang endnu var synlig ved Nordenden af det gamle Løveapothek. Et lille usselt Hus tilhørende en Rebslager Daniel Møller, havde i lang Tid ligget her. Det Hus har Grunden tilsynsladende nok kunnet bære, men et nyt stort Hus kunde ikke bygges paa den. For at finde sikker Grund maatte man grave stadig dybere ned, først igennem 3—4 Alen Fyld. I en Bredde af 26 Alen fra Nord til Syd var derefter alt fed, brun Morads, som i Midten var 11 Alen dybt, først i den Dybde stødte man paa fast Lergrund. Man traf her Rester af et Bolværk eller Plankeværk paa 12—15 Tommers Tykkelse.

Det fortsattes ud under Gaden, her og der gennemvokset med Nøddebuskads. For at faa Grund at bygge paa, maatte der graves dybe Huller, i hvilke der blev muret Stenpiller, der oventil indbyrdes blev forbundne ved Hjælp af murede Buer. Paa lignende Maade, og med en svær Bøgetræsplanke som Underlag, blev 10 Aar senere Købmand P. Clausens Hus bygget. Efter en den Gang foretaget Beregning har Bygraven i sin Tid haft en normal Vandstand af 8 Fod.

Inden vi tager Afsked fra Grav og Nør fra den Tid, i hvilken den daværende By ikke var større, end at den har kunnet ligge bag Bygrav og Nør som en stærk Fæstning, maa vi endnu nævne noget fra

denne Tid, som ligeledes har holdt sig i Aarhundreder og er bleven fortsat og har holdt Skridt med Byens Vækst ogsaa uden for Bygraven, endskønt det uden Tvivl har hørt med til Byens ældste Jord- eller Grund- eller Byfred-Inddeling. Det er den saakaldte Designation eller Inddeling i Fjerdinger, i Plov eller i Stavne for hvert Arnested, der var i Byen, og som var »sat i Stavn« for Byen eller betalte »Plovskat« til Kongen.

Der, hvor midt i det 19. Aarhundrede Hans Danielsens og Peter Clausens Huse blev bygget paa den gamle Bygravgrund, stødte den Gang endnu Byens $\frac{1}{4}$ Fjerdinger sammen, saadan som de havde gjort Aarhundreder igennem, saa langt tilbage som Byens Protokoller rækker. Til en Tid var der to Inddelinger. Da laa nemlig hele Bebyggelsen eller »Plogene af Sten« sønden for Bygraven, medens alt Nord for den har været »Ploge af Jord«. Byen havde da 2 Fjerdinger sønden for Graven, medens de 2 norden for fik Navn af Ramsherred Fortens Vester- og Østerside. Disse Betegnelser holdt sig helt op til Aar 1600, endskønt der helt siden Aar 1400 fandtes Stavne eller Hussteder liggende spredte derude. Den første Fjerding laa rundt om det gamle Slot, om Kongslund, og stødte op til Bygraven. Den har vistnok været den tidligst bebyggede. Som anden Fjerding kom naturligvis den, i hvilken St. Nikolai Kirken laa, hvor de Geistlige boede, og hvor Kalandhuset laa. Begge disse Fjerdinger laa paa den vestlige Side af Forten (den nuværende Storegade), men den østfor Forten blev den tredje, og den fjerde laa sønden for Bygraven og fik efter Fiskerne Navn af Fiskerfjerdingen. Men da Byen efter Nedlæggelsen af Befæst-

ningen udvidede sig imod Nord, og den »lange Forte« blev til en Storegade med Huse og Stavne paa begge Sider op til Kirken, ja ud til Ramsherred, saa fik Fjerdingerne vel nok andre Benævnelser men beholdt deres indbyrdes Beliggenhed og Størrelse, saa de endnu efter Aar 1626 vedvarende berørte hinanden ved Bygraven, eller der, hvor den gamle Bygrav i sin Tid havde været. Dog var den gamle tredie Fjerding nu bleven den første, den fjerde var nu bleven den anden, den oprindelige første, en ny tredie, og den gamle anden beholdt man nu som fjerde, denne var i Sammenligning dog kun tyndt bebygget. Hvad man den Gang, Aar 1620, kaldte vesten for Byen, var en helt ubebygget Vej som ingen særlig Benævnelse havde. Her var endnu ikke Tale om den senere saakaldte Nybro eller Nygade eller Mølleforte, men blot om en »Bolbro«, som fra Vester-gades sydvestlige Ende førte over til det tidligere Kongslund, nu Slotsgyden. Sonden for Broen stod fra gammel Tid en »Svibbue« som Tegn paa, at her begyndte Herredet, og Byen hørte op. Denne Bro maatte Borgerne over, naar de agtede sig til Kongslund. I modsat Retning kom man som nævnt til Gammel Opnør Korsvej. Herfra gik Vejen til denne forhenværende By Vest paa. Videre Nord paa førte den til Hertugens Teglværk, paa det saakaldte Klinkebjerg, og derfra til Kolstrup ad »Kolstrup Stenbro«, eller »Kolstrupper Kirkeforte«, som den efter Reformationstiden blev kaldt. Fra ældre Tid kendes imidlertid det »ækle Navn« eller »Øgenavn« til den »Putsforten«. Alt dette laa endnu som til Nørets Tid, det var Resten af den ældste Bys fælles Fægang, og næsten helt op til Aar 1700 i det store

og hele ubebygget, saa at »Fyrstelig Naades Teglggaard« laa helt uden for Byen med en Skelsten imellem Teglggaarden og denne.

Teglggaarden var ikke ældre end fra Midten af det 16. Aarhundrede. Den havde afløst Galgen og Retterstedet her, som fra ældre Tid ret passede til det saakaldte Ramsherred med Tyvkjærsbækken nedenfor og Retteren som nærmeste Nabo, ikke langt derfra, paa den nuværende Vægterplads, der den Gang var helt ubeboet, hvor efter gammel Skik uærlige Folk havde deres afsondrede Bolig. Trods Skelstenen hørte Teglggaardsgrunden dog Byen til, men »Fyrstelig Naade« havde i sin Tid ønsket at faa den, og i Bytte givet Byen en Grund ved »Fru Annas Eng« for »saa tit som fornødent« at bruge den til Rettersted. Men ved denne Lejlighed havde Byen mistet en Del af Fællesfægangen af den gamle »Kongskøbegrund«, som Kong Valdemar i sin Tid havde købt til Byen, »for sine egne Penge«, og foræret den til Hjælp til dens »Fællesfægang«, mens Byen til Gengæld forpligtede sig til at yde Kongen »Konginglef«. Det synes altsaa som om Kongen havde givet Byen Land eller Jord i Fæste, og at det var nødvendigt for Byen.

At dette har været saadan, ser vi i Stavnsprotokollerne, som viser tilbage til den gamle Tid længe før Aar 1600, hvor der siges, at enhver Stavnejer har en Ret til Fællesfægang og Madeskift, men saa ogsaa den Stavnspligt at være med til at holde Broer og Veje vedlige, »thi den, som ingen Fællesfægang eller Madeskift har, har heller ingen Bro- eller Vejpligt«.

Aar 1600 laa den Tid ikke fjern, da Byen i saa Henseende ikke mere kunde efterkomme sin By-

pligt overfor Borgerne, d. v. s. Stavnejerne. »Jordplo-
gene« var forsvundne, og i deres Sted var der bebyg-
gede Stavne, til hvilke Byen hverken havde Fælles-
fægang eller Madeskifter.

J. N. Madvig om Haderslev lærde Skoles Lærere 1850.

Af T. O. Achelis, Haderslev.

Ved Regulativet af 28de Januar 1848 for de lærde Skoler i Hertugdømmerne var det bestemt, at Undervisningen i Haderslev Skole for Fremtiden skulde gives i det danske Sprog. I »Berlingske Tidende« af 4. Marts findes Bekendtgørelsen om, at otte Lærerpladser ved Skolen i Haderslev er ledige, og at Ansøgninger skal indsendes til Regeringen paa Gottorp Slot inden Slutningen af Marts Maaned. Blandt dem, som søgte de opslaaede Stillinger, var Mænd som Søren Bloch Thrige, der allerede den Gang blve bestemt til Rektorposten, Christian Lodberg Krarup-Hansen, Christian Frederik Müller (1844/46. Lærer i Rødding), Theodor Emil Manicus og Jacob Frederik Kinch.

Et Følgelærebrev¹⁾, som den sidstnævnte vedlægger sin Ansøgning, er betegnende for hans Opfattelse af Forholdene i Hertugdømmets nordligste By:

Idet jeg tilsender den høje Regjering den medfølgende Ansøgning og anbefaler den til sammes gunstige Opmærksomhed, tillader jeg mig endnu kun at bemærke, at jeg ikke overser de Vanskeligheder og Ubehageligheder, som for en

---

¹⁾ Acta A. XLVI 358 Staatsarchiv i Kiel.

dansk Mand kunne være forbundne med en Ansættelse i Haderslev; men da jeg troer at forbinde endeel rolig Sindighed med nogen Bestemthed i Karakteren, saa vover jeg at ansøge om denne Ansættelse med det Haab, at saadanne Ubehageligheder, om de maatte indtræffe, ikke skulle hindre mig i at passe min Dont med Lyst og Interesse.

Ribe, den 7de Marts 1848.

Underdanigst

J a c o b F r e d e r i k K i n c h.

Til

den høje kongelige Slesvigholstenske Regering paa Gottorp.

* * *

Martsbegivenhederne kom imellem og forhindrede Skolens Omdannelse til en dansk Undervisningsanstalt. Efter to Aars Kamp var en af de første Bestemmelser, som udgik fra den af Kongen indsatte overordentlige Regeringskommissær F. F. Tillisch, Fornyelsen af den kongelige Forordning om Indførelsen af det danske Undervisningssprog i Haderslev lærde Skole. (24. VII. 1850). Skolens hidtilværende Lærere blev afskediget, til Dels med Pension, og paa ny blev Lærerpladserne opslaaet ledige.

I »Dannevirke« for 6. August læses følgende Avertissement, indsendt af det »første Departement under den overordentlige Regjeringskommissair for Hertugdømmet Slesvig i Flensborg den 24. Juli 1850:

»I Henhold til Bekendtgjørelsen af 24. d. M., og efterat den overordentlige Regjeringskommiss-

lence rettet, men mig for faa Dage siden umiddelbart tilstillet Ansøgning fra Cand. Theol. P. Teilmann¹⁾). Efterat jeg allerede særskilt har udtalt mig for Deres Excellence om Rectoratet ved Skolen, til hvilket jeg har betegnet Overlærer Thrige i Roeskilde²⁾) som den i mine Tanker meest skikkede imellem Ansøgerne, skal jeg i det Følgende tillade mig at fremsætte min Anskuelse om Besættelsen af de øvrige Pladser. Medens der vistnok, som allerede af Deres Excellence antydet, kan tale Adskilligt for ikke just straks at besætte samtlige Pladser, hvormed man vil undgaae at ødsle med Kræfter, da Skolen muligvis, ja rimeligviis ikke strax vil faa det fulde Antal af Classer, og har Lejlighed til senere at udfylde et eller andet Hul i Lærefagenes Udfyldning, der efter begyndt Virksomhed kan vise sig, bør det dog paa den anden Side ikke tabes af Sigte, deels at et i sig selv temmelig ringe Antal af Disciple ved Ulighed i Alder og Uddannelse kan kræve Oprettelsen af flere Classer, saa at man uden tvivl fra Begyndelsen bør have Midlerne til at bestride Undervisningen i 5 Classer og da forudsætte at prima ikke strax kan dannes, deels at alle Hovedfag strax maae være tilstrækkeligt forsynede. Det vil, som ogsaa af Deres Excellence er bemærket, iøvrigt være ved de ringest lønnede Pladser, at Besættelsen foreløbig kan udsættes noget, medens de vigtigere Pladser strax maae udfyldes, for at Undervisnin-

---

1) I. S. 7 Nr. 106.

2) I. S. 7 Nr. 101, gl.

gen kan begyndes med Kraft og Skolen fra Begyndelsen stilles paa det rigtige Standpunkt i sit Indre og i Befolkningens Omdømme, saa at den økonomiske Fordeel ved Udsættelsen af et Par Udnævnelser dermed formindskes. Herefter skulde jeg troe, at af samtlige 8 Lærerposter de 6 kunde være at besætte strax og Besættelsen af de to forbeholdes indtil Rector enten umiddelbart efter Undervisningens Begyndelse eller senere hen fremkommer med Andragende derom. Ansøgningerne, imellem hvilke naturligvis findes endeel fra aldeles ukvalificerede eller dog med utilstrækkelig Documentation af deres Brugbarhed forsynede Personer, frembyde et endog rigeligt Udvalg af gode og dygtige Kræfter for den philologisk-historiske Side af Underviisningen, naar undtages Fransk og Engelsk, hvori Ansøgerne med beviislig Dygtighed ere faa, og et noget ringere for Mathematik, Naturlære og Naturhistorie, hvor de adskillige Ansøgere, der ikke savne Indsigt i eet eller flere af disse Fag, dog enten i deres Brugbarhed for Skolen er indskrænkede til et for ringe Omfang eller ellers vække Betænkelighed; men fornemmelig indskrænkes i det Hele Valget derved, at kun faa af de Ansøgere, der forresten kunne tildrage sig Opmærksomhed, have erklæret sig villig til at overtage de lavere lønnede Pladser; enkelte vilde maaske siden, naar en bestemt Plads gjøres til Gjenstand for Ansøgning, nedstemme deres Fordringer; dog maa det med Hensyn til 8de Lærersplads bemærkes, at den laveste Adjunctgage i Kongeriget er 400 rd., rigtignok uden noget an-

det Emolument undtagen mulig Betaling for Extratimer.

Ved Overveielsen af, hvem jeg skulde anbefale til at komme i Betragtning, har jeg, idet jeg tillige gennemgik de Forslag, som jeg havde opfordret Overlærer Th r i g e til at gjøre mig, troet at burde tage Hensyn ikke blot til speciel Fagdygtighed, men til almindelig videnskabelig Uddannelse og til en med sædelig Holdning forbunden selskabelig Cultur; i det Ringeste har jeg troet, at paafaldende Særhed eller antydet Hang til Cynisme maatte udelukke. Da der til de højere Poster maae bringes temmelig unge Mænd i Forslag, hvilket i sig selv er ret godt, har jeg saameget mindre til Mellempladserne eller de lavere villet anbefale nogen af de enkelte ældre Ansøgere, der vel overhovedet med mindre Lethed og Bøielighed vilde indarbejde sig i de nye Forhold; jeg foreslaaer saaledes ingen, der har naaet 40 Aar. De Bestemmelser, der gjalt om Examenqualificationer i Kongeriget, ere naturligviis ikke bindende i den foreliggende Sag; imidlertid er det forsigtigst at tage Hensyn til Ansøgere, der i det Hele ved fælles Dannelsesgrundlag give Udsigt til god og velvillig Samvirken, og til Muligheden af Forflyttelse og Befordring til andre Skoler eller andre Embedsstillinger. Jeg tillader mig da for de enkelte Pladser at henlede Deres Excellences Opmærksomhed paa følgende Ansøgere:

1) For Conrectoratet egner sig i mine Tanker bedst enten Overlærer W i e h e¹⁾ i Slagelse eller

---

¹⁾ Frederik Wilhelm Wiehe, 1817—1864: D B L XVIII 553—4.

Adjunct L e m b c k e¹⁾ i Odense (ansat i det lærde Skolevæsen siden 1841, men først 1849 med philologisk Embedsexamen til høiere Skoleembede [!], da han tidligere havde studeret Theologie). De ere begge dygtige, erfarne, omhyggelige Lærere; som Specialphilolog turde W i e h e være at foretrække, men L e m b c k e er bedre Hoved og har en fleersidigere, navnlig æsthetisk og historisk Dannelse, der ogsaa directe ved Overtagelsen af flere Fag kan komme Skolen tilgode og jeg er derfor tilbøjelig til her at foretrække ham.

2) Til Subrektoratet synes hensigtsmæssig at kunne vælges en Lærer, der repræsenterer den matematisk-physiske Side, enten Adjunct K r a r u p-H a n s e n²⁾ ved Sorø Skole, polyteknisk Student med bedste Character og fleresidig Øvelse i Undervisning, eller Adjunct A s s e n s³⁾ i Aalborg. I speciel Fagkundskab, navnlig i Naturlæren, har upaatvivlelig K r a r u p-H a n s e n Fortrin, ligesom han ogsaa anbefales ved den Omstændighed, at han er født i det Slesvigske, allerede 1848 søgte en Ansættelse ved Haderslev Skole; men han har et noget kantet og simpelt Væsen og en noget morøs Character; dog turde det være at hans Mangel paa ydre Form støder mere i Sorø end den vilde støde i Haderslev, og man udsætter sig ved at forbigaae ham for at lade et Sidehensyn overveie det principale. Ogsaa Adjunct K ü h n e l l i Odense fortjener som et godt Hoved og livligt Menneske Opmærksomhed, men han har hidtil ikke givet Undervisning

1) Achelis, Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums I (1921) S. 7 Nr. 102.

2) I. S. 7 N. 103 — 2).

i Naturlære eller aflagt nogen Prøve senere end ved *E x. p h i l o s o p h i c u m*.

3) Til Collaboratorpladsen foreslaaer jeg Dr. *P h i l. M a n i c u s*¹⁾. Jeg [an]seer ham for videnskabelig aldeles kvalificeret til Posten og [troer ikke,] at han bør forbigaaes ved Haderslev Skole; iøvrigt egner han [sig ogsaa] fuldkommen til en Ansættelse i Slesvig eller Flensborg, især paa [første [?]] Sted, hvis han der behøves og vil gaae derhen, i hvilket Til[fælde] jeg til Haderslev vilde foreslaae *C a n d. P h i l o l. F o r c h h a - [m m e r]*, Søn af Prof. Forchhammer i Kjøbenhavn, en meget dygtig ung Mand.

4) For femte Lærerpladsen [!] egner sig *C a n d. T h e o l. J. H. T. F i b i g e r*²⁾, en begavet og i flere Retninger, navnlig theologisk og æstetisk, grundig dannet ung Mand, der som Hovedfag vilde faae Religion og Hebraisk. Han er Broder til Overlærer Thriges Kone; men jeg troer ikke, at dette Svogerskab bør vække Frygt for Cotterie eller være ham iveien.

5) Som syvende Lærer anbefaler jeg, med Hensyn til Naturhistorien, *C a n d. T h e o l. P. T e i l m a n n*³⁾ eller *C a n d. P h i l o s o p h. T h o m s e n*, Lærer ved Vordingborg Realskole. *T e i l m a n n* har de stærkeste Beviser for positiv Kundskab i Naturhistorie og kan maaske som theologisk Candidat yde Hjælp i flere Fag i de lavere Klasser.

Saaledes vilde sjette og ottende Lærerplads

¹⁾ I. S. 7 Nr. 104.

²⁾ I. S. 7 Nr. 105.

³⁾ I. S. 7 Nr. 106.

for Øieblikket blive ubesatte og for den første af dem troer jeg, at der vil kunne findes en Mand skikket til at supplere, hvad der i den af mig antydede Combination mulig kan savnes for nyere Sprog, navnlig Fransk.

Jeg tillader mig altsaa at foreslaa til de ovennævnte Poster disse Ansøgere: til Conrectoratet Adjunkt L e m b c k e (eller Overlærer W i e h e), til Subrektoratet Adjunkt K r a r u p H a n s e n (eller Adjunkt A s s e n s), til Collaboratorpladsen Dr. M a n i c u s (eller for den nævnte Eventualitet C a n d. P h. F o r c h h a m m e r), til 5de Lærerplads C a n d. T h e o l. F i b i g e r, til 7de C a n d. T h e o l. P. T e i l m a n n (eller C a n d. P h i l o s. T h o m s e n).

Jeg anseer det for nødvendigt, at den, der udnævnes til Rector, er i Haderslev mindst 14 Dage før Undervisningens Begyndelse, altsaa, da der indtræffer en Ferie i de første Dage af October, omtrent ved den 20de September, og har tilladt mig at paalægge Overlærer T h r i g e at holde sig forberedt herpaa, idet jeg tillige har opfordret ham til at beskæftige sig med Udarbejdelsen af en Underviisningsplan og en Fag- og Timefordeling, ved hvilken Skolen successive bringes nærmere hen til den Form, der betinges ved Forudsætningen, at de fleste Dimissi gaar til Kjøbenhavns Universitet. De øvrige Lærere maatte mindst 8 Dage før Undervisningens Begyndelse være i Haderslev for at Alt af Rectoren i Forening med dem kan ordnes.

Jeg kan ikke slutte denne Skrivelse uden endnu at henlede Deres Excellences Opmærk-

somhed paa Nødvendigheden af om muligt strax eller dog snart at gjøre Noget for Haderslev Skoles Bibliothek, der skal befinde sig i en højst maadelig Tilstand, og for dens Forsynelse med noget Apparat for den naturvidenskabelige Underviisning. I første Henseende kan der muligviis tages Hensyn til, at ved Udgangen af Skoleaaret 1851—1852 (altsaa ved Udgangen af Septbr. 1852) sandsynligviis ved Nedlæggelsen af Slagelse Skole vil blive Leilighed til under Eet at erhverve en meget god og for en lærd Skole beregnet Bogsamling; i sidste Henseende bemærker jeg, at de lærde Skoler i Kongeriget dels i de sidste Aar ere blevne forsynet med dels efterhaanden forsynes med et physisk Apparat, hvis Anskaffelse for hver omtrent koster 900 rd, men hvoraf vel enkelte Stykker kunne bespares; i ethvert Tilfælde indtræder Nødvendigheden af den fuldstændige Besiddelse deraf først naar Underviisningen i Naturlære gennemføres i øverste Klasse.

Med det Ønske, at disse Bemærkninger maae være Excellence til nogen Nytte ved Ordningen af det høistvigtige Anliggende, har jeg den Ære at undertegne mig.

K j ø b e n h a v n, d. 7de Septbr. 1850.

Deres Excellence's
ærbødigste
J. N. M a d v i g.

Hans Excellence

Hr. Geheimeconferentsraad Tillisch.
Storkors af Dannebr., Dannebrogsmænd.

J. N. M a d v i g s Indstillinger blev øjeblikkeligt taget til Følge og efter at Overlærer S ø r e n B l o c h T h r i g e den 6. September var udnævnt til Rektor, fulgte allerede den 10. September Udnævnelser af Adjunkt L e m b c k e til Konrektor, Adjunkt K r a - r u p - H a n s e n til Subrektor, Dr. phil. M a n i c u s til Kollaborektor, cand. theol. F i b i g e r til femte Lærer og cand. theol. T e i l m a n n til syvende Lærer. Ikke fire Uger senere drog disse seks Lærere med tolv Drengene en Regnvejrs Mandags Morgen til den gamle Skole i Smedegade, og Skolearbejdet begyndte.

Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen.

Af Georg Himmelstrup.

Mellem Augustenborg fjord og Alssund skyder en frugtbar landsdel mod nord. Det er Ulkebøl sogn, der begynder ved Sønderborg byskel og fortsætter til Arnkil mod nord. Foruden selve kirkebyen ligger en større samling gaarde og huse lidt mod nord, det er byen Kær. Denne lille del af Als har øens frugtbarhed og grøde. Store frugthaver med rigtfarvede blomstergrupper findes ved gaard og hus, og i blomstringstiden ser egnen ud, som var den overdrysset med de smukkeste farver. Levende hegn slynger sig mellem de talrige større og mindre markfelter. Smaaskove findes der enkelte af, den største er nordligst paa halvøen. Nu staar der velbyggede gaarde i nutidsstil, men for et hundrede aar siden stod her de gamle bindingsværkshuse, hvor murfyldingerne var omrammet af sortmalet tømmer. Hvor nu vi ser gennem de store, udbuede vinduesruder, saa man dengang gennem smaa blyindfattede ruder, og hvor der nu er vinkelrette og lodrette linier paa mur og tag, var der før adskillige krumninger og skæve linier. Men skinnende propret var det dengang, som det er nu.

I Kær boede i begyndelsen af forrige aarhundrede en boelsmand Karsten Davidsen og hans hustru Marie Hansdatter. I dette hjem fødtes den 25. August

1809 en dreng, der i daaben fik navnet Kristen Karstensen.

Det lader til, at Kristen i sine første aar ikke har været saa kvik af sig, som børn i almindelighed er. Det fortælles*), at hans forældre fandt trøst i det gamle ord: »Et klatte føl kan blive en hest, og en snatte dreng kan blive en præst«. Men alt som de første aar gik, viste barnenaturen sig snart at faa bugt med det tunge væsen, saa barndommens leg og lyst fik magten over ham.

Saa voksede drengen, frisk og glad, der i hjemmet**). Naar vinteren kom med »is og sne under himlens blaa«, saa fødderne i træskoene og hænderne i de uldne vanter og ud paa farten; kunde en skøjtetur faas, da saa meget herligere. Men naar fader hjemme i stuen en vinteraften fortalte om svundne tider eller læste højt for dem alle, saa lyttede drengen ivrigt til. Naar sommeren kom med de rige og fagre blomster, da gik det lystigt paa mark og eng. »Vel fuglereder han fandt i flæng, men saa fik han skænd af mutter«. Og arbejdet med at bjerge høet og faa kornet i hus, det var rigtig hans lyst, og »aldrig saa svandt hans frejdige blik, om og der var langt til ende«. Naar saa kornet var bragt i huset, saa skulde gæssene have lov til at færdes paa stubbene for at samle de spildte korn op, men da skulde der passes paa, thi i de mange levende hegn rundt om var der nok af ypperlige skjulesteder for ræven,

---

*) Meddelt mig af fhv. minister H. P. Hanssen, Nørremølle, efter udsagn fra hans moder, der var barnefødt i Ulkebøl.

***) Fra romantikens overdrev«. »Ungdomssange« af Jens Karstensen: Til min fader.

og denne listige fyr havde baade vilje og evne til at snuppe sig en gaas, dette skulde jo hindres, og derfor skulde Kristen være paa vagt. Men Kristen var meget læselysten, og bogen kunde han derfor vanskeligt slippe, og især efter at han havde faaet adgang til præstens mange bøger, da blev bogen ham særdeles kjær. Det var derfor ikke saa mærkeligt, at ræven saa sit snit og snuppede en gaas. Forsent smed drengen bogen og træskoene med, og nu blev det hurtigløb. Men med gaasen kastet om paa ryggen fo'r ræven endnu hurtigere afsted end drengen, saa det hjalp ikke, alt hvad han raabte og skreg. Gaasen blev hurtig ført ind i rævegravens. Faderen kunde nok forstaa, at Kristen var mindre heldig til dette arbejde. Bogen havde for megen magt over ham, det var nok bedst, at de to fik lov til at være sammen. Det blev derfor bestemt, at Kristen skulde forberedes til optagelse paa latinskolen, og dette kunde heldigvis ske hos kapellan Fedrovsky i Ulkebøl præstegaard. I halvandet aar stod denne forberedelse paa, saa blev Kristen 18 aar gammel, i 1827, elev i Ribe katedral-skole.

Skoletiden i Ribe.

Det var ikke særligt behageligt de første tider for den alsinger bondedreng mellem latinskolens mere fint udstyrede drenge. I et fødselsdagsdigt til en af disse mange aar efter omtaler han sin indtræden i latinskolen.

Den bondedreng lidt nederlig paa bænken
sin plads anvist iblandt de drenge fandt.

Man gloede paa det underlige Væsen,
den vadmelsfrakke, slet dresserte krop;
og fniste gjorde de og trak paa næsen,
saasnart som blot han lukte munden op.

Men snart rykkede han »lidt bedre op ved borde«. Duksen maatte bytte plads med ham. Men bedre end det var, at til kammeraten »knyttedes et baand i skoletiden, som holde skal i evigheden«.

I Ribe latinskole kunde han rigtig faa brug for sin læselyst. I græsk havde skolen en dygtig og nidkær lærer i adjunkt Peter Tetens Hansen. Han var livlig i sin undervisning, historien kunde han skildre, saa den blev levende for dem. Selv barnefødt i Ribe fremdrog han gerne byens rige historie, de gamle skikkelser og tildragelser formede sig klart og tydeligt for eleverne.

Allerede i skoletiden kom religiøse alvorstanker frem hos Kristen. Maaske hans moders død bidrog sit dertil. Men særlig ser vi, at kendskabet til den græske verden kaldte mange alvorstanker frem hos ham. Han mødte der en fremstilling af gudernes liv og virksomhed, som tiltalte hans unge sjæl. Her var en skønhedsverden, stor og rig. Var det maaske derigennem, at livets gaader skulde klares. Men nej! Det blev kun »Min drømte lykke«.

»I drømme sad jeg paa Olympens tinde,
omstraalt af gudeverdnens herlighed,
min lykkes maal jeg mente der at finde,
og hjertet banked' ængsteligt derved;
de gudeskikkelser traad' mig imøde —
som kaldte frem blot ved mit ønskes bud,
og straalebølger zitrende sig gøde
i stedse større kreds om hver en gud«.

Det var gudehøvdingen Kronion paa gyldne sæde.

»Jeg saa hans herlighed, jeg saa hans styrke,
 jeg saa ham frygtet af en gudehær,
 jeg bæved — al hans glans mig var kun mørke;
 det var ej saadant, som jeg søgte der«.

Var det da hos Pallas Athene, visdomsgudinden,
 eller var det hos Apollo, sangens gud, han skulde
 finde, hvad han søgte?

»Jeg meget fandt, men har ej fundet alt.
 Hvad er det da, du vil, mit ømme hjerte?
 Mon jeg da aldrig, aldrig finde skal,
 hvad du saalænge, du saa varmt begærte?«

Saadan spørger han. Skolelærdommen kunde
 ikke give ham det svar, han søgte efter.

»Drømmen svandt — og ak, min lykke med!
 Saa tom er livet, ingen glæde vinker;
 jeg finder evigt ej, hvad jeg har set.
 Kun stundom, naar den tavse maane blinker,
 mig Phantasus end dunkelt viser det«.

I Oktober 1831 blev han student. Af de 7 elever,
 som naaede saa vidt, blev det Kristen Karstensen,
 der naaede det højeste eksamenstal. Saa et »farvel
 til Ribe«, til »sivkranst aa med sagte bølger« og til

»Tavse lund, der ofte strøede
 venlig skygge ned paa mig
 ved den lyse aftenrøde.
 Væne lund, jeg takker dig!
 Gamle by, hvor taarnet knejser,
 nu farvel! vi skilles, men
 mindet, se! det lyst sig rejser,
 hvor som helst jeg vanker hen!«

København.

Saa drog han til Københavns universitet for gennem det theologiske studium at naa frem til præstegerningen. Han havde nu bevist, at med hensyn til skolekundskaberne stod han ikke tilbage for kammeraterne. Formodentlig havde den »dresserte krop« faaet bugt med »vadmelsfrakken« og med »det underlige væsen«. Det er sikkert nok erindringen om den anvendelse paa ham i hans første barndom af det gamle ordsprog om føllet og drengen, der bragte studenten til ved rusgildet at begynde sin vise med følgende vers:

»Se, tiden gaar, og hurtig alting skifter:
af skranten føl kan blive stolten hest.
En dværg kan blive stor ved storbedrifter, —
af bondedreng der blive kan en præst.«

Nu skulde Kristen Karstensen altsaa leve under større forhold i en verden, der havde kun yderst lidt til fælles med de hjemlige forhold i landsbyen Kær der nordfor Sønderborg. Men til hjemmet førte hans tanker ham saa ofte. Der færdedes moder ikke længere. Men i Erindringen om barnedagene der var moder og alle de andre tilstede. Disse minder kaldte frem hos ham digtet:

Barndomsglæder.

Kom, sæt dig, ven! og lad os sladre sammen
fortrolig her et lidet øjeblik
om svundne barndoms glade leg og gammen,
da med vor fibel vi til skolen gik.

Det er saa sødt at mindes hine steder,
hvor vuggen stod, hvor bolden lystig fløj,
hvor pogen læste, og hvor barndomsglæder
han delte fro i munter leg og støj.

Du husker nok, hvordan vi var tilmode,
naar skolemester havde været vred,
for leksen ej vi ramsed op paa fode, —
men fik vi lov, hvor fløj vi saa afsted.

Og hvilken hurlumhej med bold og trille!
Den smaadreng rørte sig saa flink og djærv,
som om han verden gennemløbe vilde,
og en springom var hele livets hverv.

Nu sværmed vi omkring i dal og vænge,
og sorgløs traad' vi mangan blomsterknop,
nu saa man os ved kragereden hænge
stolt gyngende i højen elletop.

Ved vintertid vi mødtes med vor slæde,
og rask vi rulled over is og sne;
de skøjter skured og de træsko glæde,
til maanen stor i østen lod sig se.

Mod kolde nat tilbage først vi vendte,
ned over øret trak vi vor kalot.
Tit gamle moer en smule paa os skændte:
»nej, drenge, drenge! Det gaar aldrig godt!«

Naar saa vi kom forpustede og trætte
fra turen hjem til ovnens muntre fyr,
saa maatte fader ned sig hos os sætte
og os fortælle gamle æventyr.

Men aldrig saa man drengen saa fornøjet,
som naar med julegaver fader kom;
en lille taare glinste ham i øjet,
naar far begyndte med at dele om.

Og nyttaarsaften, husker du, vi kasted
en potte tit paa vrantne nabos port;
og med en fart derfra vi alle hasted,
og ingen vidste, hvem det havde gjort.

Ja, mangen spøg og løjer har vi øvet;
 de unge fugle flagred vildt i vaar.
 Vel! om vor aand for spøg har flugten prøvet,
 ved alvor højere den vingen slaar.

Saa gik det til i vore barndomsdage.
 Ak! alt for længe siden svandt de hen.
 Det er saa sødt at kalde dem tilbage,
 saa sødt at drømme sig som barn igen!

Det første halvaar kom Karstensen til at leve i et kunstnerhjem, hos kobberstikker Sonne, hvis sønner Jørgen og Edvard Sonne er bekendte som vore betydeligste kunstnere. Den første for slagmalerierne fra 3-aarskrigen. Broderen for hans ypperlige kobberstik af f. eks. »Luther paa rigsdagen i Worms«.

Efter kort tids forløb naaede han at faa bolig paa Regensen. Der kom han til at bo sammen med en student Lassen. Begge vilde de være theologer. De havde vindue ud til gaden Kannikestræde. Det var bleven skik og brug, at de studenter, der ikke naaede hjem før efter Regensens lukketid, bankede paa hos Karstensen og Lassen, og saa slap de ind i Regensen ved at hive sig op i vinduet og saa kravle ind der. Det holdt værelsets beboere just ikke meget af, da forstyrrelserne blev lovlig mange. Karstensen fandt sig saa nogenlunde i denne skik, selv om den var ubehagelig, men Lassen lod sig meget tydelig forstaa med, at slig uorden var skammelig. Kammeraterne fandt derfor paa, at nu skulde han som smædenavn have titlen »justitsraaden«.^{*)} Karstensen blev teologisk kandidat 8. Juli 1836 med karakteren laudabilis.

---

^{*)} Justitiarius Niels Lassens erindringer.

Straks derefter blev han af stiftamtmand grev Knuth i København antaget til huslærer for hans børn. Om vinteren boede familien i hovedstaden, sommeren tilbragtes paa Lundegaard, en milsvej fra København, eller paa Bonderup ved Ringsted. Under opholdet i det grevelige hus gik han paa pastoralseminariet til de praktiske øvelser, tog demis med laudabilis og derpaa catheticum.

Opholdet i det grevelige hus havde næppe noget tilfælles med de hjemlige forhold paa Als. Men at hjemmet og hjemegnen ikke blev ringere derved, ses klarligen i den sang af ham, som for alle alsinger den dag i dag er den mest kendte:

Mit Als.

Af Østerhavets vove
 en ø sig hæver skønt,
 bekranset stolt med skove,
 bevokset mildt med grønt.
 Saa sagte bølgen gynger
 og luller den i ro;
 og raske børneklynger
 ved stranden lege fro.

Den ø er som en have:
 hver kornmark er et bed,
 de bønder flittig grave
 og lægge kornet ned.
 Og om den have lukker
 et hegn af nøddetræ, —
 der drengen gaar og plukker
 sig lommen fuld i iæ.

Løvtætte linde brede
 sig over bondens tag.
 Her svalen har sin rede
 og kvidrer nat og dag.

Og mellem træets grene
 der titter æbler ud
 rødmussede og pæne —
 som bondens unge brud.

Det er saa sødt at drømme
 i denne haves skød,
 hvor lune vinde strømme,
 hvor rosen dufter rød.
 Smaafugle bor i skoven,
 smaablomster staar i eng,
 velsignelse bag ploven;
 og rask er mø og dreng.

Den ø jeg kan ej glemme,
 jeg stedse skuer den;
 thi der, der har jeg hjemme,
 did gaar min længsel hen.
 Jeg elsker den saa saare,
 var verden mig tilfals
 og frit jeg maatte kaare,
 jeg valgte mig et Als.

Denne sang synges meget, ogsaa med en folkelavet tra-la-laslutning, der vidner om folkets glæde over denne hjemmets vise, men den selvlavede slutning bidrager ikke til at forskønne hverken sangen eller melodien. Sundevederne bruger ogsaa sangen meget. Hvor tidlig den er bleven folkesang paa Als og Sundeved, kan ikke afgøres, dog næppe senere end først i 40-erne.

En tysk beskrivelse over Als og Sundeved begynder med en tysk gengivelse af Karstensens sang »Mit Als« med overskrift: »Alsenlied«.

Befolkningen holdt meget af at synge, men gode sange kendte man ikke. Man sang: Om hundrede aar

er alting glemt, venner, hvad vi end her maa lide — alle versene slutter med en forsikring om, at alt ondt er ovre »om hundrede aar«. Da saa »Schleswig-Holstein meerumschlungen« først i 40-erne kom frem, sang man den med. Om præsten Lawaetz i Sottrup fortælles der, at han syntes ikke om disse to Viser. Man vidste godt, at præsten holdt meget af sang. Naar han derfor ytrede uvilje mod disse to raske sange, saa syntes man, at præsten var vanskelig at gøre tilpas. Da Karstensens sang om hjemøen kom frem, blev den straks godt kendt. Det skal nok være sjældent, naar alsingerne er samlede til leg og lystighed, at ikke ogsaa den sang lyder med jubel; den dag i dag indtager den hæderspladsen ved de hjemlige sammenkomster.

En anden sang, »hjemmets ø«, stammer fra samme tid. I den priser han skønheden og frugtbarheden og den herlige fuglesang i de mange haver og levende hegn. Men det er alligevel ikke al denne herlighed, der særlig drager tanken bort fra studeringerne og hjem til øen, nej det er barndoms minderne.

»O, her har jeg leget og sprunget saa fro,
 ak! aldrig jeg kan det forglemme!
 Thi svæver min længsel evindeligt tro
 did henad, hvor barnet var hjemme.
 Og hvor jeg end vanker, og hvor jeg end er,
 den venlige ø mig er evig kær!«

Hjemkærligheden er levende, dog ikke blot til Als og hjemmet der. En sang til fædrelandet har vi fra samme tid med følgende sidste vers:

Vi elske dig, vort fødeland
 med akseguld og Blomsterøje,

med bøgeskov og kæmpehøje
 og snekker om din grønne strand!
 Vi elsker Frederik, som freder
 de evigkære, skønne steder,
 og synge fro, saa højt vi kan:
 Gud signe ham og gamle Dan!«

Dybbøl.

I foraaret 1839 blev Dybbøl præsteembede ledigt. Lensgreve Christian Reventlow til grevskabet Reventlow og Kristianssæde paa Lolland ejede ogsaa grevskabet Sandbjerg i Vester-Sottrup, og han var patron for Dybbøl kirke og skole, saa han havde kaldsretten. Af ansøgningerne udtog han tre, som paa en bestemt dag skulde holde hver sin prøveprædiken. Til et saadant embede som Dybbøl blev der i reglen indstillet tre præster, som havde øvelse i præstegerningen. Denne gang gjaldt det kun de to, nemlig pastor Schwensen, senere præst i Hørup, Als, og Momsen, senere præst i Højer. Den tredie var den unge theologiske kandidat Kristen Karstensen fra sognet der lige overfor paa Als. At han blev indstillet til dette embede, stammede maaske ikke blot fra, at han havde vist sig som en kundskabsrig og alvorlig theolog, men rimeligvis ogsaa fra personligt bekendtskab mellem de grevelige familier, saa vel som fra, at grev Knuth var særdeles vel tilfreds med hans lærervirksomhed for hans Børn.

Naar disse prøveprædikener var holdt, fik hver af sognets selvstændige mænd og kvinder tre stemmesedler, hver med en af de tre's navne paa. Det var ikke en given sag, at den af de tre, der fik de fleste stemmer, blev anerkendt som præst for sognet, men

dog som oftest tilfældet. Kancelliet havde ved et tidligere præstevalg meget alvorligt paalagt patronatet, at menigheden skulde have den afgørende stemme, men det var nok ikke altid bleven overholdt. Karstensen havde kun liden udsigt til at blive valgt, han var adskillige aar yngre end de andre, han var uprøvet og ukendt paa egnen, og at de største gaardmænd vilde have en af de andre to, var godt bekendt.

Tilstede i kirken var der en ældre mand, som hørte til »de stille« i sognet. Formodentlig hørte han til hernhutterne. Han havde just ikke videre evne til at forholde sig stille, naar der var noget paa færde, der rigtig optog ham, thi saa talte han altid højt med sig selv. Da den første og den anden præst gik ned fra prædikestolen, hørte man meget tydeligt, at den gamle mand gav et alt andet end velvilligt grynt fra sig, at han ikke havde været tilfreds med deres prædikener, var temmelig tydeligt at mærke. Da nu den tredje gik op paa prædikestolen, kunde den gamle ikke skjule sin harme, thi han hviskede lovlig højt, at denne blegnæbede, spidskjolede fyr maatte helst blive nede. Dog snart fangede den unge prædikant den gamles opmærksomhed, thi lige med et rejste han sig helt op og udbød: »Det blywer e mand!« Og det kom til at passe. Den 28. April blev den unge mand valgt til sognets præst med 82 stemmer af 105.

Ordinationen foregik den 11. Juni i Ullerup kirke af generalsuperintendent Callisen, og 2 dage efter blev han af samme indsat som præst i Dybbøl kirke.

I kobberstikker Sonnes hjem havde Karstensen stiftet bekendtskab med en ung dame fra Randers, Emma Jensine Kjeldsen, datter af urmager Jens Kjeldsen og Helene Lundgren. Hun blev hans hustru.

De blev viede i Lyngby kirke den 31. Maj 1839 af kappellan Barfod, senere sognepræst i Førslev, Sjælland.

De religiøse forhold i Dybbøl var yderst fattige. Rationalismen havde der, som de fleste andre steder, virket med sin kolde, fornuftige, belærende forkyndelse. I skolen var der lagt megen vægt paa de egentlige kundskabs- og færdighedsfag. Læsning, skrivning, regning, geografi blev drevet med stor iver. Drengene gik, til de var 16 aar, pigerne, til de var 15 aar. Der var endog aftenskole, hvor der lærtes matematik og tysk. Tysken blev fremmet med stor iver, det var fint at kunne benytte det tyske sprog. Religiøs paavirkning havde ikke fundet sted, da i reglen hverken præst eller lærer kunde paavirke i den retning. Pastor Karstensen var bleven religiøst paavirket, saa det for ham var bleven en hjertesag. Der menes, at Grundtvigs forkyndelse og folkelige virksomhed havde paavirket ham. Hans fædrelands natur og historie havde faaet en særegen betydning for ham. De ældre i sognet syntes han ikke at kunne paavirke, men konfirmanderne, maaske det dog var muligt at faa disse til at høre et godt ord om hjemmet her og om hjemmet hist.

Hans søn Jens var i et digt: »Til min fader« følgende meget betegnende vers om faderens virksomhed:

»Saa talte han kraftig Herrens ord,
saa var han med paa Danmarks knor,
da stormene raste vilde,
saa sang han højt i sejrens kor,
da havet igen blev stille.«

Aarene gik. Et lille træk fra 1845 er opbevaret. En skolepige, der gik til konfirmationsforberedelse

hos præsten, kom hjem en dag derfra. Hendes fader ejede en gaard paa Dybbølbankens kam. Hun stillede sig ved vinduet og saa ud, netop som hendes fader kom ind til sin midaftensmad. »Hvad staar du der og kiger efter, min tøs?« siger han. »Her er saa smukt«, svarede hun. »Smukt!«, sagde han, »hvem har sagt dig det?« »præsten«. »Jeg tænkte det nok! Næ, gaa du nu ind i bryggerset og hjælp din mor, eller sæt dig ned og læs i din bog — det er noget andet end at staa der og glo.« Saa gik der nogle uger. Hun kom igen hjem fra præsten og saa da sin fader staa paa selvsamme sted, hvor hun havde staaet, da hun svarede ham: »Her er saa smukt!« nu hørte hun ham sige for sig selv ganske højt: »Ja, her er smukt!« Da blev den unge pige glad, skyndte sig ud i bryggerset til mor, nu troede hun for vist, at hendes fader ogsaa kunde se det skønne, saa ogsaa han var ved at komme med. Det kom han ogsaa — efterhaanden helt.

Dansk litteratur.

Det var et strængt opdyrkningsarbejde, som bladet »Danevirke« begyndte i 1838. Læseevnen i bondestanden var ringe, læselysten endnu ringere. Der var kun liden sans for at hente oplysning ad skriftvejen, hvad skulde man holde en avis for, naar man ikke brød sig om dens indhold. Ved hjælp af professor Flor gjorde redaktør Koch forsøg paa at faa folk til at læse noget af vor rige skønlitteratur. Det gik saa nogenlunde, men midlerne var alt for ringe. Ved trykkefrihedsselskabets generalforsamling 4. Novbr. 1836 fik Orla Lehmann forsamlingens tilslutning til, at selskabet skulde søge at skaffe god dansk læsning til Sønderjylland, hvad dog ikke førte til videre. Men

den bedste frugt af talen blev professor Paulsens fortrinlige skrift: »Det danske sprog i hertugdømmet Slesvig!« Saa var der desuden adskillige studerende slesvigere i København, som sluttede sig sammen for at sende vor gode danske literatur over til bonde og borger i deres hjemstavn. Særlig var to sønderjyder, stud. theol. Nis Hansen fra Østerhøjst ved Tønder og cand. jur. Hasselberg fra Sønderborg ivrige for sagen, og cand. theol. Kr. Karstensen var ikke mindre ivrig, selv om han var mindre fremtrædende.

I foraaet 1839 er det, at Karstensen blev præst i Dybbøl. Han kom derfor ikke med mellem de 16 sønderjyder, som 19. Juli 1839 sluttede sig sammen for at danne en »forening til dansk læsnings fremme i Slesvig«, men han var med mellem de 84 fra Sønderjyllands forskellige egne, som straks traadte til for med arbejde og bidrag at støtte sagen. Denne forening blev af meget stor betydning. Tusinde medlemmer havde foreningen snart. Kongen, Kristian den 8., og kronprinsen, Frederik (7.) gav baade bøger og penge. Første aar udsendtes der 6000 bind. Nu læstes der. Over 60 bogsamlinger oprettedes og det ikke blot mod nord og i Sundeved og paa Als, men i Bov og Flensborg og i N. Haksted. »Sulten efter dansk læsning var uhyre stor«. Da Karstensen altsaa samme foraar blev præst i Dybbøl, har han næppe kunnet paatage sig videre arbejde ved foreningen denne sommer. Sundeved og Als trængte ikke mindre til at faa gode danske bøger, thi her, hvor Østslesvigs frugtbarhed og naturskønhed rigtig havde udfoldet sig, var det ikke alene hertugen af Augustenborg, men ogsaa glücksborgske hertuger og grevelige herrer, der ejede godser og herresæder i mængde med hele landsbyer,

og den indflydelse, der udgik fra disse, var fjendtlig overfor, hvad der var dansk. Der var ikke én kirke i Sundeved, hvor der ikke blev prædikeret tysk to-tre gange om maaneden.*) Dybbøl kirke havde mindst antal tyske prædikener, thi den hørte ind under det Reventlowske grevskab, og denne slægt stilede ikke efter at blive et regerende fyrstehus. Netop paa denne tid begyndte hertugen af Augustenborg med sine mange hjælpere, baade præster og juridiske embedsmænd, at stille sig i aaben kamp mod dansk sprog og dansk aandsliv.

Her trængtes der til et dygtigt dansk arbejde. Men hvor fandtes de, der kunde udføre et saadant? Præsten i Broager, provst Stephensen, var en god dansk mand. »Han hørte til de præster, der aldrig glemte den ed, de havde svoret kongen af Danmark.***) Til ham sluttede pastor Karstensen sig straks, han kom til Dybbøl. Med god fremgang arbejdede de paa at fremme kendskab til god dansk læsning hos befolkningen.

Det maa kaldes en yderst fredelig maade at fremme dansken paa, naar det kan gøres ved at faa folk til at læse gode danske bøger. Selvfølgelig er meget vundet derved. I Nordslesvig lod man det langtfra være nok dermed. Den 12. Juni 1843 blev »Den slesvigske forening« stiftet i Haderslev. Denne forening traadte frem til kamp for danskhedens ret, og den fik stor betydning, men af dens medlemmer var kun faa sydligere end Nordslesvig. Fra Sundeved og Als næsten ingen. Hverken provst Stephensen eller Kar-

---

*) Mørk-Hansen: »Sønderjydernes kamp for modersmaalet«.

***) »Den danske Slesviger« 11. Novbr. 1856.

stensen var medlemmer. Naar vi læser Karstensens »Sang for Slesvigerne«, Jan. 1847, saa faar vi rede paa, hvorfor han ikke var medlem af denne kampforening. Hans fredelige naturanlæg bringer ham til i det længst mulige at antage, at tysk og dansk maa kunne trives broderlig sammen, hver med bevarelse af sine ejendommeligheder. Men da saa hertugens had mod det danske førte til blodig krig mod Danmark, blev han klar over, at det ikke lod sig gøre, og fra den stund af, efteraaret 1848, vidste han, at hvis broderskabet skulde føre til danskens udryddelse, saa »vil vi kækt og tappert imod hans rænker staa«.

»Hver ægtebaaren slesviger er dansk i sind forvist
og bliver det immer mere efter tyskens tak for sidst«.

Krigen udbryder.

Tre aar gig. Efter slesvigslaget 23. April 1848 rykkede forbundstropperne ind i Sundeved. Den 27. April henad kl. 7 fik Dybbøl præstegaard og alle andre gaarde og huse stor fjendtlig indkvartering. Der blev dog ikke plads nok. Kirken blev ogsaa taget i brug. Et tykt halmlag blev lagt alle steder, hvor soldaterne kunde ligge. Alterlysene brændte hele første nat. Da der først i Maj kom ny indkvartering, søgte Karstensen at faa kirken fri, og det lykkedes. Sølvklokken ved klingpungen var borte, daabsklædet ogsaa, og en del salmebøger var ogsaa borte. I præstegaarden havde familien kun haft dagligstuen til raadighed. Fjenden holdt nøje øje med præsten, man mente, han havde skjult en dansk soldat. En af hans tidligere elever, grev Adam Knuth, kom som frivillig soldat til egnen. Han havde benyttet lejligheden til et besøg hos sin forrige lærer. Der blev foretaget husundersø-

gelse efter ham ikke alene i præstegaarden, men adskillige flere steder. Man stak med bajonetterne i alle kroge. Endelig mærkede man inde under en seng noget mistænkeligt. »Hier ist, Gott verd. mich, der kerl«, raabtes der. Herud maatte genstanden. Det var en side flæsk, som beboerne vilde redde. Formodentlig lykkedes det ikke.

I Dybbøl sogn var der den gang ikke en eneste hjemmetysker, saa de fremmede havde faaet en tavs modtagelse af beboerne. Fra en anden side havde modtagelsen langt fra været tavs. Vore kanonbaade fra Alssund og fra Vemmingbund sendte af og til en skarp hilsen til de uvelkomne fremmede. Sundevedboerne havde ment, at fjenden slog sig næppe ned paa deres halvø; thi fra de dybe vande paa begge sider kunde der af de danske let kastes tropper i land, og saa kunde fjenden maaske hindres i at komme tilbage igen. Denne frygt havde fjenden ikke, som rimeligt var. General Halkett kom med hele 10. armekorps til Sundeved, »for at befri beboerne for de danskes overlast«, sagde han. Det var særlig Dybbøl, der havde hovedmængden, da man mente, at herfra gik vejen til Als. Det blev derfor Dybbøl, der kom til at lide mest under de følgende krigsforetagender.

Et besøg.

En Dag hen i Maj fik præstegaarden besøg af en meget højtstaaende person, nemlig af selve Olshausen, ham »med det impertinente ansigt uden hage og med den spidse opnæse«. Han var den provisoriske regerings allervigtigste medlem. Han forelagde pastor Karstensen et papir til underskrift. Da denne bestemt nægtede at underskrive, blev Olshausen saa

fornærmet, at han straks i regeringens navn ikke alene erklærede ham for atsat, men ogsaa for at være spion for danskerne, og derfor skulde han straks som arrestant føres til Rendsborg. Da Karstensen ikke vilde bøje sig for disse trusler, men endog sagde, at han vilde ikke have det mindste med den provisoriske regering at gøre, det fik saa gaa, som det kunde, saa sprang en tilstedeværende meklenborgsk stabs-officer op, slog præsten paa skulderen, idet han sagde: »Das respektier' ich!« Dette udraab passede ikke Olshausen godt. Han fo'er ud og af sted.

Saa skulde præsten altsaa bort. Hans hustru hævdede paa det bestemtteste, at hun vilde følge sin mand, og saa skulde præstegaardens husholdning høre op. Oberst v. Specht var bleven indkvarteret i præstegaarden, og han vilde nødigt, at dette skulde ske. Han sagde derfor til præsten, at den rendsborgtur skulde hindres. Det maatte kunne ordne med, at præsten fik stuearrest, men saa maatte han love ikke at forlade de anviste stuer, og desuden skulde der gaa en særlig vagt nat og dag omkring præstegaarden. Denne ordning lykkedes det obersten at faa antaget.*)

Da Karstensen havde haft stuearrest nogle dage, mente man, at han nu var bleven føjeligere, der blev derfor gjort et nyt forsøg paa at formaa den genstridige præst til at underkaste sig den provisoriske regerings befalinger. Den 20. Maj kom herredsfoged Jakobsen, som snart efter naaede frem til at blive slesvig-holstensk krigsminister, og regeringsraad Harbou til Dybbøl i samme ærinde. De fik til svar, at ifølge kongelig Forordning af 29. Marts var den provisoriske

---

*) Saaledes fortalt af sønnen i »Vort forsvar«.

regering erklæret for oprørsk, saa der kunde aldeles ikke være tale om nogen tilslutning fra Karstensens side. Denne erklæring blev ført til protokols, og Karstensen underskrev den.

Præsten maatte selvfølgelig ikke have nogen forbindelse med gaardens folk eller med byens folk. Men faa nætter efter listede præstens karl sig ned i stuehuset og hen til sovekammerdøren. Han vækkede præsten og fruene og fortalte dem, at han og 17—18 karle vilde se at slippe over til Als og melde sig som frivillig ved hæren der, men de vilde gerne have brev med fra præsten til general Rye. Det fik karlen, og med hjertelig tak og farvel forlod han soveværelset. Det var meget mørk nat, da han slap ud gennem et bryggersvindue. Skildvagten mærkede, der kom nogen, han slog om sig, traf ogsaa karlen, men han forsvandt mellem havens mange buske. Næste nat blev han og 26 andre unge karle optagne paa strandkanten i Skeloddeskov af et dansk skib. De kom til Sønderborg og tjente med ære i 10. bataillon. Det vilde blevet en slem historie for Karstensen, hvis karlen og brevet var bleven taget af fjenden. Præsten havde altsaa stuearrest, hans hustru delte den med ham. Derfra blev de vidne til, at deres dygtige og trofaste tjenestepige, Dorte, brugte en skarp tiltale til en løjtnant, som haanede danskerne ved at kalde os »rechte Grützköpfe« (grødhoveder). Hun gav svar paa tiltale, saa løjtnanten stak af. Præstefruens klangfulde latter lød ud over gaardspladsen.

I løbet af Maj maaned var der forskellige smaa træfninger, hvorved der blev skudt ild paa en del gaarde og huse i Dybbøl, men da præstegaarden ligger længst borte mod vest, undgik den ilden.

28. Maj.

Endelig kom den 28. Maj. Da fik tyskerne andet at bestille end at holde dybbølpræsten i stuearrest. Kuglerne hvislede. Død og brand var der baade her og der. Præsten kunde ikke holde sig inde, og hans knap 7-aarige søn, Jens, heller ikke. De løb ud, vinkede ad rødtrøjerne og herregaardsskytterne, hvad tyskerne opdagede og skød efter dem, dog uden at træffe. Dybbøl kirke højner sig noget over byen, og da kirkegaardens høje kampestensdige og de mange træer samt præstegaarden med den store have, som støder til paa sydsiden af kirkegaardsmuren, gør en kampstilling der særdeles god, saa er det forstaaeligt, at præstegaarden og kirken blev et stridsomraade, som flere gange blev erobret og tabt igen, indtil endelig det naaedes at drive fjenden bort fra byen. At præstegaarden har talrige mærker af denne dyst, er let forstaaeligt.

Samme dag lidt over middag gik den forannævnte piges fader Lorens Nielsen ud paa Marken for at faa kørerne bort, da der hørtes skydning længere tilbage. Men da var netop vore tropper rask i færd med at tvinge fjenden bort fra disse marker. Derover blev manden saa glad, saa han uden at tænke paa faren sprang op paa en gærde og slog ud med haanden. Uheldigvis var en tysk deling netop lige ved dette gærde, og den rev ham ned, da man for sikkert troede, at han gav tegn til de danske, han skulde derfor behandles som forræder og skydes. Det skete dog ikke, men han blev drevet af sted med tyskerne, og bagbundet maatte han løbe lange veje sydpaa, og det lige til Rendsborg. Der sad han saa i 18 uger i strengt

fængsel, saa det blev ham en frygtelig tid. Han kom ikke hjem før ind i Oktober maaned efter vaabenstilstandens afslutning. Da trængte han haardelig til god pleje.

Præstens karl blev af tyskerne ordret til at køre saarede sydpaa. Midt paa eftermiddagen kom tre dragoner, som med udtrukne sabler tvang karlen til straks at spænde for. Han var med heste og vogn borte i 14 dage, præsten troede ikke, at han havde set karlen eller køretøjet mere.

5. Juni.

Om aftenen den 28. Maj kom general Hansen (senere krigsminister) til at bo i præstegaarden. Da man var temmelig sikker paa, at den fjendtlige hær vilde søge at tilbageerobre det tabte, var man klar over, at der om Dybbøl præstegaard og kirke igen vilde blive en haard kamp. Karstensen fik derfor hustru og søn og en gammel præsteenke sendt over til Ulkebøl til pastor Krog Meyer. Den 2. Juni fik general Schleppegrell med sin stab kvarter i præstegaarden. En norsk frivillig, kand. Krogh, hørte med til staben. Sammen med ham gik Karstensen den 5. Juni om formiddagen over til Stenderup for at besøge en anden norsk frivillig, baron Løvenskjold, som laa i kvarter hos Hans Smed. Det blev kun et kort besøg, thi kanonerne begyndte deres dundrende tiltale mellem hærene.

Dagen var den hannoveranske konges aarsdag. General Willesen havde derfor bestemt sig til at fejre denne højtidsdag ved at fratage vore tropper, hvad de havde vundet den 28. Maj. General Rye havde ligget med tredje brigade i Dybbøl. Han kom om for-

middagen til præstegaarden for at tale med general Schleppegrell. Begge raadede præsten at tage over til familien paa Als. Dybbøl by vilde sikkert igen blive kamppladsen, og naar tyskerne mærkede, at de skulde tilbage, hvad de to generaler ikke tvivlede paa, saa vilde de sikkert ødelægge alt paa deres vej, og præsten vilde næppe slippe uden frygtelig overlast. Da præstens heste og vogn med førstekarlen var i tyskernes vold, kom der en militær materialvogn, som i en fart fik et og andet med sig. Sammen med flere af byens folk gik turen ad Sønderborg til.

Vor hærafdeling maatte trække sig tilbage fra Dybbøl by og op paa banken. Det gik frygtelig til i byen, de tyske tropper plyndrede allevegne. Præsten vilde de have haft fat i. »Den verräther, den schwarzen teufel«, raabte de; men præsten stod i god behold paa kirkebakken ved Sønderborg. Med smertelige følelser og spændt forventning søgte blikket ind efter Dybbøl by og hjemmet der, thi der var kampen voldsomst. Luerne fra fire gaarde ned mod Allsund viste med sørgelig tydelighed, hvor frygteligt det gik til i hjemmene derovre.

Først i aftenskumringen var alt færdigt til sidste dyst den dag. Garden stormede ned fra bankens højde. Tyskerne troede, det var svenske hjælpetropper. Angrebet var saa voldsomt, at Fjenden veg hurtigt tilbage, skønt den 20-aarige prins Friedrich Carl huggede ind paa de flygtende hannoveranere og preussere for at standse dem. Dybbøl kirke blev efter en voldsom kamp erobret af 6. bataillon. Omegnen af kirken og præstegaarden laa bestrøet med lig. Da klokken var godt 7, var sejren vor.

I Dybbøl præstegaard var det gaaet vildt til. Dorotea var ene tilbage. Hun vilde blive der. Tyskerne foer frygteligt frem. »De brød op og knuste alt for fode i præstegaarden«, skriver sønnen — tog alt, hvad de kunde bruge, saamænd det med, som de ikke kunde bruge. Dorotea kom med nøglerne til skabe og skuffer. De havde ikke brug for nøgler, de havde bajonetten til at bryde isønder med«. Dorotea drev de ud af stuerne ud i gaarden. Der kom hun netop, som en underofficer og et par menige var i færd med at tugte en 15—16 aars dreng, naboens søn, fordi han ikke kunde skaffe noget redskab tilveje i en fart. Han forstod slet ikke, hvad det var, de vilde have; og geværpiiben for brystet hjalp ikke videre til forstaaelsen. Dorotea forstod godt tysk, hun sprang til for at hjælpe drengen, og rask slog hun geværet væk, saa kuglen hvinede op i luften. Men derover blev de tre tyskere rasende, greb fat i hende, rev klæderne itu, og slæbte afsted med hende. Hun skreg om hjælp. Da kom i det samme en vogn farende ind i gaarden, i den sad ingen ringere end selve hertugen af Augustenborg. Han sprang af og frelste pigen fra videre voldshandling. Hun samlede sine iturevne klæder om sig og takkede den fremmede herre for hjælpen. Han talte dansk, rakte hende haanden og sagde: .Giv mig din haand!« Da ser hun, hvem det er, og siger saa: »Det kan jeg ikke!«

»Hvorfor dog ikke?«

»Hvem er skyld i denne jammer — uden De og Deres, herr durchlaucht«, svarer hun.

Da brast han i graad, og af sted i en fart gik det ud af gaarden.

Efter hvad pastor Jens Karstensen fortæller søgte hertugen general Wrangel, thi han havde udtalt, at hæren inden aften skulde føre hertugen ind i slægtens gamle hjem, Augustenborg Slot. Man fortalte i Sottrup, at general Wrangel, som havde haft kvarter i præstegaarden der, skal om morgenen paa slagdagen den 5. Juni have sagt, at han vilde tage Als, selv om han skulde svømme over Alssund i lutter blod, eller der var tændt en ild mellem Sottrup præstegaard og Sønderborg slot. Denne udtalelse kan jo godt falde sammen med meddelelsen om hertugens tilstedeværelse i Dybbøl præstegaard, da Dorotea reddes fra yderligere mishandling.

Dorotea var aldeles fortunlet over den medfart, hun havde lidt. Hun fo'r ud i den tætteste Del af haven; der hørte hun noget efter et dansk hurra, og nu var hun sikker paa, at danske tropper havde faaet magten i præstegaarden og paa kirkegaarden, og hurtigt trak slagets raseri længere bort. Hun sank sammen af spænding og udmattelse, saa hun ikke kunde røre sig, og da der nu blev stilhed, sov hun ind.

Da hun vaagnede, var det over midnat, og da hun blev nogenlunde klar over, hvor hun var, ravede hun hen til stuehuset og fandt ind ad havcdøren. Gulvet derinde var tilsølet, hun gled, saa, hvor blodrøde hendes hænder blev, skreg i vildelse. Da aabnedes en dør, ud kom oberst Kranold med et tændt lys i haanden, han fandt hende besvimet, liggende i præstefruens ituslaaede syltekrukker, noget som i hin stund let kunde blive baade til blod og bajonetter og bensplinter med. Obersten fik hende bragt paa fode igen, og saa sov han maaske adskilligt tryggere, end Dorotea formodentlig gjorde.

Dagen efter kom hun over til præstefamilien paa Als. Hun var næsten ukendelig efter den haarde tur, hun havde haft.

Dybbøl by var ødelagt. Beboerne var søgt over til Als med hvad bohøve og kreaturer, det var muligt at faa bjerget. Enkelte markstykker var undgaaet ødelæggelsen, alt andet var lagt øde. Da høsttiden kom, havde adskillige faaet rettet ved de bygninger, der ikke var helt ødelagte, saa det var bleven muligt at bo hjemme igen. Lidt høst var der hist og her, men det blev kun lidt. Præstegaarden var i en sørgelig forfatning, just ikke heldig at bo i. Præsten havde tyskerne jo ikke faaet fat i, hans bolig og bohøve havde maattet lide derfor.

Da vor hær midt i Juni fik ordre til at forlade Sundeved, trække sig tilbage til Als, og kun holde brohovederne besat, kunde man vente fjendens fremmarch meget snart. Det syntes derfor ikke raadeligt for præsten med familie for det første at tage bolig i det kære præstehjem. Den 1. Juli kom de tyske tropper atter frem i Sundeved. Til kamp kom det ikke mere der i dette første krigsjaar, men freden var alligevel langt borte.

Vanskelige forhold.

Imidlertid forhandlede i Malmø om vaabenstilstand. Efter flere forgæves forsøg lykkedes det endelig at faa denne vedtaget den 26. August. Der blev oprettet en midlertidig styrelse for hertugdømmerne. Den provisoriske regerings styrelse vilde den danske regering selvfølgelig ikke anerkende. Som formand for den midlertidige 5-mands regering blev af baade Danmarks og Preussens konger udnævnt den lov- og

kongetro holstener Carl Moltke, men de fire andre nægtede at arbejde sammen med ham.

Den provisoriske regering i Kiel havde haft meget travlt. Den vilde haft en forfatning vedtaget, inden vaabenstilstanden traadte i kraft. Det lykkedes ikke, men det lykkedes at hindre godkendelsen af Malmø-overenskomsten. Og den 9. September lykkedes det desuden at faa vedtaget den slesvigholstenske statsgrundlov. Det var samme dag, som fællesregeringen ifølge vaabenstilstands-betingelserne skulde træde i virksomhed. Dette kunde ikke ske, da der fremdeles var strid om, hvem der skulde danne den foreløbige regering. De danske Tropper havde forlængst forladt Sønderjylland, men den slesvig-holstenske hær var der fremdeles. Den var fordelt mellem byerne Haderslev, Aabenraa, Tønder, Flensborg og sydligere byer. Den danske regering vilde ikke give slip paa K. Moltke, saa udnævnte den amtmanden i Haderslev, Johannsen, og biskoppen over Als og Ærø, Hansen, til medlemmer. Regeringen i Berlin anmodedes om at udnævne to medlemmer til. Men dette nægtedes. Saa udstedtes der den 18. September en kundgørelse, hvori disse tre mænd erklæredes for at danne den midlertidige regering. Straks udstedte general Bonin en erklæring om, at hæren vilde ikke anerkende disse tre mænd som regerende. Og den provisoriske regering udstedte den 22. September en befaling til landets politimyndigheder om at gribe de tre personer, Moltke, Johannsen og Hansen, som fra Als meddeler at ville optræde som landsregering, og underkaste dem retsforfølgning.

For at faa ende paa al denne virvar indgik vor regering den 27. September paa, at Preussen skulde

udnævne de fem mænd, som skulde overtage styrelsen over de to hertugdømmer. Det skete. De fem mænd skulde udøve deres myndighed i kongen af Danmarks navn, men det vilde næppe betyde videre. Vor regering meddelte, at Als og Ærø kom ikke ind under de fem mænds styrelse. Den 22. Oktober blev den ny regeringskommission højtidelig indsat paa Gottorp slot, efter at den provisoriske regering var traadt tilbage dagen før. Den nyvalgte regering viste sig at være fuldt ud slesvig-holstensk sindet, saa der var slet ikke vundet noget ved det skifte.

Disse 5 slesvig-holstensk sindede herrer havde nu magten over næsten hele Slesvig, og de benyttede sig deraf. Styrelsen for kirken blev straks omordnet. Den gamle kongetro superintendent Callesen fik sin afsked. Han var over 72 aar og egnede sig aldeles ikke til at tage en kamp op imod de 5 regerings-herrers fremfærd. I stedet for ham blev indsat den hensynsløse og ærgærrige provst Nielsen i Slesvig som superintendent for de tyske kirkesogne, og provst Rehhoff i Aabenraa for de danske kirkesogne. Denne gejstlige herre havde i en aarrække været det tyske partis virkelige leder, han var ryggraden i byens tyske parti. Han fortjener derfor æren for, at Aabenraa by var naaet frem til at blive kaldt »die schönste Perle Schleswig-Holsteins«. Provst Rehhoff fik allerede i Juli 1848 denne udnævnelse. Nu blev hans herredømme betydelig udvidet, og han tog straks fat ved uden skaansomhed at bidrage sin del til, at enhver kongetro embedsmand kunde blive jaget bort, saa Nordslesvig snarest muligt kunde blive ledet og styret af slesvig-holstensksindede embedsmænd. Det stod sig nemlig meget daarligt med det

slæsvig-holstenske i disse danske egne, og at præsterne havde deres store skyld deri, var klart nok. Derfor skulde alle de dansksindede præster væk og det hurtigst muligt. Det var store forandringer, der skulde foregaa, det var derfor ikke saa mærkeligt, at det til trods for provstens dygtighed og ivrighed alligevel tog nogen tid, inden den hele udrensning var nogenlunde udført.

Karstensen afsat anden gang.

Fra midt i Juni maaned havde præstefamilien været henvist til Als. Da vaabenstilstanden d. 26. August endelig var sluttet og en ordning paa styrelsen af hertugdømmerne daglig ventedes, vilde Karstensen ikke tøve længere med atter at overtage sin afbrudte præstegerning. Saalænge landets styrelse var i hænderne paa personer, der vilde fortrænge alt, hvad der var dansk, syntes det ikke raadeligt for Karstensen at flytte ind i Dybbøl præstegaard. Han vilde dog ikke gerne vente længere, og først i September flyttede han derfor atter ind i sin præstegaard igen. Formodentlig var der nu bødet paa den værste mishandling af gaarden. Det var dog at forudse, at hans gerning, der næppe vilde blive af lang varighed.

Den 6. Oktober, kong Frederik den 7. aarsdag, kom 2 dragoner, afsendt fra den provisoriske herredsfoged Nissen i Broager, med nogle forordninger fra den provisoriske regering og forlangte, at præsten skulde kundgøre disse i kirken. Det nægtedes, en skriftlig erklæring derom fik dragonerne med tilbage. Saa var maalet fuldt. Knap 8 dage efter blev hans afsættelse underskrevet. Hvorfor det varede 3

uger, inden han modtog den, havde sine egne aarsager, men den kom, og den overraskede ham ikke, thi han havde fra tyske blade faaet at vide, at han var afsat.

Den 29. Oktober, en søndag ved kirketid, kom herr justitiarius Henningsen fra Graasten ridende ind i præstegaarden fulgt af 4 velbevæbnede dragoner. Han afleverede et dokument saalydende:

»Die provisorische regierung entlässt hiedurch den herrn pastor Kristen Karstensen Ihres amtes als prediger in gemeinde Düppel.

Die provisorische regierung, den 13. Oktober 1848.
Beseler. F. Reventlow.«

Han medbragte desuden en offentlig kundgørelse, hvori der meddeltes, at Karstensen var bleven afsat af den provisoriske regering, og at den under 22. s. maaned installerede fællesregering havde stadfæstet den provisoriskes foranstaltninger. Denne kundgørelse nægtede Karstensen at bringe til sognefolkenes kundskab. Men degnen, herr Jürgensen, var slesvig-holstensk sindet, og med største glæde fæstede han den paa den yderste kirkedør. Mærkeligt nok var denne kundgørelse navnløs, men den sad der ikke ret længe, thi et par timer efter flagrede kun en enkelt papirstump paa kirkedøren. Efter at justitiarius havde faaet bevis fra Karstensen paa rigtig aflevering, forlod han præstegaarden med sit militære følge.

Det var altsaa anden gang, at Karstensen var bleven afsat. Provst Rehhoff sørgede for, at Dybbølboerne straks fik en præst igen. Han hed Axelsen. Allerede næste dags middag var han til tjeneste. Han

blev ikke overanstrengt i tjenesten, thi der var ingen, der vilde have noget med ham at bestille. Kirken stod i reglen tom om søndagen. Hans sprog var saa simpelt, siger ældre folk om ham endnu.

Karstensen skulde forlade præstegaarden straks. Allerede dagen efter flyttede han med familien atter til Sønderborg. Han fik dog lov, ikke alene af pastor Axelsen, men ogsaa af dragonregimentets chef til at lade sine kreaturer foreløbig blive staaende, og tjenestekarlen maatte blive tilbage for at passe stalden, og saa kunde han jo have tilsyn med gaarden og haven.

Det kunde synes mærkeligt, at den afsættelsesordre, som den provisoriske regering allerede den 13. Oktober udsteder, først bliver forkyndt for Karstensen en uge efter, at den provisoriske regering er gaaet af. Dette var altsaa sket den 21. Oktober. Den ny regering, som dagen efter overtager styrelsen, er valgt efter samraad med Preussen, fordi Danmark ikke vil godkende den provisoriske regerings handlinger, og nu fra den 22. skal den valgte 5 mands styrelse udøve sin Magt og det i kongen af Danmarks navn. Den provisoriske regering har været klar over, at den styrelse, der skulde afløse den, vilde fortsætte i det vante spor. Ved at vente med at meddele Karstensens afsættelse, kommer det mærkelige frem, at afsættelsen udstedes i den ulovlige regerings tid og navn, men udføres i den lovlige regerings navn, ja endog i kongen af Danmarks navn. Skønt netop denne afsættelse vilde være ugørlig under dansk styre. Saa forvirrede var forholdene, men benyttedes med en vis snedighed af de ledende slesvig-holstenerne

Beboerne lagde just ikke skjul paa deres forbitrelse over saaledes at være berøvet deres præst og blive paatvungen en anden. De viste ikke i handling spor af forbitrelsen, men en tavs foragt var just ikke behagelig for den ny præst. Det hjalp heller ikke til at fremkalde et bedre forhold mellem præsten og sognefolkene, at provst Rehhoff sørgede for, at der kom holstenske dragoner for at beskytte præsten. Der blev selvfølgelig ikke noget for dem at bestille, men mildnende indflydelse paa de spændte gemytter egnede disse sig dog ikke til at fremkalde.

Faa dage efter fik pastor Fejlberg i Ullerup en lignende opsigelse, og provst Rehhoff sendte straks en anden i hans sted. Desuden sørgede han for, at ogsaa der kom nogle holstenske dragoner som støtte for den ny præst. Fejlberg fik ordre paa, »at rydde og rømme pastoratet inden 10 dage«. Dette blev endog kaldt en skaansom behandling, thi flere af de danske præster maatte flygte hurtigst muligt bort for at undgaa militære voldshandlinger.

De danske sønderjyder var under et frygteligt herredømme i disse vintermaaneder, som nu fulgte. Taalmodigheden blev prøvet over evne, hvad der gav sig udslag i den sørgelige kamp ved Brøns den 22. Januar 1849.

Dybbøl sognemenighed indgav den 1. November en begæring til regeringen paa Gottorp om at faa pastor Karstensen tilbage igen. Og den 6. November indgav Karstensen til samme sted en begæring om at blive genindsat i sit embede eller i det mindste faa at vide, hvorfor han var afsat. Paa begge disse begæringar kom der den 22. November bestemt afslag. Embedet blev nu opslaaet ledigt. Herr Axel-

sen var kun sendt for at bestyre Embedet, indtil det paa lovlig vis kunde faa sin præst beskikket. Men nu viste det sig, at patronatet (grev Reventlow) ikke vilde anerkende afsættelsen af Karstensen, og derfor vilde det ikke modtage ansøgningerne. Det slap de nye myndigheder dog let over, de tog selv mod ansøgningerne og præsenterede saa for sognets folk ikke alene pastor Axelsen, men ogsaa pastor Schmidt fra Stenderup og cand. Godt fra Buskmose. Menigheden havde saa at møde i kirken, høre prøveprædikenerne og saa foretage valget. Fastelavnssøndag den 18. Februar var man naaet saa vidt. Men vælgerne blev horte saa nær som kirkeværgerne, de mødte for at erklære, at hverken de eller saavidt de vidste nogen anden vilde være med til at vælge, og saa gik de deres vej. Der afgaves ikke en eneste stemme. Dette kunde dog ikke hindre, at den provisoriske generalsuperintendent, Rehhoff i Aabenraa, paa regeringens vegne udnævnte herr Axelsen til præst for Dybbøl sognemenighed.

Men Dybbøl sognefolk vedblev at være lige stædige. Enkelte kunde ikke lade være med at gaa i kirke, men altergang var der ikke en, der søgte. Man sagde, at pastor Axelsen var kirkens præst, men pastor Karstensen var sognefolkenes præst. Denne vinter var der livlig forbindelse mellem Dybbøl og Karstensens hjem i Sønderborg; næsten daglig havde hjemmet stort besøg af vennerne derfra.

Præsteindsættelse i Sottrup.

Der anvendtes altsaa en vis lovlig fremgangsmaade ved valget af en anden præst i Dybbøl. Formodentlig var hr. Rehhoff i Aabenraa bleven be-

tænkelig ved at fare alt for myndig frem, ti gentagelse af, hvad han nylig havde oplevet i nabobyen Sottrup, vilde han sikkert helst undgaa. Sognets danske præst havde faaet lignende behandling som dybbølpræsten. Saa en lørdag aften blev byen overrasket ved indkvartering af en snes slesvigholstenske dragoner. Hvad der laa til grund derfor, vidste man ikke, dragonerne var lige saa uvidende. Søndag til sædvanlig kirketid stod en talrig skare ved kirken, man antog, at den gamle præst endnu engang skulde tale til sine sognefolk. Til stor forbavselse for de mødte traadte to fremmede præster ind i kirken. Den ene var ikke helt ukendt, det var hr. Rehhoff fra Aabenraa. Indgangssalmen blev sungen, provsten traadte saa frem og meddelte, at han var kommen for at indsætte den ny præst. Der blev uro i kirken. Var dette virkelig grunden til den militære indkvartering? Skulde sognet behandles saadan! Det var dog for galt! Man hørte hele provstens tale, men da den ny præst steg op paa prædikestolen, rejste hver mand sig og forlod kirken. Nogle kvinder blev tilbage. Provsten blegnede, præsten ikke mindre. Hans prædiken blev priselig kort. Provsten havde bestilt mad i kroen, men han tabte rent appetitten, og krokonen fik beholde sin mad. Saasnart kirketjenesten var forbi, kørte provsten i meget stærk fart ad Aabenraa til, mærkeligt nok tog han dragonerne med sig.

Præst i Dybbøl i 5 Dage.

Endelig den 3. April 1849 ophævedes vaabenstilstanden. Samme dags morgen tidlig gik vore tropper over fra Als gennem Sundeved til Graasten-

egnen. Uden kamp trak den fjendtlige hær sig tilbage dertil. Som et udtryk for beboernes glæde over igen at blive befriede for den fjendtlige Indkvartering kan nævnes, hvad en kvinde paa Dybbøl kirkegaard tilraabte vore soldater: »Herre Gud, er I der, I kære danske!« Mod Aften stod vore Forposter fra Adsbøl over Avnbøl og Ullerup til Alssund.

Pastor Axelsen i Dybbøl turde ikke oppebie den 3. April. Aftenen før drog han bort. Han havde haft kofferten pakket i adskillige dage. Han var dog ikke heldig med at slippe bort, thi den 3. April ved middagstid blev han taget ved Bøjskov af vore tropper og ført til Sønderborg. To til af den provisoriske regerings præster gik det paa samme vis. De sad nogle dage i Sønderborg, inden de førtes til København. Faa dage efter blev de frigivne imod skriftligt Løfte om ikke at foretage sig noget imod deres retmæssige landsherre, kong Frederik d. 7. Et løfte, som Axelsen holdt meget daarligt.

Karstensen var bleven udnævnt til feltpræst. Men han havde betinget sig, at han vilde tilbage til Dybbøl, saasnart det blev muligt. Derfor mødte han i Dybbøl samme dag den 3. April, det var tirsdag i paaskeugen. Baade skærtorsdag og langfredag holdt han gudstjeneste i Dybbøl kirke. Om lørdagen blev han kaldt over til Sottrup kirkegaard for at forrette begravelse af de danske og tyske, som var faldne dagen før i den heldige træfning ved Ullerup.

Samme dag udbreder sig som en løbeild rygtet om den sørgelige kamp i Ekernefærde fjord den 5. April. Nu blev der sorg i stedet for glæde. Samme aften kom der ordre fra krigsminister Hansen til overkommandoen, som laa i Dybbøl, at hæren skulde

næste morgen, paaskedagsmorgen, forlade stillingen og gaa tilbage til Als. Karstensen fandt det nødvendigt at følge med hæren. Oppe ved Dybbøl mølle stod han sammen med nogle af hærens øverste befalingsmænd. De ventede paa, at der skulde komme ordre til at besætte de forladte stillinger igen, men ordren lød paa, at kun brohovederne ved overgangen til Als skulde holdes. Saa var Karstensen atter henvist til hjemmet i Sønderborg.

Et par dage efter maatte Sundeveds landsbyer igen modtage stor indkvartering. 150—200 mand i hver gaard. Dybbøl præstegaard slap ikke med dette tal. Der og i kirken laa der stadig indkvarteret en bataillon, ca. 1000 mand. Det gik ilde til begge steder. Pastor Axelsen slap aldrig saa snart bort fra København, før han vendte tilbage til Dybbøl. Løftet, han havde givet, betød intet. Han kom ikke godt ud af det med de tyske tropper, thi han paatalte adskillige brutale overgreb af dem, og det taaltes ikke. Han havde holdt en feltprædiken, hvori han havde sagt, at »de maatte vide, at de ikke var kommen herind for at plage folk og ødelægge deres ejendom, de var jo kommen for at forsvare landet. En saadan prædiken vilde de ikke høre, de truede præsten paa livet, og flere gange var hans stilling temmelig fortvivlet. Hos beboerne kunde han ikke vente hjælp, og da den tysksindede degn heller ikke stod i godt forhold til de tyske venner, kunde heller ikke han yde præsten den tiltrængte beskyttelse.

Kirkens orgel blev aldeles ødelagt. Paa alterbordet sad soldaterne og flikkede støvler. Maleriet i alterbladet blev udskåret og stjaalet. Moses og

Kristusfigurerne blev lemlæstede, flere stolestader blev ødelagte, dørene i aflukket bag alteret blev borttagne, rimeligvis brændte. Overalt malede tyskerne figurer, vers, navne og inskriptioner. At de var klar over kirkens mishandling, vidner adskillige indskrifter om. Bag paa alterbladet læstes: »Mein Haus ist ein Bethaus; Ihr habt's aber zu einer Mördergrube gemacht«. Der stod ogsaa: »Wer nach Schleswig-Holstein ist gewesen, der kennt die Sache schon zu gut. Man muss mit solchen Schweinen leben, sich auch noch quälen bis auf's Blut.« »Kirken har i denne tid bogstavelig talt mere været lig en røverkule end et bedchus!« Deri har pastor Karstensen nok ret.

Hvad præstegaarden angaar, da blev den nu igen bragt i en sørgelig tilstand. Ved de tyske troppers endelige bortgang var der kun hele døre og vinduer i de 3 af officerer benyttede værelser, ellers var døre og vinduer itu eller borte. Sengesteder, skabe, trappegelænderet og alt andet brændbart borte og brændt. Væggene, saavel malede som kalkede, var saa forslaaede og forhuggede, at de nøgne murstene overalt tittede frem. Hylder og beklædning i spisekammeret, mælkestuen og kælderen borte og brændt, kort sagt i hele hovedbygningen var der næsten intet uden de nøgne sorte stenvægge tilbage. Næsten alt træværk i lo og lade, i stald og paa stænge var borte og brændt. Ogsaa haven var forfærdelig mishandlet: ikke alene at stakittet ved indkørslen og omkring haven var borte og brændt, men mange træer var omhugget eller ødelagte, det hele saa ud som et vildnis. At al denne uhygge har virket paa soldaterne, tyder følgende indskrift i den grønne stue paa: »wir

wünschen unsern Nachfolgern viel Vergnügen, wie wir es genossen haben«. Da de danske tropper paa skedag havde trukket sig tilbage til brohovederne og Als, var der adskillige af beboerne, der ligesom præsten var sikre paa, at det blev ikke raadeligt for dem at blive, og saa tog flere hjemvendte Dybbølboere atter over til Als. Mellem disse var Lorens Nielsen, som havde siddet i Rendsborg fæstningsarrest i over 18 uger sommeren før. Han maatte en kold nat ud af gaarden med sin familie for at redde sig og sine over til Als. Det lykkedes.

Ved de forskellige smaatræfninger først i april brændte Dybbøl mølle, 3—4 gaarde paa Dybbøl mark brændte ogsaa, de var blevne istandsatte efter branden aaret før. Den haardeste træfning stod den 13. april. Den dag stod pastor Karstensen sammen med cand. Fr. Hammerich paa kirkebakken ved Sønderborg. De var begge feltpræster. Sammen med dem stod to af Dybbøl gaardmænd. Den ene var Lorens Nielsen. De saa over mod Dybbøl by, hvor Lorens Niensens gaard var særlig kendelig paa Dybbøl skraaning ved Aabenraa vejen. Tyske tropper fyldte den fra nederst til øverst og sendte dødbringende salver ned over 10. bataillon, som var i færd med at erobre 2 tyske kanoner. Tyskerne sad godt skjult i denne solidt opbyggede gaard, og mange danske faldt for deres kugler. Endelig var der en granat fra baadsagerbatteriet paa Als, der slog ned i gaarden, og et øjeblik efter stod den i lys lue. Skønt Lorens Nielsen vidste, at brandkassen ikke erstattede noget som helst ved en saadan brand, udbrød han dog: »brillant, nu skal min gaard da ikke gøre mere skade paa denne dag«.

Da den anden mand saa sin gaard brænde, sagde han: »nu svier de den gamle kasse af, den har længe trængt til det«. Det var dog ikke tilfældet, gaarden kunde have gjort fyldest i mange aar.

Det fejler næppe, at pastor Karstensens paavirkning i dansk retning spores i saadanne træk, selv om »det mærkværdige aar 1848« har kaldt meget frem hos dette Dybbølfolk.

Endelig oprandt 6. julidagen. 4 dage efter blev der sluttet vaabenstilstand.

Bestyrelseskommissionen.

Der skulde nu igen vælges en styrelse for her-
tugdømmet Slesvig, indtil freden blev sluttet, eller hvis det slog fejl, indtil krigen brød ud igen. Fællesregeringen, som havde staaet for styret siden den 22. Okt. 1848, skulde nu ophøre. Den provisoriske regering fra Marts 1848, hed det sig, var opløst den 21. Okt., men opløsningen viste sig at være lovlighedsfuld, ti den havde fremdeles stadig sit sæde paa Gottorp slot. Derfra sendte den sine skrivelser ud, og 5-mands bestyrelsen stod i det venligste forhold til den provisoriske Regering og dens skrivelser. Udførelsen af Karstensens afsættelse faa Dage efter, at fællesregeringen var traadt til, havde straks vist dens tjenstlige iver, naar det gjaldt om at fortrædige, hvad der var dansk, skønt Fællesregeringen skulde styre landet i kongen af Danmarks navn.

Klog af skade vilde vor regering ikke denne Gang overlade valget til Preussen. Vaabenstilstandsbetingelserne bestemte, at Danmark og Preussen hver skulde vælge en mand, og England anmodedes om at vælge en tredje mand, egentlig ikke som bestyrel-

sesmedlem, men som opmand, hvor de to ikke kunde enes. Danmark valgte Tillisch, Preussen valgte Eulenburg, og England sendte Oberst Hodges. Denne tre mands regering skulde styre hertugdømmet Slesvig i kongen af Danmarks navn.

I følge 10. Juli vaabenstilstandsbetingelserne skulde en svensk-norsk hærafdeling besætte Nord-slesvig til en linie, der strakte sig fra Gelting bugt til et punkt sydvest for Flensborg, derfra mod nord til Tønder amt og saa mod vest til Vidaaens munding. Tønder laa syd for denne linie. Den 4de August blev de sidste tyske afdelinger ført bort fra Dybbøl by, og de svensk-norske tropper kom til Als d. 2. Aug.; men paa grund af forskellige forhandlinger, laa de der til d. 22. Aug., først den dag kom de til Sundeved. Disse 18 dage benyttede slesvigholstenerne til at plage Nordslesvigs danske befolkning ved at paaligne og inddrive skatter og tvangslaan og udskrive rekrutter. Først benyttedes slesvigholstenske dragoner for at tvinge skatterne frem, men da den danske regering straks klagede over en saadan fremfærd, saa anvendtes gendarmer, formodentlig var det ikke blidere fremfærd.

Den tremands Bestyrelseskommission blev indsat i Flensborg som Slesvigs regering d. 25. Aug., og de svensk-norske tropper overtog bevogtningen indtil linien Gelting bugt—Tønder den 26. Aug. Nu skulde landet norden for denne linie endelig nyde en fredelig tilværelse, hvad befolkningen ikke havde kendt siden oprørets udbrud. Men de følgende maaneder viste, at der deri kom til at mangle meget.

Store vanskeligheder.

Tillisch var altsaa bleven Danmarks repræsentant i Bestyrelseskommissionen. Han vilde have de slesvig-holstensk indsatte embedsmænd fjernet straks, men det lod sig ikke gøre. Eulenburg satte sig derimod, og Hodges holdt oftest med ham deri. Der var en talrig mængde af de slesvigske præster, som var tysksindede eller rettere slesvigholstensk-sindede. Ikke mindre end 197 præster erklærede, at det stred mod deres samvittighed at bede den forordnede kirkebøn for Danmarks konge. De havde rigtignok før krigens udbrud fremsagt denne bøn Søndag efter Søndag uden at have haft skrupler derover; nu mente de, at de kun kunde udtale en bøn, der gjaldt kongen som »herzog von Schleswig-Holstein«, men denne vilde Bestyrelseskommissionen ikke lade sig nøje med. Den ordrede derfor, at den forordnede kirkebøn: »Gud velsigne vor allernaadigste konge, kong Frederik VII og hele det kongelige arvehus«, skulde præsterne benytte, men saa blev det rent galt. En af hovedmændene for disse mange præster udtalte endog offentlig, at Bestyrelseskommissionen havde iført sig forbandelsens skjorte (D. s. 109—18). Om en anden af præsterne fortælles der: »Det var ikke sindsforvirring men konsekvens, da den flensborgske pastor Harder fra st. Nikolaj prædikestol erklærede Jesus Kristus for en slesvigholstener.«

Den mand, det først gjaldt om at faa bort, var den mægtige provst i Aabenraa. Men det var længe ikke muligt for Tillisch at faa ham afsat. Maaned efter maaned modsatte han sig enhver omordning af præsteembederne. Den støtte, han fandt hos det tyske medlem, Eulenburg, og hos Hodges, der ikke

vilde haste med at faa præsteomordningen iværksat, benyttede han i fuldt maal. Selv overfor de præster, der med voldelig magt var paatvungne mange sogne, skulde der fares lempeligt frem. Derfor kunde provst Rehhoff i næsten fem maaneder lægge betydelige hindringer i vejen for enhver forandring i de embedsbesættelser, som han havde foretaget. Endelig føjede begivenhederne sig, saa ogsaa denne mægtige mand blev afsat, men det skete først den 21. Januar 1850.

De tysksindede i byen fik travlt. Lærerne truede med at nedlægge deres gerning, hvis ikke Rehhoff blev indsat igen. En adresse derom fik ca. 400 underskrifter. De dansksindede tog saa fat, de indsendte en moderklæring med 730 underskrifter, og deri forlangte de at blive fri for den mand, der stadig havde vist tysk sindelag og oprørske bestræbelser.

Provsten maatte inden sin afsættelse finde sig i, at hans indsatte præst Axelsen i Dybbøl maatte rejse bort, og at pastor Karstensen igen kunde tage hjemmet og gerningen i sognet i besiddelse. Men det holdt haardt at vriste Dybbølembedet ud af provstens kraftige tag.

Tre dage efter, at Bestyrelseskommissionen havde overtaget styrelsen i Flensborg, modtog den pastor Karstensens begæring om atter at overtage sit embede. At provst Rehhoff endnu formaaede meget, skulde Karstensen snart erfare. Sammen med Karstensens andragende indgav beboerne og kirkeejeren, grev Reventlow, begæring til Bestyrelseskommissionen om snarest muligt at faa Karstensen igen til at overtage sit embede. Der gik uger og maaneder uden svar. Endelig efter halvtredje maanedes forløb kom

der den 16. november meddelelse om, at genindsættelsen skulde finde sted, og at det var overdraget til superintendent, provst Rehloff, at foretage det fornødne. Desuden meddeltes det, at pastor Axelsen var underrettet derom, og at grevskabets administratorer ogsaa var underrettet derom.

Samme dags eftermiddag forlod Karstensen saa igen sit hjem i Sønderborg for personlig at aftale om flytning med Dybbølfolkene og med pastor Axelsen. Hos denne mødte han bestemt nej. Han paastod, at han ikke havde modtaget nogen meddelelse derom. Saa ventede Karstensen i 8 dage paa, at den omtalte meddelelse skulde naa frem til Dybbøl præstegaard. Men forgæves. Der blev stadig svaret, at der var ikke kommen noget som helst derom fra provsten. Derimod kunde beboerne snart meddele, hvad rygten fortalte, at provsten og Axelsen havde gjort indsigelse mod Bestyrelseskommissionens afgørelse. Saa maatte en ny begæring afsted, og den 23. novbr. forlangte Karstensen atter at blive genindsat i sit embede. Der gik otte dage uden svar. Saa rejste Karstensen til Flensborg for at fremskynde sagen. Her fik han af Tillisch det raad, at han skulde flytte med familie og alt sit over til Dybbøl, og saa kom han nok til rette med Axelsen. Tillisch lovede ham, at han en af de første dage skulde høre nærmere fra bestyrelsen. Den 7. december flyttede han saa atter til Dybbøl. Præstegaarden kunde han ikke faa lov til at flytte ind i, men da han ejede et lille hus tæt ved præstegaarden, flyttede han derind. Efter fornyet samtale med Axelsen fik han indtryk af, at nu lod det hele sig vistnok snart ordne efter ønske.

Næste søndag, 2 dage efter, det var anden søndag

i Advent, glædede sognefolkene sig til atter at høre vidnesbyrdet i kirken fra deres gamle præst, og derfor blev det aftalt, at den dag skulde han atter forrette kirketjenesten. Grevskabets administratorer paa Sandbjerg var blevet paatvunget af den provisoriske regering, og Tillisch havde ikke kunnet faa nogen ændring deri. Derfra kom saa om lørdagen skrivelse, som forbød Karstensen at benytte kirken, heller ikke maatte beboerne henvende sig til ham angaaende embedssager. Saa erklærede Axelsen, at han vilde forrette kirketjeneste som forhen, og at Karstensen havde ingen ret til at benytte kirken.

Søndag morgen kom, en usædvanlig mængde folk var forsamlet ved kirken, de havde endnu ikke faaet at vide, at det var forbudt Karstensen at forrette kirketjenesten. Da det altsaa ikke kunde lade sig gøre, bad de ham benytte skolen til en andagt, ellers vilde de gaa hjem igen. Det vilde Karstensen gerne. For ikke at forstyrre Axelsens kirketjeneste satte man tiden til kl. 11, da var Axelsen færdig. Denne bestemmelse fik alle at vide, degnen ogsaa, han løb straks over i præstegaarden med den meddelelse, og nu kom Axelsen straks og erklærede, at han vilde gøre alt, hvad der stod i hans magt for at forhindre og forstyrre den paatænkte andagt. For saa ikke at faa slemme bryderier af baade præsten og degnen opgav man denne andagt. Karstensen nedskrev straks, hvorledes samtalen derom var falden, og næste dag rejste han sammen med et par mænd til Flensborg for dog omsider at faa ende paa sagen.

En saadan opsætsighed imod Bestyrelseskommissionens bestemmelse syntes selv Eulenburg var for galt. Vente paa, at Rehhoff skulde gøre sin pligt og

efter ordre genindsætte Karstensen, var man klar over, ikke kunde hjælpe. Saa fik amtmanden meddelelse om at tage til Dybbøl for at besørge Axelsen bort og Karstensen genindsat paany. Fredag d. 14. decbr. om formiddagen skete indsættelsen, ikke i kirken, thi Axelsen vilde ikke udlevere nøglen, heller ikke i skolestuen, men i Karstensens eget hus tæt ved præstegaarden. Axelsen fik saa at vide af amtmanden, at hvis han ikke godvillig forlod præstegaarden, vilde han blive fjernet med magt. Det vilde han dog ikke udsætte sig for, derfor rejste han sin vej om lørdagen. Saa endelig søndag d. 16. decbr. kunde præst og menighed atter samles i kirkehuset, hvor de alle helst vilde mødes. Der var jubel i Dybbøl den dag. Alle, baade store og smaa, mødtes med deres genvundne præst, med glædestaarer lød velkommen fra baade gaarde og hytter. Og saadan var det flere steder, hvor lignende fandt sted.

Pastor Axelsen kom ikke til at rejse tomhændet bort fra præsteembedet. Han gjorde fordring paa den del af den indavlede høst, som endnu var tilbage i laden, ca. 230 travet korn og 17 læs hø, desuden den del af tienden, som svarede til hans præstetid. Desuden krævede han at faa en vis del af offeret og af andre ydelser, for tjenstlige kirkelige handlinger, som resten af aaret kunde bringe. Det blev en betydelig Sum, men han fik den. Til sammenligning med den behandling, de fordrevne danske præster havde faaet, maa man antage, at Axelsen fandt sig stillet adskiligt heldigere.

Formodentlig havde Dybbølboerne gærne set, at degnen havde sagt farvel samtidig med pastor Axelsen, men det skete ikke. Han havde været lærer der

før 1848, og over hans ansættelse kunde der næppe gøres berettigede indvendinger. Hans danskfjendtlige sindelag var især kommen frem i de to krigsaar. Han var derfor ilde lidt af sognefolkene. Særlig forbitret paa ham var man bleven, da han tog sig for at meddele den provisoriske herredsfoged Nissen, hvor nogle unge karle opholdt sig. De maatte redde sig for slesvig-holstensk krigstjeneste ved flugt til Als. Nogle unge karle truede degnen med korporlig gengældelse. Degnen havde svaret, at saadanne drenge skulde han nok holde fra sig. Saa var nytaarsaften bleven nævnt som en passende aften til en gemtylig gengældelse, og degnen havde svaret, at de kunde prøve paa at komme, han havde en pistol hos sig, og den var han rede til at bruge overfor altfor grove nytaarsløjer. Da det nu blev ud paa aftenen, slukkedes lysene i degneboligen, men saa begyndte løjerne at ytre sig lovlig stærke. Degnen fo'r op af sengen, smed lidt klæder paa sig, og saa fo'r han ud til urostifterne, raabte skældsord ud, idet han indbød paa baade æbleskiver og brændevin. Saa blev der slagsmaal. Degnens blaa pletter i ansigtet samt en del rifter vidnede om lovlig nær berøring med næver og negle. Dybbølfolk var kede af denne historie, selv om de i disse lovløse tider havde oplevet adskilligt slemt. Gerne vilde de af med den tysksindede degn, men de fik nøjes med glæden over, at de endelig igen havde fejret julen med deres egen præst.

Om Rømø Kirke.

I Arkivet paa Schackenborg findes følgende Aktstykke:

Wii, Christian den Fierde, med Guds Naade Danmarkis, Norgis, Wendis och Gottis Koning, Hertug udi Slesuig, Holsteen, Stormarn och Dithmarschen, Greffue udi Oldenborig och Delmenhorst p. p.

Giore alle witterligt, att efftersom oss underdanigste er worden andragen, huorledis Kierken paa Rømmø schall were heell kortt og engt bygt, och megit ringe Romb derudi, saa Folckene der paa Landet iche kanne faa Plads och Romb i Kierken, naar Guds ord der udi forhandlis, Da saadantt att Remedere, seer wii Naadigst for gott an, att samme Kierke nogit maa forlengis' och wedbyggis, saa Sognefolckene der bequommeligen kand faa stoellestade och pladtzer udi, och paa det att Sognefolckene desto bedre kand tillkomme samme deris Kierke att forbygge, wille wii Naadigst haffue paalagt och befallitt, att udi siuff Rigens Kierker udi Løherritt, Møgeltunder og Ballum Bierker, till samme Kierkens Forbedrelse och Opbyggellse schall Contribuere Thoehundrede Rixdaller, doch saa att huer aff dennom dertill Contribuerer effter deris Innekompst och Forraad, Bedendis og biudendis Kierkewergerne till forn. Kierker, att aff samme Kierkers nitrade yder och leffuerer till

Kierkewergerne till forn. Rømmø Kierke, forn. 200 Daller, saa di medførdeligste fremkommer, ahnseendis di till Kierkens fornødenhed anliggis schall, her-effter Kierkewergerne till forn. Kierker sig endeligen schall rette och forholde, Thi ladendis det ingenlunde.

Giffuett paa wortt Slott Kiøbenhaffn, den 28. Juny 1623

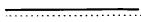
under wortt Zignet.

Christian.

(L. S.)

De syv Sogn i Lø Herred, Møgeltønder og Ballum Birker, der skulde yde 200 Rigsdaler til Udvidelsen af Rømø Kirke, var Ballum, Mjolden, Døstrup, Visby, Randerup, Møgeltønder og Daler. Ved Hjælp af dette Tilskud var det, Rømø blev i Stand til 1626 at bygge den Tværlænge ud mod Nord, jeg har omtalt i »Sønderj. Aarb.« 1906, S. 80. Med den blev Begyndelsen gjort til de mange Udvidelser, den voksende Befolkning nødvendiggjorde i det 17. og 18. Aarhundrede, og hvorved Kirken fik sin nuværende Form. Nu — 300 Aar efter Udstedelsen af Christian IV's Anordning — er baade Taarnet og de to nordlige Kviste saa brøstfældige, at Menigheden staar overfor en Reparation, der maaske kan nødvendiggøre en Formindskelse af den nu alt for store Kirke.

Thade Petersen.

En Protokol fra 1914.

»Verhandelt.

Tondern, den 14. September 1914.

Ich erkläre hierdurch, dass ich während der ganzen Dauer des Kriegszustandes

- a) keine undeutsche Gesinnung bekunden werde,
- b) dass ich Nichts betreiben, unterstützen oder begünstigen werde, was den deutschen Interessen zuwiderlaufen konnte,
- c) dass ich insbesondere keine Nachrichten über politische oder militärische Vorgänge verbreiten werde, namentlich nicht über die Landesgrenze hinaus,
- d) dass ich meinen Wohnort nur in dringenden Fällen verlassen werde und zwar in keinem Falle, ohne dass ich die Ortspolizeibehörde mindestens 24 Stunden vorher über Zweck, Ziel und Dauer der Reise in Kenntnis gesetzt und diese sich mit der Reise einverstanden erklärt hat.

Ich verpflichte mich darnach, mich von jeder Agitation in deutschfeindlichem Sinne und Bildung von Vereinigungen, von jeder Verbindung mit dem Auslande und sich dort aufhaltenden Gesinnungsgenossen fernzuhalten.

Mir ist eröffnet worden, dass ich meine sofortige Verhaftung bei etwaigem Zuwiderhandeln zu erwarten habe.

Ich bin auch auf den bestehenden Belagerungszustand, auf die Afhebung der Verfassungsartikel und die daraus sich ergebenden verschärften Strafbestimmungen hingewiesen worden.

v. g. u.

sign. J. N. Poulsen,

sign. Reg. Böhme, Kön. Landrat.«

Underskriveren af dette Dokument er Gaardejer Jens N. Poulsen i Drengsted, Døstrup Sogn, »Den nord-slesvigske Skoleforenings« Næstformand. Han arresteredes ved Krigens Udbrud sammen med en hel Del andre gode Mænd fra Tønder Amts nørre Del. Ved Løsladelsen maatte han underskrive foranstaaende Protokol. Jens Poulsen blev syg i Løbet af Krigens, han fik Tilladelse til at søge Lægehjælp hos en Slægtning i Broager; men da hans Hustru i Tønder bad om Lov til at føre ham til en Klinik i København, fik hun ikke blot Afslag, hun fik baade uhøflig og haard Tiltale.

Jens N. Poulsen døde den 13. September 1917. Han var en af dem, der led under Krigens haarde Tryk. Det traf ham haardest, fordi han som en god dansk Mand havde været med i vort nationale Oplysningsarbejde.

H. L a u s t e n T h o m s e n.

Sprogprøve fra Fjorde

(sendt i 1901 til mag. P. K. Thorsen).

Ved lærer L. P e t e r s e n, Allinge.

En Bu'nd har en Broer boen i den næst Sta, den vår Gårner¹⁾ å besår en herle Frogtgår full av høj å kostle Båem. Æ Bu'nd gik issen te Stas for å besøg ham å vunnert sæ myll yover æ Båem, der oll sto i sårren nett Rejer.

»Hør, min Broer«, såu æ Gårner te ham, »æ vill skænk²⁾ dæ den best Båem ur av min Plantschol³⁾, å den ska du å din Børen ha Glæe⁴⁾ av«.

Deretter prælt⁵⁾ æ Gårner ar sin Svønn å vi'st dem den Båem, den di skull græv ur. Æ Bu'nd vur falle gla å lo 'en bær ur å sin A'ger.

Om annes Måren vår han ikk iens mæ sæ sjille, vor han vill pla'nt æ Båem hen, for han tænkt⁶⁾: »Planter æ 'en høst hen å æ Høj, så ær 'en ursætt for æ Vær, å den kostle Froggt blæser av, før 'en værr moen; å pla'nter æ 'en ve' æ Vej, så kan novver, der gær forbi, få Lost te di søe Æbel å sjæl 'em; å sætter

---

¹⁾ Udtales med hollandsk (plattysk) g.

²⁾ Også udtalt sjænk.

³⁾ — schol udtales med hollandsk sch.

⁴⁾ Ordet bruges nu sjældent; hyppigst siges »Frøover«.

⁵⁾ kaldte; Hjoldelund og måske Jørnl har »kåll«.

⁶⁾ Udtales med tydeligt k.

æ 'en tæ't ve' æ Hus ve' æ Dør, så ær æ ikk se'ker for
 min een⁷)Børen å for æ Ti(e)nester. Tesist sætt han
 æ Båem unner æ norr Si æbog æ Lae.

En Prik efter Selvlydstegnet betyder, at Selvlyden er
 lang (»Ager«, ikke »Agger«, som i Jörl og videre mod Øst
 og Nord).

Ved Marius Kristensen.

.....

7; Udtales i to Stavelser.

Historisk Samfund for Sønderjylland

fortsætter fra 1923

Udgivelsen

af

Sønderjydske Aarbøger

Indmeldelse

modtages af Bestyrelsen.

Medlemsbidraget er 5 Kr. aarlig.

Alle Medlemmer faar Aarbøgerne frit.

Indhold af II. Halvbind 1923.

L. Vøsten: Præst og Menighed i Nord- slesvig i Tiden efter 1864	Side	177—205
Ferd. P. Blidstrup: En gammel Præ- steslægt	»	206—228
H. F. Feilberg: Fra Sundeved i Krigs- aarene 1848—50 og 1864	»	229—236
Thomas Ries: Det gamle Aabenraa	»	237—256
T. O. Achelis: J. N. Madvig om Haders- lev lærde Skoles Lærere 1850	»	257—266
Georg Himmelstrup: Dybbøl- og Bro- agerpræsten Kristen Karstensen ..	»	267—313
Thade Petersen: Om Rømø Kirke ..	»	314—315
H. Lausten Thomsen: En Protokol fra 1914	»	316—317
L. Petersen: Sprogprøve fra Fjælde	»	318—319